

СТАТТІ

55-річчя Перемоги

М. В. КОВАЛЬ (Київ)

Друга світова війна та історична пам'ять*

Союзники по коаліції: друзі чи вороги?

Однозначно суб'єктивістською є тенденція (вона міцно вкоренилася у радянській історіографії в часи "холодної війни" із Заходом) подавати розгром третього рейху винятково як заслугу Радянського Союзу. Справді, СРСР відіграв вирішальну роль у розгромі Німеччини. Протягом перших трьох років війни на радянсько-німецькому фронті знаходилося дві третини всієї німецької армії. Найбільших втрат вермахт зазнав на Східному фронті — вони були вчетверо вищі, ніж на західноєвропейському, середземноморському та північноафриканському театрах воєнних дій. За час війни радянські війська знищили, взяли в полон або розгромили основні сили Німеччини та її союзників, які втратили тут 75 % живої сили і військової техніки.

Однак абсолютизувати вклад Радянського Союзу у Перемогу не варто, оскільки СРСР був одним з членів антигітлерівської коаліції. Так, він посідав у цьому альянсі провідне місце, але ж на таку саму роль претендували США і Великобританія. Та роль останніх розцінювалась у радянській літературі традиційно негативно: і своїх зобов'язань вони не виконували, і гострих ситуацій уникали, і взагалі тільки й мріяли, аби якось зашкодити інтересам СРСР. Ставлення ж останнього до союзників подавалося як незмінно бездоганне (так, мабуть, воно і було).

Безсумнівним є те, що керівні кола союзних країн у своїх діях виходили передусім з власних егоїстичних інтересів. Але дії союзних держав на фронтах Другої світової війни відігравали важливішу роль, ніж це оцінювалося у радянській історіографії. Найпереконливішим прикладом може слугувати Нормандська десантна операція союзників 1944 р. У вітчизняній історіографії Другої світової війни справедливо підкреслювалося, що англо-американські війська, діючи у порівняно сприятливих умовах, зазнавали великих втрат, бо просувалися надто повільно, а отже, захопили плацдарм менший, ніж планували. Однак замовчувалося те, що у цілому це була одна з найбільш вдалих операцій у світовій воєнній практиці. Бездоганно спланована й організована, вона стала певною мірою взірцем великомасштабних операцій такого роду. Не визнавалося, звичайно, і те, що ця операція сприяла успішному проведенню таких воєнних кампаній на радянсько-німецькому фронті, як завершення визволення України і Білорусії, оскільки значною мірою відволікала увагу командування німецької армії, сковувала її резерви.

Проте тенденція до об'єктивності і врівноваженості, властива сучасному поглядові вітчизняних дослідників на Нормандську операцію, на жаль,

* З а к і н ч е н н я . Початок див.: Укр. іст. журн. — 2000. — № 3.

не є притаманною для зарубіжних оцінок її. Відомо, що ще в 1984 р., прибувши на святкування 40-річчя з часу висадки союзних військ у Нормандії, тодішній президент США Рональд Рейган, виходячи з вертольота, який доставив його на "місце бойової слави", не зміг стримати подив, коли побачив радянських військових, запрошених на ювілей: "А росіяни що тут роблять?". Сказано було від щирого серця — дійсно, що їм було там робити: це ж не Червона армія, яка, розпочавши на 12 днів раніше запланованого строку грандіозний наступ від Балтики до Карпат і заплативши за це додатковими тисячами загиблих солдатів та офіцерів, врятувала і знамениту Нормандську операцію, і взагалі союзників від катастрофи в Арденнах.

Прикро нині читати у зарубіжній пресі оцінку відкриття "другого фронту", дану вищими посадовими особами Сполучених Штатів Америки, як "поворотного пункту в ході Другої світової війни". Подається так, нібито переважна більшість німецьких дивізій перебувала не на Східному фронті і тут були розгромлені, і не було ні Московської, ні Сталінградської, ні Курської битви, які остаточно вирішили долю вермахту. "Необхідно пам'ятати, — пише англійський історик А. Тейлор, — що, коли японці завдали удару по Перл-Харбору, німці вже були зупинені під Москвою; коли англійці перемагали під Ель-Аламейном, Сталінград знаходився в облозі, і коли англо-американці висадилися в Сицилії, росіяни вигравали битву під Курськом..."²⁴.

Негласним правилом для радянських дослідників, які розробляли тематику історії Другої світової війни, було пониження значення матеріальної допомоги, яку надавали СРСР союзники, її, як правило, обов'язково співвідносять із загальними воєнними потребами Радянського Союзу та його виробництвом. Але, якщо судити з оголошених цифр, допомога союзників (з 7 листопада 1941 по 20 вересня 1945 р. — майже 22 тис. літаків, 16 тис. танків і бронемашин, приблизно 600 бойових кораблів, 410 тис. автомашин, а також 15 млн пар взуття, 35 тис. радіостанцій, 1 млн т зерна, 730 тис. т консервованого м'яса тощо) відіграла-таки свою роль у тому, що Червона армія зуміла вистояти під ударами переважаючих сил німецької армії аж до завершення перебудови економіки та відновлення воєнно-економічної бази країни.

І хоча справедливо підкреслюється, що значну частину цього майна не було додано СРСР, а також, що радянська економіка виробила набагато більше озброєння (137 тис. літаків, 104 тис. танків, 788 тис. гармат тощо), особливо цінною була союзницька допомога у першій, найважчій період війни (скажімо, в ході контрнаступу радянських військ під Москвою, коли виробництво на вітчизняних заводах у зв'язку з евакуацією досягло найнижчих показників), а також у повоєнні роки, коли треба було долати розруху, а населення потерпало від нестачі продовольства, одягу і медикаментів (план ЮНРРА).

Так, допомагаючи стікаючому кров'ю народу, який прийняв на себе основний тягар війни проти фашистських агресорів, союзники думали, як завжди, передусім про власний інтерес. Але ж без їхньої допомоги було б ще важче. Не будемо цього забувати...

Камінь спотикання української історіографії

Серед багатьох тем, які не можуть викликати почуття задоволення повноцінністю наукового аналізу, оцінок чи станом завершеності дослідницької розробки, є така, що своєю науково-політичною вагомістю, суспільним значенням привертає особливу увагу в історіософському плані. Саме у ньому і передусім, звичайно, у дослідницькому аспекті, оскільки для історіографічного її розгляду підстав майже немає.

Йдеться про обширну й багатопланову, до того ж хворобливу і, що особливо важливо, вкрай злободенну тему — фашистський окупаційний режим. Україна, безумовно, була головним об'єктом гітлерівського «Дранг нах остен». Але зосереджувалися зажерливі погляди будівничих німецьких рейхів на цій території, формувалися хижацькі апетити щодо неї набагато раніше. І вгледіли в українській землі зручне, близьке і багатує колоніальне володіння могутньої Великонімеччини, яка, хоч і динамічно розвивалася, була позбавлена колоній, що "задарма" дісталися більш спритним хижакам — Англії, Франції, іншим європейським країнам.

"Україна — німецька Індія" — цей ідефікс німецьких геополітиків був узятий на озброєння націонал-соціалістичною партією мало не з перших її кроків. А з приходом до влади у Німеччині Гітлер та його поплічники навіть не вважали за потрібне приховувати свої наміри силою захопити Україну як головну умову тривалої війни третього рейху за світове панування.

З усіх країн, окупованих Німеччиною під час Другої світової війни, чи не найбільше постраждала Україна, оскільки інтерес до неї з боку нацистських хижаків, як бачимо, був особливий. Україна стала беззахисною жертвою зажерливих німецьких експансіоністів, об'єктом небаченого ще в її історії кривавого терору, грабіжницького розбою, нещадної експлуатації позбавленого будь-яких людських прав населення, що дістало у гітлерівців назву, характерну для жителів колоній, — "тубільці". Людські втрати України від окупації становили, як відомо, 5625 тис. цивільного населення та військовополонених таборів, розташованих на її території. Українська економіка була вщент зруйнована та розграбована, культурні здобутки сплюндровано. Картини українського апокаліпсиса доповнювали повернення України до стану абсолютної бездержавності (навіть формальної), розчленування її суверенної території з передачею цілих регіонів союзникам Німеччини по війні проти Радянського Союзу як компенсацію.

З появою фашистських окупантів саме поняття "Україна" вже не відбивало його змісту, не було назвою території, включеної до рейху як складова "великонімецького простору". Це була, скоріше, назва інституції (рейхскомісаріат "Україна", дистрикт "Галичина"). Мав рацію намісник Гітлера у рейхскомісаріаті "Україна" Еріх Кох, коли твердив: "України немає. Ми, народ панів, тут господарі".

Саме під час фашистської окупації та після неї українському народові довелося відчувати на собі в усій повноті нищівну дію тоталітарних режимів, що мала далекосяжні деструктивні морально-психологічні та демографічні наслідки. Водночас без перебільшення можна твердити, що вигнання Червоною армією найлютіших за всю українську історію ворогів — фашистів було порятунком України, поверненням до життя самої української нації, заклало базу для створення у майбутньому суверенної і соборної Української держави.

Нині, через 55 років, звідавши різних тлумачень та віянь і заново осмислюючи далекі події Великої Вітчизняної війни, не можемо не визнати: український народ в 1941—1944 рр. реально опинився перед загрозою втрати своєї території й поневолення, неминучого зникнення, як це сталося з деякими колонізованими народами Африки, індіанцями Північної Америки тощо. Якщо не відбулося українського холокосту, то завдяки тому, що сам народ, пізнавши всі "принади" фашистського "нового порядку", оголосив йому війну не на життя, а на смерть, і тому, що на допомогу йому прийшли всі народи могутньої держави — СРСР.

Саме під час окупації виявився "момент істини" у ставленні українського народу і до Батьківщини, і до радянської влади. Якщо у 1941 р. чимало людей, не будучи задоволеними більшовиками та їхньою політикою, сприй-

мали німецьких завойовників як визволителів, плекаючи надії на повернення "старих добрих часів", то в 1943—1944 рр. у відступаючої з України німецької армії "земля горіла" під ногами. Це було полум'я народної війни — чи не весь український народ за час окупації став народом-антифашистом, розпізнавши справжню суть фашизму і його "нового порядку".

Саме в умовах фашистської окупації з усім драматизмом проявилася віковична роз'єднаність української нації на східну та західну гілки. Дорого обійшлося це Україні, негативно позначившись на народному опорі спільному ворогові — фашистським окупантам. І понині не вщухає запальна полеміка, супроводжувана ненавистю, полеміка, що спалахнула піввіку тому, з приводу ролі Організації українських націоналістів у Другій світовій війні та взаємин її провідників з нацистами.

На відміну від радянських партизанів, які своєю метою однозначно визначили захист українського народу, України, ОУН—УПА намагалася будь-якою ціною добитися державної незалежності України. Оунівські керманічі ніби не помічали, що третій рейх, включивши Україну до "великонімецького простору" як колоніальне володіння, тим самим зняв з порядку денного питання української державності. І мельниківці, і бандерівці, плекаючи надії на Німеччину, спочатку як на визволительку від більшовиків й гаранта української державності, а відтак як на єдину захисницю від Червоної армії, не змогли досягти жодної поставленої мети.

Натомість нацистські проводирі зуміли ошукати й використати їх у власних інтересах. Ні для України, ні для ОУН альянс "Наці-ОУН" ніякої користі не приніс, а от шкоди... Та нехай краще скаже про цей прорахунок один з тверезомислячих провідних діячів ОУН (б) Ярослав Гейвас: "Першою і незмінною причиною нашої евентуальної співпраці з німцями були надії і вигляди на очевидні користі для народу й остаточний розрахунок, що така співпраця приведе до здобуття самостійності... Ми знаємо, що під таким оглядом були серед тогочасних провідних українських чинників ілюзії... Ілюзії, очевидно, були помилкою, це можна зрозуміти, але виправдати не можна й не треба. Але вони були фактом, якого також заперечувати не можна і не треба"²⁵.

В цілому погоджуючись з оцінкою Я. Гейваса, зробимо деякі уточнення. Говорячи його словами, політику співробітництва з німецькими окупантами дійсно визначали "провідні українські діячі". Однак, яке відношення до цього мала далека від панів-провідників з їх політичними хитроумдрощами забита й неписьменна повстанська сірома? Хіба справедливо всіх цих людей, які широсердно вірили, що виборюють у лавах УПА волю й незалежність України, звинувачувати у злісному колабораціонізмі?

Навіть побіжний перелік вузлових історико-політичних проблем періоду окупації вказує на виняткове його значення у наступному історичному процесі. Але, як це не прикро, українська історіографія не може похвалитися скільки-небудь вагомим історіографічним здобутком. Більше того, він настільки скромний, що навіть не потребує спеціального розгляду. Це, по суті, лише два документальних збірники (Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні. 1941—1944 рр. — К., 1963 та Історія застерігає. — К., 1986), невелика книжка М. В. Ковалю "Історія пам'ятає. Кривавий шлях фашистів на Україні" (К., 1965), а також кілька розділів у колективних працях (Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине. 1941—1944 гг. — К., 1985; тритомне видання "Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу. 1941 — 1945 рр." — К., 1967—1969) та окремі журнальні статті.

Чим же пояснити таку прикру історіографічну прогалину? Відсутністю дослідницького інтересу? Браком джерел? Морально-психологічним

фактором? Справа, вважаємо, полягає в іншому. Тематика, пов'язана з окупаційним режимом, була небажаною з політичних міркувань. Адже на тривалий час (від півроку до трьох років) у сфері антагоністичного соціально-політичного режиму та ідеології опинилася велика частина території (1800 тис. кв. км) та населення (понад 80 млн чол.) Радянського Союзу. В умовах сталінського тоталітаризму з його маніакальною підозрілістю, несамовитим пошуком ворогів усі ці люди автоматично втрачали довіру влади і включалися до числа нелояльних, а будь-які суспільні процеси, що відбувалися на окупованій території, крім, звичайно, підпільно-партизанського руху, контролюваного комуністичною партією або НКВС, вважалися не вартими спеціальної уваги науковців. В результаті, коли література (включаючи мемуарну) про рух Опору налічує кілька сотень назв праць, то доробок про об'єкт цієї боротьби — всього декілька назв.

Ставлення до тематики фашистського окупаційного режиму на Україні не змінилося і нині, незважаючи на наявність належних джерел і відсутність обмежень. Сьогодні історики захопилися (і цілком виправдано) тематикою, пов'язаною з наслідками епохи сталінського тоталітаризму — голодоморами, репресіями тощо. Злочини ж фашистів — знову наче в тіні...

Але ж історична наука — наука точна, вимоглива, капризів політики не любить. І коли настав час вирішувати проблему компенсації Німеччиною відшкодувань жертвам фашистського геноциду і каторжної підневільної праці, далася взнаки відсутність належної та надійної науково-інформаційної бази. Нині, коли історія фашистського розбою на Україні, здавалося б, оповита туманом забуття, обставини, пов'язані з вирішенням проблеми "нацистського золота" та компенсаційних виплат жертвам нацизму, змусили вже на урядовому рівні ставити перед науковцями та архівістами завдання ґрунтовного вивчення й аналізу періоду окупації України фашистським рейхом. Воістину: "історія карає за незнання її".

Нові часи — нові міфи

Обстановка ідеологічного плюралізму та аморфної багатопартійності сучасного українського суспільства створила умови не тільки для перегляду смислового навантаження старої ідеологізованої історіографії, розвінчання тих її положень, які не відповідали правді історії, а й для формування нових міфологем, що ґрунтуються на новій політичній кон'юктурі. Хоча нібито зрозуміло, що за своєю суттю й призначенням міфологія — як стара, так і нова — є антиподом історичної науки, а для людей емоційних, схильних до легковір'я й перебільшень, цілком її замінює.

Заради справедливості слід зауважити, що зусилля, спрямовані на утвердження модних версій, докладаються передусім новоорієнтованими авторами, які, з усього видно, не ставлять метою утвердження істини і діють методами, що не викликають поваги.

У ролі міфотворців нерідко виступають самодіяльні письменники. Дніпропетровська аматорка Л. Романчук, взявшись повідати трагічну історію антифашистського підпілля м. Синельникове у своєму творі "Жовті сліди на гарячому попелі", виданому 1998 р. у Дніпропетровську²⁶⁻³⁰, не тільки не зуміла розібратися у причинах його загибелі, але й безнадійно заплутала непросту історію цієї організації. Неспроможними, хоч і претензійними, є вигадані Л. Романчук версії загибелі й інших підпільних організацій. Правильно підмітивши, що нерідко ці організації зазнавали провалу якраз напередодні приходу радянських військ, Л. Романчук буквально "з пальця висмоктує" таке "пояснення": при наближенні Червоної армії засилалася з Великої землі "спеціальна людина" із завданням видавати підпільників гестапо. Подаються і пояснення таких підступних дій,

ясна річ, кого: московського керівництва. Вони так само надумані та наївні, як і сама версія. Найголовнішим з них був начебто страх перед підпільниками-антифашистами, котрі, виявляється, "вдихнули повітря свободи" (і це в умовах фашистського терористичного режиму!).

Втім, факти провалу антифашистського підпілля якраз напередодні вигнання окупантів дійсно були (узяти хоч би Київ чи Вінницю). Проте справжня причина в іншому. Фашистським спецслужбам за допомогою колабораціоністів вдалося, як правило, узяти "під ковпак" практично кожену скільки-небудь помітну підпільну організацію. Відповідно до звичайної поліцейської практики до них укорінювалися агенти, які стежили за кожним кроком, а перед відступом це розшифроване підпілля ліквідували. Отже, замість вдумливого з'ясування всіх перипетій справи автор, на жаль, пішла іншим шляхом, шляхом примітивних вигадок "на злобу дня".

Свій "вклад" у заплутування й без того вельми непростих подій української історії періоду війни з фашизмом вносить така категорія авторів, як "очевидці". Один з них, киянин Ю. Краснощок, через 57 років (!) пригадав київські пожежі та розстріли єврейського населення у Бабиному Яру. Ну, була людина свідком подій, ну, повідала б вдячним читачам про те, що бачила, пережила. Так ніж... У газеті "Урядовий кур'єр" (за 15 серпня 1998 р.) подано "осмислення" Ю. Красношеком сумнозвісних подій. Не утруднюючи ні себе, ні газету наведенням хоч якихось вірогідних документальних підтверджень, але виявляючи завидну безапеляційність, він "запатентував" нову версію причин вибухів та пожеж і розправи фашистів над євреями.

Ю. Краснощок не заперечує події у Бабиному Яру, що мали місце у вересні 1941 р., як роблять за нинішніх часів деякі зарубіжні й місцеві автори, однак намагається внести "свій" акцент у їх тлумачення. На його думку, винуватцем вибухів, що призвели до великих пожеж, був Сталін. Виявляється, "вождь" злякався проголошення у Львові 30 червня 1941 р. незалежної Української держави. Причому так налякався, що наказав знищити весь центральний район столиці, аби позбавити новоутворений український уряд апартаментів. Якщо Краснощок так добре інформований про сталінські заміри і взагалі про таємниці воєнних подій, то можна було б запитати в нього: навіщо ж Сталіну було висаджувати в повітря Хрещатик і три кілометри прилеглих вулиць (усього 940 будинків) у кінці вересня 1941 р., якщо ще на початку липня того року Гітлер та його оточення, не визнавши проголошення Української держави, репресували новостворений український уряд, розмістивши його на правах інтернованих осіб у концтаборі Заксенгаузен?

Так само легковажна, не підтверджена ані фактами, ані логікою подій спроба Ю. Красношека довести пряму залежність розстрілів єврейських жителів Києва від вибухів та пожеж у центральній частині міста. Він так і пише: не знищували б більшовики Хрещатик — не вбивали б гітлерівці київських євреїв. Отакої! Виходить, за Красношеком, фашисти не такі й винні...

Щоб судити про заміри фашистських душоубів, спрямовані на проведення широкомасштабного геноциду щодо "жидобільшовиків" як втілення "головного ворога нацизму і німецької раси", згідно з визначенням самого Гітлера, необхідний, як мінімум, ретельний аналіз події. А такого якраз немає. Більше того, Ю. Краснощок, як свідчить навіть побіжна оцінка його "відкриттів", не обізнаний з фактами. Інакше б не заявляв, що фашистські власті покарали євреїв як винуватців вибухів й пожеж. Якщо це так, то чому окупанти публічно не афішували винишувальну акцію у Бабиному Яру як помсту. Це ж їхня звичайна практика! Офіційне пояснення: здійснено відселення євреїв з Києва, аби не допустити розправ над ними з боку українців, розлючених пожежами. Отак!

Якби Ю. Краснощек звернув увагу на поведження гітлерівців з київськими євреями з перших годин перебування окупантів у місті і, до того ж, зробив реконструкцію заходів, пов'язаних з підготовкою грандіозної, небувалої раніше розстрільної акції, то міг би переконатися: вибухи й пожежі були використані як привід для масового вигублення євреїв, а наміри щодо цього визріли ще до приходу фашистів до Києва. Якщо у Західній і частково Правобережній Україні, а також у Польщі запроваджувалися гетто, то на сході нацисти вдалися до "остаточного вирішення єврейського питання" шляхом проведення масових одноразових винищувальних акцій. Вересневій м'ясорубці у Бабиному Яру передували поголовні розстріли євреїв Житомира, Бердичева, інших міст і містечок, де ні вибухів, ні пожеж не було... У провінції можна було обійтися без виправдальних версій.

Отже, у статті Краснощека невідомо чого більше — кон'юнктурної недобросовісності чи елементарної некомпетентності. Скоріш усього — досить і того, й іншого. Твердження творця нового міфу, до того ж, до смішного безапеляційні й категоричні. Все йому відомо. І те, що "Сталін оскаженів", дізнавшись про проголошення Української держави 30 червня 1941 р. (звідки Краснощоку знати про настрої Сталіна?), і те, що Гітлер "особисто наказав" розстріляти київських євреїв (жодного документального підтвердження цього історикам не відомо, хоча, звичайно ж, "фюрер" — головний винуватець геноциду євреїв), і те, що центр столиці України мінував І. Г. Старинов (його у Києві, навіть в Україні в цей час взагалі не було), і те, що вибухи в місті припинилися 28 вересня (насправді, вони продовжувалися й пізніше, коли було зруйновано будинок міської Думи, Успенський собор Києво-Печерської лаври). Пишається, що йому навіть "вдалося дістати копію" довідки КДБ про діяльність розвідника І. Д. Кудрі. Хоча навряд чи варто було настільки утруднювати себе: вказаний документ опубліковано в збірнику документів "Киевщина в Великой Отечественной войне". Як тут не сказати: ай да Краснощок, ай да молодець! Звичайно, можна було б і не звертати увагу на ці безглузді "сенсації", якби вони не подавалися на "повному серйозі" та ще й в урядовій пресі.

До речі, саме газетні автори є сьогодні найзаповзятливішими міфотворцями. Йдеться про вульгарний різновид квазіісторії, базований на домислах та припущеннях некомпетентних, подекуди навіть малограмотних людей, які дістали доступ до нерозбірливих засобів масової інформації і намагаються самоутвердитися на ниві "історичної правди". Для таких писучих "відморозків" не існує історичної науки, відсутні і гальма у вигляді здорового глузду чи етичних норм.

Прикладом подібних тлумачень подій історії минулої війни та "східної політики" нацистського рейху є серія статей у газеті "Новое время" (червень 1998 р.) про фашистський окупаційний режим. У них в профанаційному стилі з ніг на голову ставляться загальновідомі абсолютні істини. Автор, якийсь Леонід Ісаков, пише: "...Переміг би Гітлер комуністів, відкинувши їх за Урал (як і було задумано), у будь-якому разі окупанти не затрималися б на чужих землях. Усе це вже було в історії: всі імперії благополучно розвалилися, і Гітлер коли-небудь помер би (вірніше, його вбили б), і загарбники повернулися б додому, що їм робити у чужих країнах, а народи, що залишилися, зрештою, запровадили б свій лад, не виключено, що демократичний..." Наведена цитата далеко не остання перлина бундючного невігластва Л. Ісакова. Однак не автор викликає подив, з ним, здається, все ясно, а редакція газети...

Штучно сформовані антинаукові концепції і кліше беруться на озброєння сучасними партійно-політичними колами при доведенні "своїх прав" на історію Другої світової війни. До найприкріших серед бруталь-

них пересмикувань можна віднести тезу про "окупацію" Червоною армією території України замість вигнаних нею фашистських загарбників. Не кажучи вже про те, що українська територія в усіх її частинах була легітимною складовою тодішнього СРСР, визнаною, до того ж, міжнародним співтовариством на чолі з лідерами країн антигітлерівської коаліції США та Великобританії, і, отже, юридичне поняття "окупація" тут просто недоречне. Такі твердження, особливо гучні під час святкувань українською громадськістю Днів Перемоги і Днів Визволення, допікають до живого не тільки ветеранів битви за Україну, їхніх близьких та однодумців та й просто скільки-небудь порядних людей.

Не витримують такої наруги, здавалося б, далекі від буднів українського суспільства іноземці українського походження. Вони шлють в Україну свої дописи, висловлюючи обурення з приводу необачних, навіть огидних вимог крайньо правих кіл скасувати свято визволення України від фашистів та Дня Перемоги. Ветеран канадської армії і учасник боїв за визволення країн Західної Європи М. Гринчишин писав: "Кожен, хто вивчає події об'єктивно, вміє їх правильно оцінити, вважає, що визволення України від німецько-фашистських агресорів було справжнім, дійсним визволенням. Де була б Канада, де був би увесь світ, якби переміг Гітлер?"³¹. А що можна протиставити листу Ф. Якименка з Великобританії, який стривожений твердженнями, нібито у Другій світовій війні Україна не була визволена і що місце одного окупанта — німецького заступив другий — радянський. "Це глибока, м'яко кажучи, недоречність..., шкідлива для України," — переконаний автор допису. "Це кривдно для ветеранів Великої Вітчизняної війни української національності, котрі гинули смертю хоробрих за врятування України, її народу". "Що ж до українського патріотизму, то я сказав би так: патріот, який доводить свій патріотизм на своєму співвітчизнику, небезпечніший за зрадника", — завершує свого листа Ф. Якименко³².

Як засіб самозахисту нині Верховною Радою видано Закон про увічнення Перемоги у Великій Вітчизняній війні. Ряд його положень, спрямованих на охорону пам'яток історії титанічної битви українського та інших народів проти фашистської навали, збереження пам'яті героїв та жертв війни тощо, слід, безумовно, вітати. Проте деякі статті Закону не сприймаються беззастережно. Пропонується "не допускати фальсифікацій" в наукових та інших працях, публікаціях преси. Тут необхідно було розтлумачити, що саме мається під поняттям "фальсифікація", аби уникнути надто довільного розуміння цього визначення різними політичними угрупованнями. Це дуже непросте питання в умовах сучасного українського суспільства з його багатопартійністю, наявністю принаймні півдюжини ідеологій, комерційними видавництвами і органами масової інформації, і усе це — за відсутності цензури. Чи не спричинить ця стаття Закону нову хвилю змагань між "лисенківцями", з одного боку, і "морганістами-вейсманістами", — з другого?

На наш погляд, єдино ефективну перепону фальсифікаціям історії України періоду Другої світової та Великої Вітчизняної воєн можуть і мусять поставити політичне незаангажовані й чесні професіонали і-дослідники. На жаль, в Україні їх поки що обмаль.

III. ЗАВДАННЯ ДОСЛІДНИКІВ: ІСТОРИОГРАФІЯ XXI ст.

Нагальне завдання — поглиблений науковий пошук

На догоду офіційній ідеології, яка приписала науковцям однозначно вважати Велику Вітчизняну війну "всенародною війною на захист соціалізму", радянська історіографія відкинула як несуттєві геополітичний, клі-

матичний, демографічний, національно-релігійний фактори війни; в ній не розкривалася також справжня роль лідерів і тоталітарно-експансіоністської ідеології у перебігу воєнно-політичних подій, замовчувались і національно-патріотичні почуття народу, такі його безцінні якості, як витривалість і здатність до самопожертви, ратна відвага й кмітливість тощо.

Осмилюючи воєнну епоху й визнаючи, що на Сталіні і його оточенні, так само як на Гітлері та нацистському уряді, лежить відповідальність за її розв'язання, ми все ж не можемо ставити на одну дошку сталінське керівництво з його антинародним курсом і власне народ, що був далекий від експансіоністських замірів "вождя" і, зрештою, став жертвою цієї політики. Маємо констатувати, що народні маси сприйняли німецьку агресію як загрозу своєму існуванню. Друга світова війна одразу ж після вторгнення Німеччини на територію Радянського Союзу стала для народу визвольною, справедливою, Вітчизняною.

Останнім часом виникла полеміка навколо змісту поняття "Велика Вітчизняна війна". Певна частина істориків як вітчизняних, так і зарубіжних, вважаючи це поняття не досить обґрунтованим у науковому відношенні, сприймають його скоріше як пропагандистське гасло. І тут треба нагадати, що поняття "Вітчизняна війна" вперше вживе Й. Сталіним у його виступі по радіо 3 липня 1941 р. А в його наступних документах та виступах вже використано й поняття "Велика Вітчизняна війна" (зауважимо, що саме характер "вітчизняних війн" мав і рух Опору в інших країнах, поневолених фашистами). Як і попередня Вітчизняна війна 1812 р., вона мала патріотичний характер, оскільки велася за врятування Вітчизни, до того ж, не була і однопартійною чи однокласовою. Але справа в тому, що нині виявилася давно приховувана істина: не все суспільство дотримується (і дотримувалося у роки відсічі фашизму) єдиної оцінки характеру війни. Дехто вважав і вважає її загарбницькою з боку Радянського Союзу.

На нашу думку, суперечка навколо назви війни є надуманою. Справді, війна велася між двома тоталітарними режимами. Проте для українського, російського та інших народів нацистська загроза була смертельно небезпечною — фашизм вів тотальну війну на тотальне знищення. Війна проти третього рейху була, отже, тотальною війною за врятування від знищення і Вітчизни, і самих цих народів.

Вважаємо доречним використання паралельних назв без будь-якого ідеологічного навантаження. Так, кілька загальноживаних назв, крім офіційної — "Вітчизняна війна", має війна Росії проти навали військ Бонапарта у 1812—1813 рр. Російсько-німецька війна 1914—1918 рр. також спочатку називалася "вітчизняною", потім — російсько-німецькою, далі — імперіалістичною і, нарешті, — Першою світовою. Чому ж війна СРСР проти фашистського агресора повинна мати лише одну офіційно затверджену назву — Велика Вітчизняна війна? Адже не для всіх ця війна була війною за Вітчизну, "вітчизняною", "українською", позаяк не всі вважали СРСР своєю Вітчизною. Для таких людей війна не була вітчизняною. І ніякої крамоли в іншій назві не можна угледіти, бо якщо вираз "війна між Радянським Союзом і Німеччиною" сприймається нормально, то чому ж негативну реакцію повинне викликати формулювання: "радянсько-німецька війна"?

І взагалі, хіба, зрештою, так важливо у науковому відношенні, як називатиметься війна 1941—1945 рр.? Головне, як нам здається, не в тому, аби будь-що зберегти канонічну назву. Назва, зрештою, може бути довільною. Головне — зберегти пам'ять про війну як визвольну, справедливу, народну.

Сталінський уряд, спекулятивно використовуючи у власних цілях корінні інтереси народу і прикриваючись гаслами народної вітчизняної вій-

ни, проводив політику, що за своєю суттю далеко не в усьому відповідала народним ідеалам, а швидше була спрямована на зміцнення сталінського режиму. Тому, розмежовуючи такі категорії, як "сталінізм" і "народ", не можна не бачити подвійного характеру війни, що її вів Радянський Союз: з одного боку, війни народної, справедливої, визвольної, а з другого, — експансіоністської, оскільки саме такими ставали її цілі на кінцевому етапі, вийшовши за межі завдань, пов'язаних лише з розгромом агресора. Ї експансіонізм цей впливав з більшовицької концепції світової революції, з природи самого сталінізму. Але при чому тут радянський воїн? Його ж чекали поневолені фашизмом народи як визволителя. Ї він не пошкодував крові, щоб до кінця виконати свою визвольну місію.

Ідеологізована історіографія, що служить будь-яким партійним інтересам, себе остаточно вичерпала. Вона не могла і ніколи не зможе задовольнити запити суспільства у цілому, тим більше — оновленого, демократичного суспільства, яке не без труднощів формується в сучасній Українській державі.

Концептуальні корективи — веління часу, і спрямовані вони на збереження пам'яті в поколіннях української людності про Другу світову і Велику Вітчизняну війни. Не завадило б певною мірою звернути увагу і на європейські координати історіографії. До речі, процес концептуальної виваженості, що розпочався в 90-ті роки у східнонімецькій історіографії під впливом об'єднавчих процесів з ФРН, мав не тільки її осучаснити, а й олюднити. Застосована в ході модернізації експозиції знаменитого музею "Берлін-Карлхорст", вона поставила на меті: 1) не героїзувати війну, але відобразити в усіх прикростях, притаманних їй; 2) з музею слави Червоної армії зробити музей антивоєнної спрямованості. Наслідком є те, що замість героїв на передній план виступили звичайні люди, брязкання зброєю замінив показ несумісності смерті і життя.

Може є тут над чим замислитися і нам? Тим більше, що повернення до сталінсько-брежневської історіографії вже не уявляється можливим хоча б тому, що не витримали перевірки часом її теоретичні підвалини. Вони навряд чи сумісні з ідеологічними цінностями нового, по суті, суспільства, де вже реально існують приватна власність, багатопартійність й ідеологічний плюралізм.

Проте, з іншого боку, непокоять уперті намагання нав'язати українським дослідникам та громадськості не в усьому бездоганні концепції й бачення зарубіжних учених. Звичайно, нікому не дано позбавляти їх права на своє бачення історичного процесу, на оцінку тих чи інших явищ в Україні. Але ж неприпустимим є і таке, щоб вітчизняні державні установи (міністерства, відомства чи служби) брали як орієнтир у своїй роботі концепції, теорії, розроблені за кордоном, які не поділяють провідні вітчизняні історики та наукові інституції, або школярів і студентів вчили за підручниками, складеними іноземцями.

Такі погляди подибуємо, зокрема, у деяких сучасних програмах з історії України, а також у підручниках для шкіл та вузів та інших супермодернових виданнях. Події на радянсько-німецькому фронті тут зведено до кількох рядків. Не згадуються великі воєнні кампанії, які відбувалися на її території, — оборона Києва та Одеси в 1941 р., Севастополя — в 1941 — 1942 рр., Корсунь-Шевченківська битва (1944 р.) тощо. Забуто й імена видатних полководців та воєначальників, у тому числі українців за походженням. Подібна легковажність щодо історичної правди, особливо у підручниках, взагалі скасовує один з найважливіших періодів історії України, деформує висвітлення історичного процесу в цілому. Наголосимо: "незручні" історичні явища і факти слід не викреслювати, а пояснювати, що

набагато важче, але ж і набагато ефективніше й корисніше для суспільства та його самопізнання.

У процесі очищення історичної науки, праць істориків від ідеологічних наростів та пухлин необхідно зберегти головні її набутки — боротьба українського та інших народів проти нацистських завойовників, безумовно, була справедливою, визвольною і вирішальною роль у ній відігравали стійкість і звитяга народу, для якого війна була трагедією катастрофічних масштабів.

Теорія — шлях усунення історіографічних збочень

За останні роки в обстановці відносної гласності усунуто ряд найбільш кричущих перекручень в історії Другої світової та Великої Вітчизняної війн. Можливо, заслуга в цьому не стільки істориків, скільки журналістів і публіцистів. Саме завдяки їм світло правди пролилося на міцно, здавалося б, сконструйовані агітпропівськими фахівцями напівміфічні епізоди й життєписи, пов'язані з "Молодою гвардією" і безслідним зникненням її керівника, героями-панфіловцями, яких було не 28, а значно більше, вчинками Олександра Матросова і Миколи Гастелло, які загинули героїчно, але зовсім не так, як описано в літературі, заплутаною історією так званого "матчу смерті" в Києві та ін.

Очищені від міфологічних оздоблень ці та інші епізоди не тільки не втратили переконливості, а й набули більшої реалістичності та життєвості як свідчення іманентного, а не надуманого героїзму народу в боротьбі з найлютішим ворогом. Нові погляди і тлумачення подій війни знаходимо і в останніх творах, написаних чесними письменниками-фронтовиками В. Некрасовим, В. Кондратьєвим, В. Астаф'євим, О. Карп'юком, Г. Лобасом, В. Карповим, А. Дімаровим, П. Супрунєнком, О. Сазонєнком та ін.

Нині, коли "табу" на вільне слово нібито знято, більш доступними для дослідника стали архіви, зарубіжна література і, здавалося б, можна, нарешті, у спокійній обстановці з'ясувати заплутані питання, розставляючи крапки над "і", історики, які хочуть мати чисте сумління, продовжують відчувати моральний дискомфорт. Причини цього — заповільненість суспільного життя, невміння та й небажання різних громадських кіл, що втягнулися у протистояння і "зліва", і "справа", сприймати історію як науку, намагання нав'язати дослідникам осучаснене політизоване бачення історичного процесу, власне розуміння історичної правди.

Дослідницький пошук істориків дратує людей воєнного покоління. Так уже, мабуть, влаштована людська пам'ять, що зберігає лише приємні хвилини, а роки, сповнені жажів і поневірянь, стираються з неї. Ветерани війни небезпідставно пов'язують себе, сенс свого життя з найбільшим звершенням ХХ ст. — розгромом фашистських претендентів на світове панування. Крах СРСР, банкрутство КПРС та девальвацію радянської офіційної ідеології й історіографії, зокрема тієї її частини, що стосується Великої Вітчизняної війни, сприйнято основною масою воєнного покоління як втрата сенсу всього життя. І треба зрозуміти цих людей, коли вони намагаються захистити свої ідеали, свою правду, за яку кров проливали, не допустити їх забуття.

А саме на забуття розраховують протилежні науці партійні угруповання, вдаючись до відомих методів обструкції, пересмикування фактів і тлумачень, прямих вигадок, навішувань ярликів на нелюбих авторів. Орієнтовані на приховування істини, вихвалювання війни як такої, вони "від імені і за дорученням широких народних мас" вступають у бій з наукою, силкуються своєю нетерпимістю і навіть агресивністю збити чесних дослідників

з курсу на відтворення правди Історії, намагаються втягнути Істориків у політичні ігрища, зірвати невідворотний процес з'ясування істини.

Війна проти історії зайшла так далеко, що викликає занепокоєння керівництва держави. Виступаючи на урочистому засіданні, присвяченому 54-й річниці Перемоги, Президент України Л. Д. Кучма говорив: "Я проти того, щоб хтось самочинно присвоював собі роль судді і виносив поспішні чи тенденційні вирoki минулому, не завдаючи собі клопоту пошуком аргументів, не обтяжуючи себе повним та об'єктивним аналізом. Залишимо все це вченим-історикам"³³. Ці слова уявляються єдино правильним дороговказом.

Сьогодні під тиском інформаційної лавини розвалюються беззастережні й непохитні, як здавалося донедавна, історіографічні постулати, що десятками років вважалися єдино правильними і не підлягали ніякому критичному переглядові. Міцно змонтовані у цільну конструкцію історіографічних обґрунтувань "загального історичного процесу", вони подавалися так, щоб у необізнаній людини не залишалося жодних сумнівів у їх невідворотності та безальтернативності. Нині ця конструкція рухнула.

Щоб виправити становище в історіографії, необхідно рішуче відмовитися від наслідків заідеологізованості й заполітизованості історичних знань. Лише за цих умов можуть бути подолані такі прищеплені історичній науці болячки, як кон'юнктуризм і славослів'я, апологія і тенденційність, тобто вади, що зумовили зниження її авторитету в народі і змушують частину розчарованих офіційною історіографією читачів шукати відповіді на численні запитання у сумнівних працях непрофесійних істориків та журналістів.

Найнадійнішою базою нової вітчизняної історіографії є теорія історичної науки. Тим часом саме у цьому вона, на жаль, серйозно кульгає. Теоретичний бік історії Другої світової війни взагалі лишається майже не розробленим. Цьому заважало і заважає існуюче донині засилля ідеологічних стереотипів, абсолютизація деяких закостенілих постулатів, схильність до штучного випрямлення історичного процесу. Перебуваючи в полоні догматизму, заполітизовані історики не помічають навіть загально-відомих істин, заплутуючи очевидне, збиваючи людей з пантелику. Один з таких ортодоксальних істориків безапеляційно твердить: "Таким чином, на запитання про те, чи була війна неминучою, можна відповісти "ні"³⁴.

І все ж війна Німеччини проти Радянського Союзу була-таки неминучою. Ідею пошуку "життєвого простору", придбання "німецької Індії" на Сході, ідею, що не один десяток років виношувалася кайзерами і політичними діячами Німеччини, Гітлер взяв на озброєння націонал-соціалістичної партії. Відверто імперіалістична загарбницька війна гітлерівського рейху прикривалася захисними гаслами "боротьби проти Версальського договору" і "боротьби проти іудео-більшовизму". А правда криється у знаменитій цитаті з не менш "знаменитого" гітлерівського опусу "Майн кампф": "Ми починаємо з того, на чому зупинилися шість століть перед тим. Ми припиняємо віковичне німецьке устремління на південь і захід Європи і звертаємо погляд на країну на Сході... Коли ми сьогодні говоримо в Європі про нові землі, ми можемо у першу чергу думати лише про Росію і підлеглі їй прикордонні держави..."³⁵.

Отже, нацизм, гітлеризм були синонімами загарбницьких війн, його "modus vivendi". І доки існував нацизм, війна у Європі, війна проти СРСР була неминучою. Ніяка система колективної безпеки — ідея утопічна від початку до кінця — не могла їй перешкодити.

І хоч сучасні теоретичні узагальнення й до сьогодні не встигають за зливою інформативно-емпіричних даних, можна впевнено твердити, що й

ідеологами радянської марксистсько-ленінської історіографії вже "не працюють". В усякому разі, не уявляються такими незаперечними "закономірності перемоги", викладені у вигляді "незмірних переваг соціалізму" і перелічені у п'ятитомному виданні Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС — "Історії Комуністичної партії Радянського Союзу": соціалістичний спосіб виробництва, суспільний лад, соціалістична ідеологія, морально-політична єдність суспільства, організаторська та керівна роль комуністичної партії. До речі, як з'ясується, сам Сталін не дуже-то й тишив себе тим, що народ воює виключно за ці ідеали. Посол США в СРСР у роки Другої світової війни Аверелл Гарріман згадував, як у вересні 1941 р. Сталін визнав у розмові з ним: "У нас немає ніяких ілюзій щодо того, ніби вони (руські люди) б'ються за нас. Вони б'ються за матір-Росію"³⁶.

Звичайно, легковажним було б заперечувати мобілізаційні можливості в екстремальний воєнний час системи централізованого управління суспільством і господарством з розподільчою функцією або сумніватися в моральній згуртованості переважної більшості народу перед лицем смертельної ворожої небезпеки. Але твердити про якісь абсолютні переваги підстав нема. Адже кожна з воюючих країн, незалежно від її соціального ладу чи пануючого режиму, на час війни вдавалася до мілітаризації економіки, запроваджувала систему централізації особливих мобілізаційних заходів у суспільстві. Перевагу мали найрадикальніші з них. Немає вагомих підстав перебільшувати роль комуністичної партії як абсолютного лідера суспільства: не допустивши до участі в суспільних справах інші політичні сили, вона просто змушена була повністю перебрати цю функцію на себе. Чим же тут пишатися?

Навряд чи може задовольнити й ідеологізоване пояснення причин початку Другої світової війни. Обстановка гласності, з одного боку, і залучення до наукового обігу нових джерел, — з другого, дають можливість по-новому висвітлити історію зародження світової війни та визрівання нацистської агресії проти СРСР, особливо зловісну роль у цьому тоталітарних сил — їхніх ватажків Адольфа Гітлера і Йосифа Сталіна, хоч зрозумілим і незаперечним є те, що війна велася не між ними, а між коричневою чумою та рештою світу.

Поборники концепції змови сил міжнародної імперіалістичної реакції як єдиної причини виникнення Другої світової війни цілковито заперечують авантюристський і небезпечний характер зовнішньополітичного курсу гітлерівського і сталінського урядів. Вони з наївною риторичністю запитують: невже могла одна особа — Сталін чи Гітлер — інспірувати війну? Але ж ті самі автори зовсім інакше оцінюють роль особи, "вождів" в історії, коли, скажімо, звинувачують особисто Михайла Горбачева у розвалі Радянського Союзу і блоку країн Варшавського договору.

Ті ж до особистостей "вождя" і "фюрера", то можна пошукати їхню взаємну спорідненість. Недарма ж Гітлеру приписують такі слова: "Коли я завоюю Росію, то правителем під німецьким контролем поставлю, звичайно, Сталіна, тому що ніхто краще за нього не вміє поводитися з російським народом". Хтозна, який відсоток у цих словах жарту, а який — здорового глузду.

Подібність багато в чому "вождя" і "фюрера" (соціальне походження, самоосвіта, один — початківець-поет, другий — такий само художник, зневага до простих людей, ненависть до інтелектуалів, аристократів, агресивність тощо) впадає у вічі. Сталіну і Гітлеру багато чого подобалося одне в одному. Так, Гітлер нахвалював "сталінські п'ятирічки", Сталін — те, як Гітлер розправився з опозицією. Незважаючи на спільні риси, передусім методи досягнення світового панування, Сталіна і Гітлера розділяла ідеологічна прірва між інтернаціоналізмом одного та расизмом другого.

Історія війни карає за незнання її уроків

Не буде зайвим повторити, що жодна інша подія бурхливого і жорстокого ХХ ст. не залишила такої глибокої борозни в пам'яті народній і в душах людських, як Друга світова війна, війна небувалих масштабів, яка розколола майже все це століття на три епохи: довоєнну, воєнну і повоєнну. Нині у буремних звершеннях перехідної епохи, коли швидко знецінюються і забуваються недавно ще, здавалося б, непорушно-монументальні, епохальні події та історичні особи, ще виразніше вимальовується всесвітньо-історичне значення Перемоги країн антигітлерівської коаліції над блоком фашистських держав, в якій (і це не можна забувати!) вирішальна роль належала Радянському Союзові. Завдяки ролі СРСР, у тому числі Української РСР, у розгромі фашизму в країнах Західної Європи утвердилися демократія та прогрес, матеріальне благополуччя. Вони великою мірою завойовані кров'ю радянського солдата.

Так само не можна забувати і неймовірні збитки СРСР. Людські втрати — це те, що найбільше вражає, коли поглянути на Другу світову війну з піввікової відстані. Божевілля цілеспрямованого обезлюднювання, здається, ще ніколи не досягало таких апокаліптичних масштабів. Людство втратило — і це відчутно навіть сьогодні — приблизно 60 млн загиблих, тобто у 6 разів більше, ніж у Першу світову війну. З цієї моторошної цифри загиблих майже половину становлять втрати лише однієї з воюючих країн — Радянського Союзу.

Підкреслюючи незаперечний факт, що саме радянсько-німецький фронт був головним в Європі під час Другої світової війни і як зусилля, так і втрати СРСР були набагато більшими, ніж його союзників, не слід зосереджувати увагу лише на "престижних" моментах, тобто на показниках вирішальної ролі СРСР у досягненні перемоги над фашистським агресором. Необхідно показати і те, що стоїть за цим, своєю суттю досить-таки сумним явищем. Одна з причин астрономічних втрат є об'єктивною: це спроба реалізації Гітлером небувалої за масштабами експансіоністської програми здобуття життєвого простору і встановлення світового панування "вищої арійської раси", її складовими були колонізація сходу методами тотального обезлюднення і пограбування захопленої території, заселення її десятками мільйонів німців з одночасним знищенням соціалістичного ладу та його ідеології. Другою причиною неймовірних поразок і втрат були суб'єктивні прорахунки і помилки у передвоєнному зовнішньополітичному курсі СРСР, внаслідок чого Радянський Союз був втягнутий у світову війну за найнесприятливіших обставин.

Згубність прорахунків сталінського одноосібного диктаторства, як і гітлерівської загарбницької політики, чи не найбільше відчула Україна — один з головних об'єктів агресії і одна з перших республік, яка опинилася у вирі світової війни. Але український народ не був лише жертвою фашистів. Переважна його більшість знайшла сили, аби стати на боротьбу проти поневолювачів. Війна проти зухвалих гітлерівських завойовників була народною, справді "українською", навіть "всеукраїнською", оскільки фашисти оголосили її не тільки Україні, а й всьому українському. У свою чергу, населення піднялося на боротьбу за існування українського етносу, України як такої.

Український народ однозначно і рішуче виявив несприйняття ідеології фашизму, оголосив йому боротьбу не на життя, а на смерть, відрядив до Збройних Сил, формувань радянських партизанів понад 6 млн своїх синів і дочок. На заході республіки десятки тисяч їх влилися в Українську повстанську армію, місцеві загони якої нерідко навіть всупереч політичним розрахункам керівництва ОУН чинили опір окупантам.

Якщо спробувати коротко передати основну суть буття українського народу, народу-антифашиста, в роки війни, то це — трагедія і героїзм безприкладного боріння в ім'я виживання як нації з майбутнім. Війна з її кров'ю та жахами стала для народу України не тільки трагедією. У героїчній, виснажливій та кровопролитній боротьбі він ціною неймовірних втрат — загинув цвіт нації — відстояв Батьківщину від поневолення німецькими загарбниками.

Так вже склалося, що на кожному новому повороті буття українського суспільства різко даються взнаки хронічні больові точки його вельми складної і драматичної історії. Будь-який спостережливий дослідник не може не помітити, що багато чого в сучасній історії суспільства перегукується з воєнною та повоєнною епохою 40-х років. Тоді закінчувалася війна "гаряча", нині — "холодна". Проблеми, що залишили ці війни у спадок нинішньому поколінню, певною мірою схожі.

На межі 40-х років народ-переможець вступив у нову, незвідану епоху. Суспільство 1945 р. було вже не тим, що в 1941 р. Війна потрясла його до самих підвалин. І не тільки потрясла, а й оновила. Надто вже багато з'явилося таких людей, які, потрапивши в силу обставин на території європейських країн, ознайомились з життям інших народів, і таких, хто, пізнавши гіркий досвід фашистської окупації, новими очима подивився на справжню суть свого буття. Ці люди, позбуваючись ідеологічної зашореності, дотикнулися демократичних цінностей, ставали, зрештою, непримиренними противниками тоталітаризму як гітлерівського, так і сталінського зразка.

Це нове явище не залишилося непоміченим правлячими колами суспільства, їхнім обов'язком було ґрунтовно відкорегувати концептуальні засади дальшого поступу. Адже народні епопеї таких глобальних масштабів та наслідків, як Друга світова війна, мають важливу особливість: вони дають привід суспільству переосмислювати минуле, заново усвідомлювати себе у світовому просторі, визначити історичний сенс свого буття, побачити нові орієнтири, контури перспектив і горизонтів.

Шлях такої болісної переорієнтації пройшли народи країн, що зазнали поразки у війні. Нові керівники Німеччини і Японії на руїнах своїх країн зуміли побачити історичні перспективи. Політики "післявоєнної хвилі" розпізнали майбутнє не у воєнному, а в науково-технологічному реванші. Без збройної експансії, захоплення чужих територій у післявоєнних Німеччині, Італії, Японії були вирішені, причому в найбільш раціональному варіанті, саме ті проблеми, котрі так несамовито, відчайдушно, "залізом і кров'ю" намагалися вирішити їхні попередники.

На жаль, по-іншому склалася доля країни, що винесла основний тягар війни і перемогла в ній. Тут революціонери-догматики формації початку століття продовжували міцно тримати кермо влади. Вони не хотіли помічати, наскільки війна і пов'язані з нею катаклізми змінили суспільство, що народ жадає радикальних змін у соціальній, а особливо в політичній сферах у напрямку демократизації та дебіюрократизації суспільного ладу, деколективізації сільського господарства. Промова Сталіна на засіданні у Великому театрі в лютому 1946 р. не залишила жодних сумнівів: ніяких змін на краще в країні не відбудеться, слід готуватися до нового витка у "загостренні класової боротьби".

Внаслідок кардинальних прорахунків у визначенні повоєнного курсу незримий, але відчутний у передвоєнні та повоєнні роки розкол суспільства продовжував у післявоєнний час поглиблюватися. В той час, коли офіційна пропаганда настійно декларувала тезу про монолітну єдність радянського суспільства, небувало його згуртованість навколо комуністич-

ної партії, партійні "верхи" дедалі більше відривалися від "низів", партію уперто протиставляли народіві, розрекламовані ж цінності ніяк не узгджувалися з реаліями життя.

Одним словом, цілком свідомо було упущено унікальну нагоду зміни епох — воєнної на мирну — для здійснення демократичних перетворень спотвореного тоталітаризмом соціалістичного суспільства. Щоправда, водночас виникає запитання: а чи могла така реформа бути реалізованою в рамках одноосібного диктаторського режиму? Відповідь має бути однозначною, і в ній найрізкіший осуд системи сталінської диктатури. Ніщо інше не завдало такої величезної шкоди соціалістичній ідеї, як сталінщина.

Але слід враховувати і несприятливе міжнародне становище СРСР, постійне протистояння в умовах "холодної війни" геополітичних і воєно-стратегічних амбіцій західних держав, з одного боку, та Радянського Союзу, — з другого. Не реконверсувавши, по суті, економіку в повоєнний період, продовжуючи шалену гонку озброєнь, СРСР дедалі більшу увагу приділяв посиленому розвиткові оборонної промисловості, вкладаючи в неї до 80 % капіталовкладень. Україна, яка в 1941 — 1945 рр. розкрила свій великий воєнно-промисловий потенціал, в епоху "холодної війни" стала його закладником. Виробництво зброї гальмувало випуск товарів народного споживання. Декларованої ж мети — побудови соціалізму — мали досягти за "залишковим принципом". Вже на початку 50-х років стало помітним непропорційне розбухання суто воєнного потенціалу, що супроводжувалося ознаками виснаження природних ресурсів.

Разом з тим давалася взнаки "ахілесова п'ята" радянської економіки — її екстенсивний, затратний характер, коли результат повинен досягатися за будь-яку ціну, тобто де-факто не мав ціни, а кількісним показником віддавалася перевага перед якісними. І тут слід підкреслити, що саме промисловість України, орієнтована на "оборонку", зазнала найбільших деформацій і фактично не могла задовольняти "необоронні" потреби суспільства.

Отож, дедалі більше з'являлося ознак, що система пробуксовує економічно, не розв'язуються соціальні проблеми, а населення впало в політичну апатію. Всі ці хиби правляча верхівка намагалася компенсувати якщо не застосуванням репресій, то залякуванням, моральним терором. Система функціонувала лише завдяки дедалі більшим підхльостуванням її. Робилося все, аби не проводити радикальні реформи суспільства, не ризикувати втратою влади політбюро і партапаратом.

Саме у перші повоєнні роки в суспільстві укорінився і прижився на десятиліття режим партійної бюрократії, що правила країною вже не безпосередньо методом масових кривавих репресій, але пожинаючи щедрі плоди великого сталінського терору й страху, посіяного ним у генах і пам'яті поколінь.

Суперечливий характер радянського суспільного життя нагадував "гойдалки" — надто вже несміливими, половинчастими були спроби його реформування у бік лібералізації та усунення перекосів фальшивої соціально-економічної концепції, орієнтованої передусім на воєнний гегемонізм Радянського Союзу в світі. Наростав на цьому фоні, ставав дедалі дошкульнішим і тиск зовнішніх антикомуністичних сил.

Мету, що її ставили непримиренні вороги Радянського Союзу — нацисти: "стерти СРСР з географічної карти світу", реалізовано було через піввіку після того, як канув у морок історії третій рейх. Те, чого не вдалося здійснити Гітлерові, зуміли зробити об'єднані сили переродженого партійно-радянського бюрократичного прошарку і правлячих кіл країн-переможниць у "холодній війні".

Перемога Радянського Союзу у Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах і його поразка у війні "холодній" — дві епохальні віхи всесвітньої історії. Вони залишаються незбагненими до кінця і зберігають значний науковий і політичний інтерес.

Виходить, що чим більше часу віддаляє нас від пам'ятного травня 1945 р. і від завершення "холодної війни", тим більше виникає запитань, знецінюються багато, здавалося б, безумовних цінностей, виникають нові. Але за химерним переплетінням світла і тіней воєнної та повоєнної епох над усе — безсмертя подвигу народу-переможця.

В історичній перспективі його незліченні бідування і жертви не минули даремно: звершено було найголовнішу справу століття — Батьківщину врятовано від поневолення найлютішим, найнебезпечнішим ворогом. Для українського народу розгром фашизму становив подвійну перемогу. По-перше, Україну було врятовано від загарбання третім рейхом та його союзниками, поневолення та вигублення її населення. По-друге, наслідком Перемоги стало здобуття легітимності нових західних кордонів із завершенням процесу збирання у складі Української республіки західноукраїнських земель та Закарпаття. Неймовірно висока ціна фашистської агресії та відсічі їй в історичній перспективі не була марною, ставши фундаментом прийдешньої української державної незалежності.

ПІСЛЯМОВА

Історіософське осмислення Другої світової і Великої Вітчизняної війн як феномена, рубіжної події в історії світу й України впродовж другої половини ХХ ст. слід визначити як першочергове завдання дослідників. Однак таке осмислення матиме сенс лише за умови його спрямування на здобуття вкрай необхідних і актуальних для нас уроків історії. Адже, як застерігає старий афоризм: "Історія не вчителька, а наглядачка... Вона нічого не вчить, а лише карає за незнання уроків". Безславна і трагічна поразка Радянського Союзу через 50 років після його славної і доленосної Перемоги — найпереконливіше підтвердження цих слів.

Незалежно від мінливостей суспільного життя й політичної кон'юнктури, що сьогодні часто диктує українському суспільству ті чи інші уподобання, Друга світова та Велика Вітчизняна війни утвердили своє місце серед найважливіших історичних звершень, пам'ять про які передається з покоління в покоління. Будучи активним учасником цієї велетенської битви народів, український народ зазнав непомірних втрат і бідувань, мужньо боровся і переміг. Попри всі неймовірні труднощі і перешкоди, він зберігся як етнос, заклав фундамент майбутньої незалежної держави, утвердив власні гідність і авторитет, належне місце серед інших націй світу.

²⁴ Т а у л о г А. The second World War. — London, Hamilton, 1975. — P. 10.

²⁵ Сучасність (Мюнхен). — 1985. — № 10. — С. 65.

²⁶⁻³⁰ Сегодня (Київ). - 1999. - 23 янв.

³¹ Українські вісті (Нью-Йорк). — 1994. — 15 верес.

³² Голос України. — 2000. — 1 квіт.

³³ Ветеран України. — 1999. — 19 трав.

³⁴ Комуніст. - 1996. - №41.

³⁵ Война Германии против Советского Союза, 1941 — 1945. — Берлин, 1991. — С. 23.

³⁶ Родина. - 1991. - № 6-7. - С. 49.

В. А. ПОТУЛЬНИЦЬКИЙ (Київ)

Українська та світова історична наука*

Проблема пов'язання світової історії і історії української не є чимось новим і оригінальним. Колись ще в XVIII ст. існувала козацька держава і не викликало подиву, що найвизначніші на той час науковці Великобританії і Німеччини, які вирішили дослідити світову історію, два томи в контексті її призначили для історії України. Один том називався "Geschichte der Ukraine und der Ukrainischen Kozaken", другий — "Geschichte des Konigreich des Galicia und Lodomeria". Автором обох праць був Жан Хрістіан Енгель¹.

Але в 80-ті — 90-ті рр. XVIII ст. (коли писалася ця історія) запанував романтизм. Найвидатнішою постаттю філософії романтизму був Гегель, який в своїй теорії історії прийшов до такого твердження, що існують два типи народів — народи "історичні" і народи "неісторичні". До "неісторичних" народів він зарахував всі слов'янські й деякі інші народи. Невеликий виняток серед слов'ян він зробив для поляків і також не знав, що робити з Московською імперією. Справа полягала в тому, що філософія Гегеля мала надзвичайно великий вплив на Маркса і взагалі на марксизм. Маркс сприйняв цю концепцію, і включно до Леніна всі послідовники Маркса тієї концепції трималися. Таким чином, до кінця XVIII ст. ми були "історичним" народом. Завдяки Гегелю і марксизму та їх численним послідовникам серед науковців України і світу ми "історичним" народом в теорії перестали бути. Разом з тим, хоча в теорії Україна і була віднесена Гегелем і Марксом до розряду "неісторичних", на практиці вона ніколи не припиняла своє існування як "історичний" народ. На глибоке переконання автора, тепер нам час знову стати "історичним" народом не лише на практиці, але і в теорії, проте не лише занурившись у стихію тільки власної української національної історії, але й спробувати змусити світову науку знов повернутися до нормального стану речей. Зробити це може лише діалектичне пов'язання проблем і перспектив української історії та історії світової.

Поняття історії існують на різному рівні. Без сумніву, нам треба мати свою національну історію, і ми її мусимо творити, але вона повинна бути у згоді із загальносвітовою історією. Головна проблема як української, так і значною мірою світової науки полягає в тому, що досі існує українська історія і світова історія. Українська історія звичайно трактується без жодного пов'язання із світовою історією. Остання досі ігнорує існування України. Ми мусимо знайти таку розв'язку, де було би місце для української історії в світовій, і для світової історії з Україною.

Центральні проблеми всесвітньої історії з особливим розглядом України

Як відомо, кожен з істориків, який брався за виклад історії України, на попередньому етапі перед її написанням створював свою версію на основі власного історіософського методу, як, наприклад, Грушевський, користуючись гегелівською тріадою (теза — утворення української народності, антитеза — її знищення, ополячення, русифікація і синтеза — відродження української національності), або як Липинський, покладаючи в основу історичного процесу творчі якості еліти, або як, нарешті, марксистська іс-

* З а к і н ч е н н я . Початок див.: Укр. іст. жури. — 2000. — № 1, 2, 3.

торіографія, що вивчала історичний процес не з національної, а з економічної сторони. Разом з тим, вони залишили відкритими питання, які торкаються загальної конкретної будови або загальних ліній, за якими має відтворюватись історичний процес в Україні і в Європі та світі.

Представники так званої "нової історії", котрі заміняли соціологію і економічні проблеми етнологією, як найважливішим елементом соціальної економії, спричинили те, що почала знову оживати розповідна історія. Взагалі, етнологія в сучасному розумінні цього слова означає відтворення розповідного жанру. Вона є своєрідною реакцією на школу Анналів, яка лише в останні часи повернулася знову частково до оповідної сторони. Колись Марк Блок і Люсьєн Февр ясно виступили проти трьох стовпів історизму: 1) проти політичної історії; 2) проти біографічної історії (концентрація на біографіях, на якомусь героєві і т. д.); 3) проти розповідної історії — оповідного стилю. Тут, власне, і йдеться про дилему — чи історична праця може бути написана при умові, коли так званий оповідний стиль заміняється формулами, які опрацьовані квантитативно — схемами, статистичними таблицями і т. д. При цьому, на нашу думку, видається, що оповідний стиль має залишатись, але не має замінити собою весь виклад історії, а фігурувати як його невід'ємна складова частина, включаючись в канву історіософського дослідження. Найбільш яскраво це поєднання показав французький анналіст Жорж Дебю. В своїй біографії Марешаля він вживає оповідний стиль, але в цьому оповідному стилі він представляє усі можливості, які мав Марешаль для здобуття кар'єри в даному періоді англо-французької структури. Тут він згадує і Булонську битву 1214 р., описує її один день, але при цьому з'ясовує всі суспільні, соціальні ситуації. Факт, що з Дебю і його послідовниками французька школа Анналів знову повернулася до розповідної форми — одного з її трьох в минулому "споконвічних ворогів". Ворог перестає бути ворогом, але при цьому новими анналістами підкреслюється обов'язкова умова — ця розповідь має бути, але повинна мати зовсім інший характер.

Останні два десятиліття в гуманітарних науках відбуваються зміни, викликані переосмисленням традиційної епістемології, значення і ролі науки. Цей процес можна означити як зміну парадигм (в сенсі Т. Куна), Головними ознаками нової парадигми, котру філософи часто вважають постмодерністською, є радикальна плюралізація полей дослідження, екстраполяція методів одних дисциплін на інші, міждисциплінарний синтез та урізноманітнення дослідницьких стратегій². Відповідних змін зазнає й історична наука, яка онтологічно перебуває в річищі цих проблем. В історичну літературу проникає методологічний інструментарій, який виробила історіографія останніх 30 років, а також новий досвід суміжних наук. На першому етапі так званого ренесансу дослідження національної історії колишніх радянських республік в пострадянську добу (які в радянський час не могли з політичних причин розвиватися вільно, в контексті світової науки) цілком закономірно на передньому плані опинилися три загальні групи проблем: ідентичність, ментальність, континуїтет³. Проте другий етап із зазначених нами вище проблем (на якому мають бути перевірені і погоджені перспективи власна і домінуючих націй, а також виконана в цьому контексті деміфологізація), передбачає, на нашу думку, дослідження значно ширшого комплексу проблем, ніж національна ідентичність. Це, на нашу думку, такі проблеми, кожна з яких потребує для свого вирішення застосування найновішої методології: 1) аналіз різних державно-ідеологічних систем України і світу; 2) порівняння взаємних рецепцій; 3) дослідження постання і генези різних національних представницьких інституцій, громадських організацій у їх порівнянні; 4) виведення першої

української схеми всесвітньої історії з особливим розглядом історії української. Три перші проблеми приводяться лише для прикладу, оскільки таких проблем, які мають бути підпорядковані загальній меті — виведенню сприйнятливої як для світу, так і для нас версії всесвітньої історії, — є значно більше, і ми не маємо тут можливості зупинитися на міркуваннях щодо можливого вирішення їх всіх.

1. Проблема аналізу різних державно-ідеологічних систем. Для розгляду генези політичного проводу українців, росіян, євреїв, поляків, німців, французів і т. ін. та аналізу створюваної ними ідеологічної системи надаються сучасні методиками аналізу політичного дискурсу, символіки політичної мови. Поняття дискурсу (обговорення плюс середовище) як форми, в котрій втілюються контакти між людьми, їх спілкування, є домінуючим і відіграє все більшу роль у соціальних, культурно-історичних дослідженнях, а також у царині політичної і духовної історії⁴.

Спробуємо застосувати методику аналізу мовно-політичних дискурсивних практик на декількох прикладах у контексті співвідношення українсько-російської і українсько-польської перспектив⁵. Наприклад, у контексті понять "романтизм — класицизм" російський історик Карамзін, для якого ідеалом є імперія, одягає своїх героїв у римські тоги. Натомість київський митрополит Іов Борецький бачить свій ідеал на кораблі на зразок Енеїди і героїв грецької історії, тобто приходить до демократичного розуміння історії свого народу⁶. Подібне ми бачимо в "Історії Русів", де демократія відповідає нравам національним. Не менш цікаве для аналізу своєрідне слововживання "малоросійський народ", яке існувало ще в XIX ст. Його зустрічаємо і в творах української історіографії XVIII ст. Цей народ може виявитися козацтвом, а далі йде чернь, може виявитися лише лівобережним народом. Дане поняття відповідає поняттю "політичний народ" в польській історіографії, проте польське слово "narod" і "narod-pu" має дещо інакше значення, яке тяжіє не до соціально-класового, а до етнічно-національного. Не менш цікавий аналіз поняття "мови релігії", яке можна зрозуміти як специфічну конфесіоналізовану внаслідок своєї кодифікації знакову систему, що виникає, як правило, на основі якоїсь природної національної мови (або мов) й виконує в релігійному спілкуванні когнітивну і комунікативну функції. Тут можна звернутися до філософсько-релігійної спадщини Олександра Потебні, який поряд з істориками Володимиром Антоновичем, Михайлом Грушевським, Олександром Єфименко, Дмитром Багалієм, правознавцем Володимиром Кістяківським, економістами Миколою Бунге та Михайлом Туган-Барановським репрезентував мовознавство в українській науці XIX ст. Вибір творчої спадщини О. Потебні як методологічної бази аналізу дає можливість використати такі положення видатного мовознавця, як зв'язок слова і думки, поняття вербального фідеїзму і словесної магії, мовні особливості міфологічного, поетичного, наукового і релігійного мислення, котрі внаслідок ідеологічної заангажованості вітчизняної науки попередніх десятиліть не знаходили відповідного наукового розвитку в філології та використання в інших наукових дисциплінах, зокрема в філософії релігії, філософії мови, релігієзнавстві. Нарешті, через осмислення особливостей богослужбової мови у православ'ї можна проаналізувати питання взаємовідношення і взаємовпливів сакральної та національної мов, взаємозв'язок між мовою богослужіння і церковною незалежністю в українській церкві. Ці приклади показують можливі дослідницькі підходи до аналізу процесу розмежування і, навпаки, накладання різних перспектив, допомагають вивченню процесу формування різних політичних культур та національної свідомості за допомогою мовно-дискурсивного аналізу. До-

слідження символів, що заховалися в політичній мові, та їх рецепції різними членами суспільства відкриває нові шляхи до розуміння політичної ситуації в різних українських територіальних масивах, наприклад в російській, польській і австрійській Україні.

2. Проблема порівняння взаємних рецепцій світової і української історії. Зіставлення взаємних рецепцій дає можливість не лише порівняти різні перспективи, але й деміфологізувати кожну. Тут ще не проведені дослідження не лише взаємних рецепцій України і різних домінуючих націй світу на всіх відрізках спільної історії, але навіть і взаємних рецепцій самих українців, які знаходилися в структурі різних державних утворень і тому по-різному, у відповідності до уконститутованих домінуючими державами принципів сприймали один одного. Наприклад, образ Західної України в історичній і політичній думці є цікавим не лише внаслідок необхідності вивчення історичного досвіду представників української інтелектуальної історії, але й може надати деякі нові площини для порівняльного аналізу і майбутніх досліджень Росії, Польщі і Австрії⁷. При розробці цієї проблеми можна виділити такі частини, як політико-юридичний статус західноукраїнських земель у складі Австрії, Польщі, Румунії і т. д.⁸, а східно- і центральноукраїнських земель — у складі Російської імперії, а також питання імперської політики по відношенню до України, реакція політичних і наукових кіл України на цю політику⁹.

Одним із українських джерел, де розглядалася Галичина, була серія українських історичних і політичних праць, написаних між 1860 і 1940-ми рр., головним чином між 1918 і 1945, після невдалих спроб створити українську державу в 1917—1920 рр. Базуючись на аналізі цієї спадщини українських вчених у їх еволюції, можна виділити три напрями в українській політичній та історичній думці того часу: народництво, консерватизм і націоналізм¹⁰. У Західній Україні існували, головним чином, консервативний і націоналістичний напрями; у Східній Україні — переважно народництво і консерватизм. Відносно Західної України два перших напрями можуть трактуватися як "образ власний"; два останніх — як "образ іншого". Використовуючи Маннгеймівську концепцію "покоління", можна стверджувати, що східноукраїнське народництво і консерватизм, з одного боку, і галицький націоналізм і консерватизм, з іншого боку, представляли відповідно чотири антагоністичних "союзи покоління" в контексті двох "реальних покоління" ". Представники всіх цих напрямів демонстрували відповідно до власного хронологічного виміру спільне "місце перебування у часі-просторі" (використовуючи термін К. Маннгейма)¹² і демонстрували діаметрально протилежні погляди відносно одного покоління в одній країні. Подібні методологічні підходи з різними структурними модифікаціями можуть бути використані при аналізі взаємних рецепцій українців і євреїв, українців і турків, німців, росіян, поляків і т. д., що дасть можливість виробити багато спільних підходів при перевірці різних перспектив і сприятиме деміфологізації.

3. Проблема дослідження постання і генези різних національних представницьких інституцій, громадських організацій у їх порівнянні. При вивченні українських, польських і єврейських організацій в Австрії і Росії слід виділити два аспекти: з одного боку, час і контекст, а з іншого — специфіка культурних практик, які домінують у виховній діяльності даних організацій. Як поєднати дослідження цих двох факторів при з'ясуванні різних перспектив та їх зіставленні? Наприклад, при визначенні часу Ле Гоф і ряд інших вчених-аналістів концентрують свою увагу на масовій свідомості, колективному образі світу. Вони допускають, що час релятивний: був період, коли мали справу з релігійним часом; є час купця, торговця тощо і

проблеми, зв'язані з тим¹³. З іншого боку, існує контекст, в якому розвивалося вироблення тієї чи іншої перспективи, який може бути західно-європейським, може бути російським чи будь-яким, враховуючи політичні, культурні впливи у їх взаємовизначеності. Наприклад, українська історична думка у XVIII — першій половині XIX ст. розвивалася в західно-європейському контексті¹⁴. Тут дуже багато ідей від Монтеск'є, від суспільного договору. Так, договір між Росією і Україною — це суспільний договір, який може порушити українська сторона, якщо він її не буде влаштовувати. Важливе значення в цьому контексті мала також ідея республіканізму — форми політичного управління відповідно до нравів народу, наприклад, в "Історії Русів".

Культурна практика в контексті виховної діяльності різних національних організацій також потребує застосування певної методології дослідження. Наприклад, у нашому, українському випадку ще не вивчені українські громадські організації в Австрії, серед яких можна виділити спортивно-патріотичні товариства "Соколи" і "Січі". Розвиток цих організацій привів до утворення цілого покоління патріотично вихованої молоді, а також до створення (при сприятливих зовнішніх умовах 1912—1914 рр.) українських парамілітарних організацій, в середовищі яких вперше в новітній українській історії на етапі її бездержавності утворилася нова за змістом і скерованістю своєї перспективи власна українська військова традиція, її основним змістом було прагнення і готовність воювати не стільки проти росіян, поляків, турків чи татар, скільки за здобуття незалежної України. Такі цікаві виховні феномени французький соціолог П'єр Бурдьє пояснює поняттям "габітус"¹⁵, яке в його розробках виступає для означення певного комплексу культурних практик, котрі виявляють себе як спільні для членів певної соціальної одиниці — класу, страсти, групи, колективу, суспільства, культури¹⁶. В нашому випадку концепція габітуса є цінною не лише внаслідок того факту, що вона нібито заміняє поняття "ментальність", яке через надмірне вживання як в науковому, так і в особистому житті позбувається свого конкретного змісту. Габітус, який є специфічним атрибутом для кожної суспільної одиниці, набувається насамперед в родині, школі, культурній індустрії. Чим важчим і довшим є процес набуття характерних для даної соціальної одиниці культурних практик, тим міцнішою є приналежність членів суспільства до цієї одиниці. Бурдьє також вважає, що людське тіло є первісним місцем закорінення соціальних правил, які виражаються через закріплені ритуали національної свідомості. Так, цілісне дослідження єврейських шкіл при синагогах, релігійного виховання єврейських хлопчиків в Росії, які повинні були читати тору (на відміну від дівчаток), з одного боку, і цілісне дослідження української школи в австрійській Галичині, українських церковно-національних, спортивно-патріотичних свят, спрямованих на формування у населення історичної пам'яті, могло б пояснити такі яскраво виражені політико-соціальні феномени, як сіоністський рух і Українські січові стрільці.

4. Проблема схеми і періодизації української і всесвітньої історії. У "Всесвітній історії" М. Грушевського, яку він шліфував, будучи членом Центральної Ради і прислухаючись до її дебатів, практично не знайшлося місця для України. І тут полягає ціла проблема: українська історія має бути створена, але так, щоб вона стала сприйнятливою не лише для нас, але також і для цілого світу; і не тільки для всього світу, але і для нас. Це свого роду діалектичний процес. Тут нам треба буде багато міфів зректисся. З іншого боку, треба змусити різних наших сусідів — насамперед росіян, поляків і євреїв, по-перше, краще вивчити нашу історію, а по-друге, зрек-

тися своїх концепцій і міфів. І тільки на цьому ґрунті може постати нормальна історія світу і разом з нею історія України.

У результаті Першої світової війни основною причиною створення нових і відтворення старих держав була, окрім їх власних національно-визвольних рухів, звичайно, і міжнародна політика держав-переможниць, однак не меншу роль відігравав і той факт, що держави сьогоdnішнього, другого, етапу розпаду останньої імперії (серед них і Україна) мали свою власну історію, "заховану" в історіях домінуючих націй і не переосмислену на науковому рівні. Думка вчених "історичних" націй, на котру звикли спиратися в своїй політиці конституційні держави Європи, ґрунтувалася в той час на дослідженнях, котрі апріорно відводили Україні місце серед "неісторичних" народів, як споконвічну частину Росії, Польщі, вогнище антисемітизму і т. д. У великій мірі цьому сприяв і той факт, що бракувало не лише концептуально проаналізованої лінії розвитку української історії, але і її власної перспективи, котра була би науково, доказово погоджена з перспективами домінуючих націй.

Як уже зазначалося, схеми історії України, побудовані на основі ірраціонального світобачення, мали відокремити українську історію від історії домінуючих націй. Ці схеми і періодизації, кульмінацією яких стала схема Грушевського, безперечно, виконали свою, необхідну для кожного поступального розвитку національної історичної науки роль. Якби цього не зробили Грушевський, його попередники і послідовники, тоді би ми — сучасні українські дослідники всесвітньої і української історії — займалися би не інтеграцією останньої у світову, а тією ж сепарацією. Проте вже сам Грушевський прийшов до висновку, що створення схем і періодизацій історії України без ширшого контексту всесвітньої історії залишиться неповноцінним, хоча і не розвинув, як ми побачили, цих своїх ідей далі схем і проєктів. Ті вчені, які створювали схему і періодизацію історії України на основі не ірраціонального "перевертання" світобачень Гегеля — Маркса, а на основі раціональних конструкцій, водночас намагалися відразу суміщати їх з ширшим баченням періодів всесвітньої історії. Тут у нас були дві більш або менш завершені великі спроби: Драгоманова — на основі позитивістичної парадигми і Ковалевського — на основі неопозитивістичної, оскільки Томашівський — на основі світобачення морфології історії і Пріцак — на основі парадигм школи Анналів (як і Грушевський в своєму розумінні необхідності перейти до нового етапу — вже не сепарації, а погодження зі світовою історією) не пішли далі постановки проблем і начерку підвалин для можливих схем і періодизацій.

Оскільки нам у майбутньому написанні всесвітньої історії з особливим баченням історії української доведеться не лише спиратися на величезний досвід, нагромаджений науковцями світу, котрі зуміли інтегрувати свої національні історії у світову, але й, насамперед, і на власний, вітчизняний досвід, то тут стануть в пригоді не тільки не реалізовані плани, схеми і начерки Грушевського з цього приводу, але й попередні раціональні спроби реального вирішення цього завдання, хоч і здійснені близько ста років тому.

У Драгоманова періоди української історії визначаються таким чином: 1) княжо-міський; 2) феодално-литовський; 3) пансько-польський; 4) козацький; 5) царсько-російський з окремим періодом кайзерівським і конституційно-австрійським¹⁷. Як ми бачимо, ця періодизація побудована не лише на ознаках сепарації або інтеграції, а на ознаках політичної, соціальної і економічної еволюції, що відбувалася в житті європейських держав на тому чи іншому періоді української історії. Драгоманов тут виходить з двох позицій або принципів. Перший принцип співвідноситься з

його критерієм оцінки історичних явищ. Для Драгоманова — послідовника контівського позитивізму — таким критерієм оцінки історичних явищ була гердерівська ідея прогресу. Другий принцип — це розуміння історичного процесу як процесу універсального, скрізь однакового за своєю соціологічною суттю і неоднакового лише за формами вияву. Тому Драгоманов оцінює історичні події лише на основі порівняння з історією інших країн і народів, з врахуванням європейської еволюції. Оцінюючи той чи інший період української історії, Драгоманов також виходить із своїх основних позитивістських принципів — релятивності і прогресу.

З цієї точки зору литовський період української історії, період федерації трьох народів (литовців, українців, білорусів) дістає у Драгоманова цілком позитивну оцінку. Вчений оцінює цей період позитивно, констатує насамперед наявність вільного союзу, який історик вважав надзвичайно прогресивним явищем, додаючи при цьому, що союз відкривав великі колонізаційні можливості, необхідні для цивілізації і прогресу. "Тимчасово на східно-європейській рівнині, — пише М. Драгоманов, — були встановлені відносини між племенами, досить вигідні для них самих і для цивілізації взагалі. З XIII століття встановились тісні федеративні зв'язки між неманськими литовцями і двінсько-дніпровськими білорусами; в XIV столітті в цей союз входять і прип'ятьсько-дніпровські і деснянські українці, — і союзна держава Гедиміновичів встигає відбити від татар бузько-дніпровське Поділля і довести слов'янську колонізацію до самого Чорного моря, — до землі старих Тиверців і Уличів, де на початку XV століття з'являється гавань Хаджибей (теперішня Одеса), котра вже тоді посилає хліб у Візантію. Тим часом оживають і італійські колонії на Чорному морі, в той час як на Балтійському знаходиться в повній наявності союз ганзейських міст, котрий через Ригу входить в тісний зв'язок з містами білоруськими" ¹⁸.

Зовсім інше значення для цивілізації і прогресу має польський період української історії. Цей період вносить в життя Східної Європи цілий ряд глибоких, непоправних помилок. Найбільшою з них було об'єднання українських і білоруських земель з Польщею. "Унія Білорусії і України з Польщею — та й то виключно політична — могла би втриматися лише тоді, коли би ця унія була би справді федеральною, — наскільки можливою була федерація вже шляхетської Польщі з її різношерстно-феодальними Литвою і Білорусією, і доволі демократичною Україною, але польські політики прагнули не федерації, а асиміляції, а тому підготували розпад унії, котрий повинен був потягнути до загибелі і саму Польщу, вже надто підтягнуту до східних областей і відтягнуту від більш природних для неї союзів з Сілезією, з Чехією і Угорщиною, де тим часом зумів пустити коріння німецький елемент, що мав би поновити наступ і на саму Польщу" ¹⁹. Оцінюючи негативно приєднання українських земель до Польщі, Драгоманов, однак, вбачав і певний сенс в цьому об'єднанні. "З'єднання України з Польщею, — писав він, — носило в собі зародок руйнування. Хоча з кінця XV століття воно отримало ще один резон існування: необхідність для України позбавитись від нового походу на Схід — від турецького руху від устя Дунаю на Північний Схід, — що схилило українців до закріплення унії з Польщею в 1569 році" ²⁰.

Новий період української історії, коли Україна переходить під панування Москви, викликає у Драгоманова найбільш критичне ставлення. Драгоманов називає весь цей період "пропащим часом" для української культури, оцінюючи його з точки зору ідеї прогресу, хоча і відзначає, що Україна була об'єднана з Москвою в силу внутрішньої необхідності. На його думку, польський похід на Схід на українців, посилений натиском з

іншого боку, турків і татар, зробили "сумнівним можливість вповні самостійного існування України, і, врешті-решт, привело Україну до об'єднання з Москвою"²¹. Проте Москва не зуміла свідомо скерувати свою політику по лінії прогресу, а навпаки, чинила всілякі перешкоди прогресивному розвитку України. "Самодержавна, багата і архієрейська Москва виявила в своєму ставленні до України не менше невміння, яке перед цим виявила Польща. Польські політики прикладали до України і Білорусії мірку шляхетської республіки і католицької адміністративної нетерпимості, московські стали застосовувати до них аршин боярської монархії і нетерпимості православно-обрядової"²².

У системі історико-теоретичних поглядів М. Ковалевського періодизація всесвітньої історії так само посідала істотне місце. Розробляючи проблеми історичного розвитку і прогресу, Ковалевський приходив до висновку, що економічна еволюція людського суспільства проходить дві великі епохи. Перша — господарства безпосереднього споживання, розраховані на задоволення попиту, викликаного самим виробництвом. Друга — це мінове господарство, яке опікується нагромадженням запасів, орудує капіталом і кредитом. Перехід від однієї епохи до іншої має поступовий характер²³. Цій періодизації підпорядковуються і ідеї Ковалевського про перехід від родової організації до державної²⁴. Він вважає, що епосі безпосереднього споживання відповідає родова організація, а епосі мінового господарства — організація державна²⁵.

Розробляючи свою схему всесвітньої історії, Ковалевський виходив з того міркування, що історичну подію ніколи не можна пояснити однією причиною, оскільки вона є результатом з багатьох причин, різних за характером і силою впливу. В той же час події або явища, які виникають, самі впливають на подальший хід історії. Виходячи з того міркування, що вся історія людства засвідчує прояв сфер солідарності, вчений зображав історичний прогрес у вигляді "ряду конкретних концентричних кіл, які являли собою більше чи менше розширення людської солідарності"²⁶. Тому Ковалевський відносить до кожної стадії всесвітньої історії притаманну саме їй форму політичної організації — "свій особливий політичний лад". Так, родовій стадії відповідає племінне князівство, феодальній — станова монархія, всестановості — спочатку цезаризм, який сприяє підйому народних мас, згодом дуалістична і парламентарна монархія і республіка, які в деяких країнах доповнюються референдумом і прямим законодавчим починком виборця²⁷. Разом з тим Ковалевський, вибудовуючи схему всесвітньої історії, як і згодом Ясперс, вважав, що ніколи дослідники не знайдуть універсальної схеми розвитку суспільства. Лише конкретне вивчення певної події в історії або історичного періоду може показати сполучення причин, що зумовили його виникнення або зміну.

В радянських умовах створення нової схеми "руської" (або східноєвропейської) історії, котра знову стала "звичайною" (подібною до тієї, проти якої виступав Грушевський, хоча вже і в іншій іпостасі історичного матеріалізму), було здійснено як результат реакції радянської Москви на відому схему історії Східної Європи, виведену М. Грушевським²⁸. Ця схема в радянських умовах стала обов'язковою для всіх радянських істориків. Разом з тим, хоча радянська схема і періодизація історії України набула тотально-обов'язкового значення в умовах СРСР, проте ряд істориків спромігся в умовах цієї схеми прийти в результаті своїх наукових досліджень до висновків, що не цілком збігалися з основними постулатами цієї схеми. Так, академік І. Крип'якевич, котрий до 1962 р. керував Інститутом суспільних наук у Львові, хоч і не мав помітного впливу в загальноукраїнській історичній діяльності, проте зміг поставити в своїй темі —

"Українська козацько-гетьманська держава XVII—XVIII ст." — питання про "процес створення української державності"²⁹, про "державне керівництво козацької старшини"³⁰, про те, що "в цілому територія України перебувала під владою Запорізького війська"³¹, що "на території України виник новий державний апарат, прототипом якого були установи, що існували на Запорозькій Січі"³², що "весь державний апарат очолювався гетьманом і що Хмельницький здобув собі такий авторитет, що фактично його влада була непорушною"³³, що "Хмельницький бажав забезпечити спадкоємство гетьманства для своїх синів — спершу для Тимоша, пізніше — для Юрія"³⁴, що він "очолював процес складання української державності"³⁵ і у своїх зовнішньополітичних відносинах був "представником незалежної держави", що "погоджувався на договір з Портою на рівних правах"³⁶, що "треба дивуватись, як він сміливо і наполегливо вводив маловідому до того часу Україну в коло держав, які відігравали значну роль в міжнародному житті"³⁷, і нарешті, що Московська держава визнавала нове політичне становище України спочатку де-факто (лютий 1651 р.), а згодом і де-юре (жовтень 1653 р.)³⁸. Частково концепцію Крип'якевича повторив й інший український радянський дослідник Ф. П. Шевченко, котрий вважав, що "за своїм характером Україна вже в роки війни була аристократичною республікою"³⁹, і взагалі "аж ніяк не обходив історичних реалій середини XVII віку, з'ясовуючи, що саме вони визначали російсько-українські взаємини"⁴⁰. Щодо більш пізнього періоду української історії В. А. Смолій протипоставив традиційній радянській трактовці українсько-польських відносин як виключно класового конфлікту між польськими землевласниками і українськими селянами думки про те, що у складі польського офіцерського корпусу, очолюваного Т. Костюшком, "служили офіцери українського походження"⁴¹, що "серед осіб, яких відповідно до указу Катерини II від 20 червня 1795 р. покарали за участь у польському заколоті, були українці-міщани і православні священики Правобережної України"⁴². Досить цікаві міркування, необхідні нам для майбутньої інтеграції української історії у світову, подав український радянський сходознавець Андрій Ковалівський, який в своїх ненадрукованих нарисах про зв'язки зі Сходом розглянув концепцію дослідження Хозарського каганату у трактуванні ізраїльських і українських вчених, зв'язки русів і Закавказзя, інформації про Київ у іранців, зв'язки України з арабським світом, відносини України і Туреччини, сприйняття населенням Києва і Київщини єврейської культури⁴³. Проте подібні раціональні наукові висновки були швидше винятком, ніж правилом, оскільки "ріст раціональності, формування інстинктів і моральності є в суспільному розвитку не чимось випадковим і зовсім не в першу чергу справою окремих індивідуумів та їх здібностей, а залежать від наданої суспільної структури завдань"⁴⁴. Перед українською радянською історичною наукою стояла інша, радянська, структура завдань в цілому.

Обидві ж широкі раціональні спроби поєднання української і світової історії, на які спромоглася наша історична наука в особах Драгоманова і Ковалевського, побудовані вже на антикварних для досягнення цієї цілі на межі XX і XXI ст. світобаченнях — позитивізмі і неопозитивізмі. Хоча шлях, який вони проторували, і напрямок їх думок був, на нашу думку, правильним. Слід зазначити, що під кінець життя навіть такий ірраціоналіст, як І. Лисяк-Рудницький, подібно до М. Грушевського, прийшов до ідеї періодизувати історію України у відповідності з епохальним поділом європейської історії: античність, середньовіччя, новітній час, однак не подав ані методологічних підстав, ані концептуалізованого наукового обґрунтування правомірності такої періодизації, оскільки, як він сам зауважив,

не буде "намагатися детально розробити запропоновану схему періодизації"⁴⁵. Натомість директор Гарвардського Інституту українських студій професор Р. Шпорлюк, підкреслюючи, що розвиток українського націоналізму в XIX ст. був насамперед політичним рухом, міцно пов'язаним з розвитком двох інших політичних питань — російського і польського, створює знову ж таки чергову схему на сепарацію, яка апріорно визначає для України готове місце в Європі, а Росію звідти виганяє в азійські простори⁴⁶. Шпорлюк вважає, що Польща, на відміну від Росії, "перетворилась з історичного ворога в важливого союзника" і що "Україні не потрібно робити "вибір" між Росією і Польщею", оскільки Польща відмовилася від претензій до України і визнала її незалежність⁴⁷. Він переконаний, що "появу сучасної української національної свідомості треба знаходити в пізньому XVIII ст.", і, розмірковуючи про думку західних науковців Саїда і Андерсена про розвиток національних мов, висловлює впевненість, що "побудова сучасної України вимагала іншого, ніж монархізм і теологізм, філософського ґрунту"⁴⁸. Про односторонність останнього твердження гарвардського дослідника свідчать не лише численні відомі праці про участь української шляхти в українському державо- і націєтворчому процесі ранньомодерного періоду В. Смолія та В. Степанкова⁴⁹ і в рухах XIX—XX ст. — автора цієї статті⁵⁰, але й праці самих американських (не кажучи вже про європейських, наприклад поляка А. Валіцького, Італійця Ф. Вентурі та ін.) дослідників. Так, американський вчений Д. Девальд знаходить нову для американських дослідників інтерпретацію ролі шляхти в політичних, економічних, соціальних і культурних еволюціях Європи, пропонує корінним чином провести ревізійну інтерпретацію ролі традиційних класів в історії XVII—XX ст. і переконливо доводить, що ніхто не має бути зігнорованим в реконструкціях європейської історії⁵¹. Він на численних прикладах з історії європейської шляхти, зокрема англійської, іспанської, французької, італійської, богемської, німецької та ін., приходить до висновків, що "ситуація зі шляхтою була центральною для істориків у розумінні соціальних, політичних, економічних і культурних змін ранньомодерного періоду", що "шляхта була багатша і більш впливова в 1914, аніж в 1414", що "саме вона контролювала дві основні сили: бюрократичну державу і ринковий капіталізм", що вони (представники аристократії. — В. П.) "могли процвітати, тому що адаптовувались, і водночас зберегли більші владно-моральні якості, ніж їхні сучасники з інших станів", що представники шляхти "хотіли сильної центральної влади, яка могла контролювати різні джерела корупції і тримати в дисципліні локальну владу", що "шляхта лишилась центром європейських уявлень в 1914 році", що "вона спромагалася провести власні соціальні і політичні моделі у XX століття"⁵².

Єдине, з чим ми би хотіли погодитись у вищенаведених реченнях Шпорлюка, це його твердження, що майбутнє України "залежатиме значною мірою від того, як вона спроможеться подати світ своїм людям, і свій народ — світові"⁵³. Разом з тим, інтерпретуючи думку Девальда про шляхту, вважаємо, що в майбутній інтеграції української історії у світову ніхто не може бути зігнорований, а тим більше традиційні класи, елітна ідеологія яких змогла збудувати обидві наші держави — княжу і козацьку.

Проблема створення схеми і періодизації всесвітньої історії з особливим баченням України тісно пов'язана як із зазначеними тут для прикладу, так і рядом інших поточних дослідницьких основних проблем української версії всесвітньої історії, котрі будуть необхідною передумовою для написання раціональної і атрактивної історії світу, що, в свою чергу, дасть можливість вивести схему та періодизацію і світової історії, і історії України⁵⁴.

Висновки

Таким чином, механізм трансформації і зміни провідних уявлень в історичній науці взагалі, тобто, по суті, рух наукового знання, відбувається по лінії: світоглядні основи—методи—конкретно-історичні конструкції і у великій мірі визначаються зовнішніми факторами та індивідуальними особливостями вченого-дослідника. Кожний наступний світоглядний напрям виробляє власну методологію, причому методи, які застосовуються для формулювання тієї чи іншої конкретно-історичної концепції, не обов'язково збігаються з її філософсько-світоглядною основою.

Класифікуючи, згідно з попередньо даним нами на вступі цього розділу описом класів, вплив домінуючих націй на розвиток світової і української історичної науки в Україні, можна створити таку концептуальну модель до дослідження зміни історіографічних напрямків у світовій історичній науці. Дана модель нами будується на принципі розходження ознак зміни у двох напрямках.

В основі зміни історіографічних напрямів лежить: а) зміна філософських основ історичної науки (в нас вона змінювалася по лінії: німецька філософія історії (1804—1840 рр. — Шад, Лунін, Петров, Костомаров); позитивізм (1860—1890 рр. — Лучицький, Драгоманов); німецька філософія історії (1890—1920 рр. — Антонович, Грушевський, Томашівський); неопозитивізм (1900—1914 рр. — Ковалевський, Піскорський); німецька філософія історії (1920—1930 рр. — Яворський, Покровський, Грушевський); морфологія історії (1920 — початок 1930 р. — Томашівський, Кривецький); німецька філософія історії (1950—1990 рр. — радянські марксистки, Лисяк-Рудницький, Шпорлюк), школа Анналів (1960—1990 рр. — Прицак); німецька філософія історії (1990—2000 рр. — Шпорлюк та його послідовники). Звичайно, всі науковці, які застосовували в своїх дослідженнях ірраціональну німецьку філософію історії, змінювали відповідно до зміни поколінь лише методологію (романтизм, позитивізм, неопозитивізм, школа еліт, модернізм), проте онтологічно залишалися на позиціях неоромантизму, увібраного у форму етнічного, політичного та інших націоналізмів; б) спричинена цією зміною зміна і розробка конкретно-історичних концепцій. В нас вона привела до появи народницької концепції (яка майже витіснила реставраційно-державницьку і була покликана відділити від поляків), а потім до концепцій *всесвітньої історії*, побудованих на оновленому консервативно-ліберальному ґрунті. Причому народницько-націоналістичні конкретно-історичні концепції шість разів за принципом перевертання (в умовах Росії — в першій половині XIX ст., Австрії — у другій половині XIX ст., Польщі, Чехії і СРСР — в міжвоєнну добу, США і СРСР — в часи холодної війни, в США, Канаді і Україні — в пострадянську добу) відновлювали дискусії на ґрунті філософських основ Гегеля—Маркса з акцентом на ірраціональній парадигмі "історичних — неісторичних" народів. Консервативні конкретно-історичні концепції, навпаки, йшли не за так званим принципом перевертання, а шляхом лінійного (еволюційного) прогресу по лінії застосування поступових онтологічних філософських основ: класичні гуманізм і просвітництво—позитивізм—неопозитивізм—морфологія історії — школа Анналів.

Обидві зміни — філософських основ і спричинена нею зміна конкретно-історичних світобачень — зумовлені також двома факторами: а) завданням дослідження; б) прийомами вивчення. Завдання дослідження також визначаються двома факторами: а) політичне замовлення — сепарація від чийогось домінування або, навпаки, інтеграція під чийсь пану-

вання, що часто збігається; б) особисте завдання вченого. Ці обидва завдання — політичне і особисте можуть збігатися і не збігатися, і напрями залежать від ірраціональних чи раціональних факторів, про які ми вже говорили.

Прийоми або методи вивчення так само можуть збігатися і не збігатися як з філософськими основами, так і з конкретно-історичними концепціями. Наприклад, Грушевський побудував свою народницьку концепцію історії України на ґрунті гегелівської філософії, а також і неопозитивістських методів (тобто більш нових методів), породжених іншою, новішою позитивістською філософською парадигмою.

Друга класифікаційна дихотомічна модель, яку ми виводимо з цього дослідження, стосується характеристики впливів однієї науково-культурної спадщини на іншу. Тут ми виділимо також два підкласи: а) схожості і б) прямого впливу. В підклас схожості входить успадкування ідентичної культурної спадщини, або загального знання, до якого обидва дослідники мали доступ, а також подібність, що припускає вплив одного вченого на іншого, адаптація і імплементація цього знання в подібній манері. Другий підклас — це те, що ми називаємо прямим впливом, де подібності є настільки близькими, що можна вільно вважати їх прикладами впливу одного дослідника на іншого, або ж пряма доказова належність одного дослідника до "школи" іншого, чи навчання у нього, яке потім відбилося на його творчості завдяки використанню ідей, які були набуті. Підклас схожості може збігатися з підкласом прямого впливу, і навпаки, може його заперечувати, як це було, наприклад, у Грушевського і Томашівського. Українська історична наука, досліджена нами тут у розвитку двох своїх основних відгалужень, продемонструвала повною мірою наявність обох підкласів: і схожості, і прямого впливу. Створивши таку концептуальну модель до дослідження зміни історіографічних напрямів у світовій історичній науці, спробуємо з її допомогою дати відповідь на питання: 1) що є помилкою в справі інтеграції національної історії в світову, зокрема, яку помилку робили українські вчені, що перешкождала досі здійсненню цієї справи? 2) які співвідношення виведених нами у моделях сил та законів визначають результат цієї справи та її успіх чи, навпаки, невдачу? Ми зрозуміли, що помилка в стратегії інтеграції була спричинена невмінням або небажанням визначити місце історії України у світовій історії, невмінням у зв'язку з цим скласти план інтеграції, який би знаходився у відповідності з цим місцем.

Як покаже проведення дослідження, предмети "Українська історія" і "Всесвітня історія" в українській історичній науці завжди перебували в сепарації. Всесвітня історія, на відміну від вітчизняної, власне, ніколи не була українською: в першій половині XIX ст. вона постала як частина російської історії і йшла в одному напрямі з німецькою історичною наукою; з 1870 по 1930 р. вона також разом прямувала з французькою історичною наукою; з 1930-х рр. вона поступово стає частиною радянської всесвітньої історії⁵⁵. І досі на пострадянському етапі розвитку української історичної науки дисципліна "Всесвітня історія" уконституйована лише як готова структура синтезу російської і радянської всесвітньої історії, оскільки історія України ніякою мірою не вписана в її контекст, і навпаки.

Досвід розвитку української історичної науки, зокрема шестиразового перевертання в ній (в сенсі Мішеля Фуко) однієї і тієї ж концептуалізації Гегеля—Маркса про "історичні—неісторичні" народи, яка внаслідок цього вже стала догмою, показав, що коли істориками береться за світоглядну основу ірраціональна філософія історії, котра завжди є найзручнішою ба-

зою для створення міфу сепарації, або, навпаки, інкорпорації, то які би раціональні методи не використовувалися, конкретно-історична концепція завжди вийде ірраціональною, тобто міфічною³⁶. Подібне мало місце з Кулішем (німецька філософія історії плюс методи позитивізму), Гру шевським (німецька філософія історії плюс методи позитивізму і неопозитивізму), Бочковським (німецька філософія історії плюс методи соціології), Лисяком-Рудницьким (німецька філософія історії плюс методи еліт), Шпорлюком (німецька філософія історії плюс методи модернізації). Цей ряд можна продовжити, враховуючи й сьогодення.

Здійснивши аналіз розвитку української історичної науки* в її динаміці і взявши за висхідну точку саму філософію історії Гегеля—Маркса з її концепцією "історичних—неісторичних" народів, ми йшли в своєму аналізі не до якогось "потаємного" змісту цієї концепції або до значення, яке нібито в ній виявляється, а намагалися простежити її шестиразову появу у вигляді так званого неоромантизму в українській історичній науці і регулярність цієї появи, а також йшли до з'ясування зовнішніх умов його кожної чергової появи взагалі, до того, що давало місце для випадкової або закономірної серії цієї події, що фіксувало її кордони. Ми з'ясували: ця регулярність повторення міфічних історій, які ніколи не давали виходу для України в історію світову, була спричинена тим фактом, що ніколи не існувала власне українська версія всесвітньої історії з особливим баченням України, яка була би одночасно сприйнятлива і для всього світу, і для нас. Це, в свою чергу, пояснювалось, ми вже зазначили, як політичними причинами (досить сильними і також міфічними щодо України версіями домінуючих націй, котрі отримали у світі визнання), так і особистими якостями і вподобаннями самих українських вчених, які бралися за це інтегрування майже весь час на одній і тій самій світоглядній основі, не відділяючи завдання, які стоять перед істориком-дослідником, від завдань історика-вихователя, завдань експериментатора-вченого від завдань експериментатора-художника. Виявилось, що шестиразове повторення однієї ірраціональної формули, яка, хоч і стала визнаною передумовою сучасного націоналізму на українському ґрунті, однак сталого результату не давала, а навпаки, своєю регулярністю протиставлялась оригінальності, своєю серійністю — єдності української і всесвітньої історії на українському ґрунті, весь час виникаючими умовами появи — значенню, і своєю неперервністю — творчості в галузі тієї ж всесвітньої історії. Також проведене дослідження показало нам в порівняльному аналізі з іншими конструкціями внутрішню притаманні ірраціональним конструкціям особливості, які характеризують саме їх внаслідок їхньої телеологічності, ситуаційності, циклічності і міфічності. Це характеристики, які так само спричиняли регулярність появи ірраціональних конструкцій в українській історичній науці: 1) ірраціональні конструкції політики використовують набагато частіше, коли прагнуть щось довести політично, оскільки раціоналізм завжди залишається відносно незалежним, а тому ним важче керувати або, тим більше, важче передбачати. Саме так сталося з раціональними конструкціями М. Драгоманова, М. Ковалевського, які змушені були піти в еміграцію; 2) ірраціональні конструкції перебувають постійно на стадії "перманентної революції", раціональні, натомість, більш стабільні. Тому протягом XIX—XX ст., коли Україна не мала власної політики і нація та держава в Україні розходились, домінуючі нації сприяли розгортанню на українському ґрунті саме ірраціональних конструкцій; 3) ірраціональний націоналізм, як правило, не ставить вимогу перед елітою бути елітою (до чогось прикріпленої, за щось відповідальної — за країну, державу, свідомої свого обов'язку). Навпаки, вони всіляко

сприяють появі і обґрунтовують появу випадкової, ситуативної еліти, яку виштовхує саме ситуація, давши їй можливість стати елітою. Такі конструкції "покривають" ситуації, які можуть бути спрямовані і можуть бути не спрямовані на формування еліти за моральними, професійними, інтелектуальними принципами. Це шестиразове повторення ірраціональних дискурсів в українській історичній науці пояснюється також тим, що українці не мали традицій раціоналізму і були впевнені, що народ, а не еліта, вирішує долю націй, і тим фактом, що основними причинами цієї появи було саме ситуаційне формування еліти і політичні умови домінуючих націй, які не дали змогу завершити дискусію між міфом і логосом кінця XIX ст. і, перервавши ірраціональний дискурс, перейти до власних і більш зрілих наукових раціональних світоглядних теорій в осмисленні власного минулого і минулого світу⁵⁷.

Швидко і остаточне відкинення (за 20—30 років) ірраціональних конструкцій в західній історичній науці пояснювалось також тією обставиною, що поняття еліти там не було деформоване і загальні норми для проходження в еліту не були спотворені: існували бар'єри і норми, які формували нову еліту і забезпечували постійну тяглість і здатність до самовідтворення еліти традиційної. Цей процес мав і зворотну сторону, оскільки спотворені якості еліти давали можливість брати саме те, що лежало на поверхні, зокрема готові ірраціональні конструкції, котрі, як правило, використовувалися домінуючими націями для найлегшої сепарації або інтеграції, а вітчизняним вченим, які їх дотримувалися, завжди давали можливість іти "в ногу з часом" і адекватно реагувати на кожну нову ситуацію для чергового формування еліти.

Роблячи спробу окреслити завдання і специфіку становлення української дисципліни "Всесвітня історія" в українській історичній науці, покликанням якої буде, нарешті, інтегрувати українську історію у світову, відразу хочу зауважити, що я не повністю поділяю думку про існування системно-етапної кризи в сучасній українській історичній науці⁵⁸. На мою думку, у нас наявна чергова, шоста криза парадигми Гегеля—Маркса—Гроха як світоглядної основи історичної науки, яка змусила діаспорних і новітніх апологетів концепції "історичних—неісторичних" народів шукати чергові "проміжні варіанти" (що не рятує справи, оскільки основа залишається та сама в принципі), а представників старшого покоління українських істориків, котрі повністю сформувались як науковці в радянський період, ще раніше поставити під сумнів монопольне право марксизму на істину⁵⁹. Просто, якщо в Німеччині ця криза настала вже в 1860-х рр. і була подолана шляхом поступового створення концепції герменевтики (яка також мала свою кризу і т. д.)⁶⁰, то нам поки що, на відміну від тих же німців, не вдалося інтегрувати національну історію у світову на основі раціональних наукових досліджень⁶¹. З нашого боку ніколи не було сильною відпорною теорією, яка би назавжди припинила можливість повертатися до старої як світ, з обмежувальною пізнавальною вартістю догматичної ірраціональної теорії. Всі ті з українських вчених, хто пробував братися до створення інтеграції української науки у світову на основі раціональних наукових конструкцій, або перебували в еміграції, або не змогли довести свої теорії до кінця, або, як Драгоманов, Ковалевський чи Пріцак, зазнавали і те, і друге.

Я не пропоную негайно і повністю відмовитися від тотального ірраціоналізму методу Гегеля чи революційного ірраціоналізму методу Маркса і негайно ввести в наукове поле інше бачення власної і всесвітньої історії. Хоча представники консервативного напрямку в українській історичній науці і намагалися декілька разів виходити за межі концепції "історич-

них—неісторичних" народів (це було здійснено Драгомановим з позитивізмом, Ковалевським з неопозитивізмом, Томашівським з морфологією історії і Прицаком зі школою Анналів), проте від перших двох бачень пройшов вже досить тривалий час, а два наступних спромоглися розглянути історію України в контексті світової історії лише фрагментарно, обмежившись відповідно локальними сюжетами або Галичини, або походження Русі. Нашим завданням, як українських науковців сьогодення, не є перешкодити розвитку саме цього напрямку. Справа полягає не в тому, щоб артикулювати, нарешті, альтернативний націоналізму консервативний напрям, оскільки консервативна заідеологізованість так само небезпечна для історичної наукової об'єктивності, як і націоналістична, а в тому, що будь-які світобачення історії "мають розглядатися як переривисті практики, які іноді перехрещуються, іноді перебувають в сусідстві одна з одною, але також і ігнорують або виключають одна одну"⁶². Саме це дасть можливість подолати аномалію, яка, по-перше, була викликана неодноразовими невдалими спробами повернути ірраціональні світобачення у нашу науку, по-друге, спричиняла масу помилок, міфів і пересудів, котрі перешкождали нагромадженню українською наукою складових частин сучасного наукового знання, і, по-третє, ніколи не давала українській історичній науці, на відміну від ряду інших національних наук, увійти у світову.

Кожне покоління наново переписує всесвітню історію. Ми маємо осмислити всесвітню історію так, щоб у ній знайшлося місце і для України. Мало того, ми, українські вчені, повинні створити в ідеалі свою теорію, в якій вже не ми би наздоганяли світ, а могли би, навпаки, його випереджати. Тому планування наукової роботи в галузі всесвітньої історії має бути підпорядковане виключно розвиткові структур наукового знання і адекватному реагуванню на зміну провідних уявлень в науці і, по суті, на рух наукового знання взагалі. Цей рух має бути випереджаючим по відношенню до розвитку політичних, державних структур, а не навпаки, як це існує у нас в Україні досі. Співвідношення "політика—наука" має працювати за формулою "влада як здійснення, знання як впорядкування", а не навпаки⁶³. Тут спеціалісти в галузі "Історія України" і "Всесвітня історія" мають працювати у тісній співпраці, взаємодопомозі, взаєморозумінні.

Нарешті, розуміючи теперішнє масове захоплення молодими українськими істориками найсучаснішими модними на Заході постмодернізмом, знаковими символами, м і кро історія ми та іншими методологіями, хочу зазначити, що, по-перше, українські вчені самі до тих напрямів ще не підготовлені, і, по-друге, історія України до цього також ніяким чином не доведена. Я не стверджую, що молоді науковці мають припинити це осмислення, але, як показало проведене дослідження, ми, українські науковці, взагалі пропустили цілі етапи у розвитку науки, починаючи від морфології історії, школи Анналів, екзистенціалізму і т. д. В першу чергу слід на основі осмислення і вивчення цих етапів іншими народами осмислити їх також на своєму власному ґрунті. Відкидати їх або пропускати ми не маємо права, оскільки кожен з них несе якимось раціональне зерно, і кожен з них являє собою поступальний етап у розвитку історичної наукової думки людства. Але це також не означає, що ми маємо засвоювати їх на протязі того великого проміжку часу, як і ті народи, що робили це вчасно. Ми маємо, навпаки, їх швидко вивчити і зрозуміти для себе, що є в світоглядних системах світової історії і породжених ними методах найбільш придатне, близьке і відповідне українській історії та її розвитку. Виконання цих завдань дасть можливість не лише вперше інтегрувати українську

історію у світову, але й достойним чином всесторонньо підготувати молоде покоління українських істориків як в галузі всесвітньої, так і української історії до нового, чергового етапу наукових революцій, що, як відомо, закономірно настають, дають модель постановки проблеми та їх рішень науковому співтовариству, і змінюють історичну перспективу для співтовариства, котре цю революцію переживає. Тільки таким чином, як показав досвід інших націй, молоде покоління українських істориків, яке тільки зараз починає вступати в науку, зможе не лише бути готовим до наукових революцій, що періодично корінним чином трансформують саму науку і спричиняють зміну провідних уявлень в ній, але й працювати на випередження на основі внесення власного доробку в дослідження проблем розвитку світової історичної науки взагалі.

¹ D o r o s c h e n k o D m y t r. Die Ukraine und Deutschland. Neun Jahrhunderte Deutsch-Ukrainischer Beziehungen. — München, 1994. — S. 73—79.

² I g g e r s G. G. Geschichtswissenschaft im XX Jahrhundert. Ein kritischer Überblick im internationalen Zusammenhang. — Göttingen, 1993. — S. 9.

³ Т о л о ч к о О. "Русь" очима "України": в пошуках самоідентифікації та континуїтету // Другий Міжнародний конгрес українців. Доповіді і повідомлення. Історія. — Львів, 1993. - Част. 1. — С. 68-75.

⁴ "Поняття дискурсу, — відзначає Іггерс, — є засобом наблизитися до багатошарової історичної дійсності, не заперечуючи її. Така історія політичних ідей завдяки аналізу мови одержує нове життя". Див.: I g g e r s G. G. Op. cit. — S. 97.

⁵ Різноманітні дискурсивні практики, характерні для кожного часу, це, в розумінні Мішеля Фуко, — специфічний прояв функціонування культурного несвідомого в конкретну історичну епоху. Див.: F o u c a u l t M. L'archeologie du savoir. — Paris, 1969. — P. 75—78.

⁶ Саме Іов Борезький і його однодумці займалися дослідженням тяглості козацьких традицій від традицій княжої держави. Див.: І с а є в и ч Я. Д. Роль культурної спадщини Київської Русі в розвитку міжслов'янських зв'язків доби феодалізму // З історії міжслов'янських зв'язків. - К., 1983. - С. 11-12.

⁷ P o t u l n y t s k y j V. Galician Identity in the Framework of Ukrainian Political and Historical Thought (1860—1945) // Galicia — A Region's Identity? Proceedings of the International Conference in Aarhus, Denmark. May, 26—28, 1998. — University of Aarhus, Slavonic Department, Aarhus 1999, in print.

⁸ B i h l W. Die Ruthenen // Die Habsburgermonarchie. 1848-1918. Band 3: Die Volker des Reiches. - Wien, 1980. — S. 555—584; M a r k o v i t s A. S., S y s y n F. S. (ed.). Nationbuilding and the Politics of Nationalism. Essays on Austrian Galicia. — Cambridge, Mass. — 1982.

⁹ K a p p e l e r Andreas. Russland als Vielvolkerreich. — München, 1993. Idem.: Kleine Geschichte der Ukraine. — München, 1994. S a u n d e r s David. The Ukrainian Impact on Russian Culture. 1750—1850. — Edmonton, 1985; R a e f f Marc. Ukraine and Imperial Russia// Ukraine and Russia in their Historical Encounter (ed. by Peter Potichnyj). — Edmonton, 1992. — P. 69-85.

¹⁰ Більш широко про ці напрями див.: Потульницький В. А. Історія української політології. — К., 1992. — С. 26—230; й о г о ж. Нариси з української політології (1819—1991). — К., 1994. — С. 41—286; й о г о ж. Das ukrainische historische Denken im 19. und 20. Jahrhundert. — S. 2—30.

¹¹ Mannheim Karl. The Problem of Generation // Essays on the Sociology of Knowledge. — London, 1952. — P. 302—304.

¹² Ibid.

¹³ Le Goff. L'appetit de L'histoire // Essais d'egohistoire. — Paris, 1987. — P. 235; idem: L'historien et "Homme quotidien" // Methodologie de l'histoire et des sciences humaines. — Toulouse, 1973. - Vol. 3. - P. 237.

¹⁴ P o t u l n y t s k y j V. Deutsche Einflüsse auf die Entwicklung des historischen Denkens in der Ukraine im 19. Jahrhundert. — S. 475—499.

¹⁵ "Габітус" в перекладі з латинської означає зовнішній вигляд організму. У природничих науках, як зазначав київський морфолог П. Потульницький, габітус, характерний для того чи іншого виду рослин, визначається способом галуження органів, напрямом та інтенсивністю росту бічних гілок, який відбувається неоднаково. Див.: П о т у л ь н и ц ь - к и й П. М. Морфологія рослин // Ботаніка. Анатомія і морфологія рослин. — К., 1971. — С. 189.

- ¹⁶ Див.: Бурдьє Пьер. Начала. Choses dites. — М., 1994.
- ¹⁷ Драгоманов М. Чудацькі думки про українську національну справу. — Львів, 1892. — С. 37.
- ¹⁸ Драгоманов М. Историческая Польша и великорусская демократия. — К., 1917. — С. 7.
- ¹⁹ Там же. — С. 9.
- ²⁰ Вольное слово. — 1882. — № 31. — С. 6.
- ²¹ Там же.
- ²² Драгоманов М. Историческая Польша и великорусская демократия. — С. 9—10.
- ²³ Ковалевский М. М. Краткий обзор экономической эволюции и подразделение ее на периоды. — СПб, 1899. — С. 28; й о г о ж. Развитие народного хозяйства в Западной Европе. — СПб, 1899. — С. 23—24.
- ²⁴ Ковалевский М. М. Взаимоотношение свободы и общественной солидарности // Интеллигенция в России. — СПб, 1910. — С. 77.
- ²⁵ К о в а л е в с к и й М. М. Прогресс // Вестник Европы. — 1912. — № 2. — С. 232-235.
- ²⁶ Ковалевский М. М. Современные социологи. — СПб, 1905. — С. 108.
- ²⁷ Ковалевский М. М. Социология. — СПб, 1910. — Т. 1. — С. 51.
- ²⁸ Радянська схема історії України в своєму оформленому вигляді з'явилась у вигляді "схвалених ЦК КПРС" "Тез про 300-річчя воз'єднання України з Росією (1654—1954) (М., 1954), на честь ювілею Переяславської угоди 1654 р.
- ²⁹ Крип'якевич І. Богдан Хмельницький. — К., 1954. — С. 334—410.
- ³⁰ Там же. — С. 343.
- ³¹ Там же. — С. 345.
- ³² Там же. — С. 347.
- ³³ Там же. — С. 354.
- ³⁴ Там же. — С. 355.
- ³⁵ Там же. — С. 377.
- ³⁶ Там же. — С. 388.
- ³⁷ Там же. — С. 399.
- ³⁸ Там же. — С. 409-410.
- ³⁹ Шевченко Ф. П. Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст. — К., 1959. — С. 282.
- ⁴⁰ Симоненко Р. Г. Про Федора Павловича Шевченка (Спогади) // Історіографічні дослідження в Україні. Науковий збірник. — К., 1999. — Вип. 7. — С. 31.
- ⁴¹ С м о л і й В. А. Повстання 1794 року під проводом Т. Костюшка і Правобережна Україна // Укр. іст. журн. — 1974. — № 2. — С. 99.
- ⁴² Там же. — С. 101; й о г о ж. Польський суспільно-політичний рух кінця XVIII ст. на Правобережній Україні // Проблеми слов'язнознавства. — 1976. — № 14. — С. 88—89.
- ⁴³ Див.: К о в а л і в с ь к и й А. П. Зв'язки зі Сходом та сходознавство у Києві та Наддніпрянщині у середні віки//Східний світ. — 1995. — № 2; 1996. — № 1. — С. 148—167. Стаття віднайдена в окремому фонді Ковалівського в державному архіві Музею літератури і мистецтв України в Києві і вперше надрукована сходознавцем Валерієм Рибалкіним. Див.: там же. — С. 146-147.
- ⁴⁴ Маннгейм Карл. Диагноз нашого времени. — М., 1994. — С. 287.
- ⁴⁵ Див.: Л и с я к - Р у д н и ц ь к и й І. Історичні есе. — К., 1994. — Т. 1. — С. 42.
- ⁴⁶ S z r o l u k R. Ukraine: From an Imperial Periphery to a Sovereign State // Daedalus 126. — N 3 (1997). — P. 85-119.
- ⁴⁷ Ibid. — P. 113.
- ⁴⁸ Ibid. — P. 97, 99-100.
- ⁴⁹ Див.: Смолій В., Степанков В. Українська державна ідея. — К., 1997; і х ж е. У пошуках нової концепції історії Визвольної війни українського народу XVII століття. — К., 1992; і х ж е. Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет. — К., 1993; С м о л і й В. Гетьман Богдан Хмельницький та його доба //Доба Б. Хмельницького. До 400-річчя від дня народження великого гетьмана. 36. наукових праць. — К., 1995; його ж. Українська козацька держава // Укр. іст. журн. — 1991. — №4; Степанков В. Богдан Хмельницький і проблеми державності України // Укр. іст. журн. — 1991. — № 9; й о г о ж. Гетьманство І. Виговського: соціально-політична боротьба і проблеми державного будівництва // Середньовічна Україна. — 1994. — Вип. 1 та ін.
- ⁵⁰ P o t u l ь n i c ь k i j V. Das ukrainische historische Denken im. 19. und 20. Jahrhundert: Konzeptionen und Periodisierung // Jahrbucher fur Geschichte Osteuropas 45 (1997) H. 1. — S. 2—30; idem.: Deutsche Einflusse auf die Entwicklung des historischen Denkens in der Ukraine im. 19 Jahrhundert // Zeitschrift fur Ostmitteleuropa — Forschung 1997, 46(4). — S. 475—499; idem.: The Image of Russia and the Russians in Ukrainian Political Thought (1860—1945)//

Quest for Models of Coexistence. National and Ethnic Dimensions of Changes in the Slavic Eurasian World (Ed. By K. Inoue and T. Uyama) Slavic Research Center, Hokkaido University. — Sapporo, 1998. — P. 163–195; й о г о ж. Шляхта і консервативна державна ідея на Україні в XIX—XX століттях: проблеми історіографії та історіософії // Науковий збірник, присвячений 125-річчю від народження Гетьмана Павла Скоропадського та 80-річчю проголошення Української Держави 1918 року. — К., 1998. — С. 66–70; й о г о ж. Die ukrainische konservative Bewegung im 19. und 20. Jahrhundert // Sonderheft über die Ukraine Wien 2000 (in drück) та ін.

⁵¹ Dewald Jonathan. The European Nobility. 1400–1800. — New York, 1996. — P. 1–209.

⁵² Ibid.

⁵³ Szporluk R. Ukraine: From an Imperial Periphery to a Sovereign State. — P. 113.

⁵⁴ Автори цієї першої української раціональної історії світу мають бути насамперед позбавлені так званої, за влучним виразом М. Поповича, "ірраціональної тяги кудись — ані релігійної і ні якоїсь іншої". Див.: Попович Мирослав. Бути не романтиками, а раціоналістами // Хроніка 2000. - К., 1992. — № 2. - С. 7.

⁵⁵ Всесвітня історія в Україні, таким чином, за визначенням сучасного німецького дослідника Ганса Геккера, пройшла еволюцію від російського універсального історієписання з 1840-х рр. (Russische Universal Geschichtsschreibung von den "Vierziger Jahren" des 19 — Jhrs) до радянської "всесвітньої історії" (sowjetischen "Weltgeschichte" (1955–1965). Див.: Н е с к е г Hans. Op. cit.

⁵⁶ Ірраціональність політичної онтології завжди визначала ірраціональну сутність породжених нею теорій. Див.: Д е н и с е н к о В. Назв, праця. — С. 249.

⁵⁷ Див. наше визначення еліти: П о т у л ь н и ц ь к и й В. А. Нариси з української політології (1819–1991). - К., 1994. - С. 315.

⁵⁸ Див.: Р е є н т О. П. Назв, праця. — С. 72, 86.

⁵⁹ Офіційно про це заявив вже в 1991 р. академік Ю. Ю. К о н д у ф о р, визнавши, що доробок вчених-істориків української діаспори являє собою "цілий материк української історіографії, без якого вона як цілісність не існує. Цей материк чекав на наше освоєння. Ми повинні примножити духовний потенціал нації тим, що створено за кордоном". Див.: Кондуфор Ю. Ю. Історія і сьогодення // Вісник АН УРСР. - 1991. - № 2. - С. 18.

⁶⁰ В подібних змінах і полягає суть наукових революцій, що періодично відбуваються через зміну провідних уявлень, яка, в свою чергу, відбувається шляхом періодичної корінної трансформації усталених світобачень. Див.: К у н Т. Структура научних революцій. — М., 1975. - С. 269–270.

⁶¹ Це, звичайно, стає можливим лише тоді, коли існує (в сенсі Куна) точна, несуперечлива, плідна і впорядкована теорія (Див.: Kuhn T. Objectivity, Value Judgment, and Theory Choice // Kuhn T. The Essential Tension: Selected Studies in Scientific Tradition and Change. Chicago, 1977. - P. 320–330).

⁶² Фуко Мішель. Воля к истине. — М., 1996. — С. 79.

⁶³ Д е л ь з Жиль. Мишель Фуко. — М., 1998. — С. 102.

ТЕКСТ СТАТТІ ТУТ

Г. Г. ЄФІМЕНКО (Київ)

Зміни в національній політиці ЦК ВКП(б) в Україні (1932-1938) *

Чималі труднощі долала влада в процесі формування національної політики стосовно нацменшин. Адже необхідно було показати, що серед них проводилася примусова українізація (щоб не звести всі зміни у національній політиці до проблеми українізації росіян). Це було дуже важко зробити, бо процеси коренізації серед представників національних меншостей проходили успішно.

Фактично лише серед поляків органам влади вдалося віднайти недоліки як у формуванні шкільної мережі, так і в створенні мережі національ-

" З а к і н ч е н н я . Початок див.: Укр. іст. журн. — 2000. — № 2.

них сільрад. Але це легко можна пояснити. По-перше, поляки жили досить розпорошено. По-друге, багато з них на побутовому рівні користувалися українською мовою, тобто вже українізувалися. По-третє, і це, мабуть, найголовніше, відчувалася велика нестача польських педагогічних кадрів й працівників державних установ, для яких польська мова була рідною.

Однак не це хвилювало компартійне керівництво. Основна проблема полягала в тому, що саме у місцях компактного проживання національних меншостей, особливо польської та німецької, найбільш складно проходив процес більшовизації освіти та культури, який, за визначенням В. Даниленка, відбувався паралельно з ходом коренізації⁴⁹. Владним структурам не вдалося підірвати національні основи культурного життя, позбавити здатності до опору представників цих народів. Зрозуміло, такі недоліки потрібно було виправляти.

Проте в розпал боротьби з "українським націоналізмом" руки до цього не доходили. В результаті влітку 1933 р. на Правобережній Україні збільшилася кількість польських сільрад, відкривалися нові польські школи. Місцеве керівництво намагалося таким чином продемонструвати свою боротьбу з проявами українського націоналізму. Але вже в резолюції листопадового 1933 р. пленуму ЦК КП(б)У констатовалося ослаблення роботи серед національних меншин, особливо серед поляків та німців, "що призвело до засмічення колгоспів, шкіл, клубів, інститутів та ін. польськими та німецькими фашистами, деякі з них пролізли і до партії"⁵⁰. В зв'язку з цим акцентувалася увага на необхідності їх очищення і зміцнення більшовицькими кадрами⁵¹. Отже, в 1933 р. ставилося завдання встановити суворий контроль над національно-культурним життям нацменшостей.

До речі, на початку кампанії росіян відносили до національних меншин, тобто ставили в рівні умови з іншими подібними етнічними групами, що проживали в Україні. Саме так говорив про них Скрипник на засіданні колегії НКО 14 лютого 1933 р. Останній раз даний термін щодо росіян використаний у листі наркомату освіти, надісланому до видавництва "Радянська школа" 17 серпня 1933 р.⁵² Згодом його перестали вживати. Так, у резолюціях листопадового 1933 р. пленуму ЦК КП(б)У в розділі, присвяченому завданням партії в роботі серед національних меншостей, росіяни не згадуються. Щоправда, неодноразово говорилося про необхідність боротьби проти російського великодержавного шовінізму⁵³.

Таким чином, в 1933 р. різко змінилася сутність національної політики, яку проводив ЦК ВКП(б) в Україні. Влада поставила завдання знищити будь-які вияви українського національного відродження, уніфікувати духовне й культурне життя на території СРСР. Щоправда, формально від українізації не відмовлялися, як і не припиняли боротьби з великодержавним шовінізмом. Більше того, керівники КП(б)У постійно наголошували на необхідності продовження українізації. Фактично ж ЦК ВКП(б) вирішив досягти в Україні цілей політики коренізації, проголошених на XII з'їзді РКП(б). Владі не потрібно було українське національне відродження. Використовуючи українізацію у власних цілях, можливо-владці намагалися назавжди поховати українську ідею руками самих українців.

Боротьба з "націонал-ухильництвом" продовжувалася і на початку 1934 р. Компартійна еліта розуміла, що необхідно теоретично обґрунтувати знищення або усунення від влади націонал-комуністів (надалі у боротьбі з різними ухилами навіть такого обґрунтування вже не було потрібно). П. Постишев на XII з'їзді КП(б)У, який відбувся в січні 1934 р.,

назвав одним з найважливіших завдань КП(б)У "спрямування уваги теоретичного фронту на виявлення та викриття до кінця націоналістичної контрабанди"⁵⁴. І вже в тому ж 1934 р. побачили світ збірки статей, спрямовані на викриття українського націоналізму не тільки в сфері національно-культурного будівництва, а й фактично у всіх галузях народного господарства⁵⁵.

Однак головною проблемою тодішнього керівництва УСРР у національній політиці, яку воно так і не змогло розв'язати, став національно-культурний розвиток етнічних меншостей. Вже на XII з'їзді КП(б)У П. Постишев дав вказівку звернути увагу на "активізацію різних німецьких, польських та єврейських націоналістичних організацій"⁵⁶. Адже специфіка соціальної структури етнічних меншостей (насамперед значно більша роль у них заможного селянства) спричинила той факт, що саме в національних районах мав місце найбільший опір колективізації. Причому жорстокі репресії проти незадоволених нею фактично знецінювали основні результати культурної роботи серед етнічних меншостей України.

Все ж протягом 1934—1937 рр. влада, незважаючи на опір, який чинили більшовізація національні меншості в Україні, не порушувала питання про ліквідацію їх національно-культурних установ. Характерною особливістю національної політики в зазначені роки було намагання встановити контроль над культурним життям представників цих націй, нав'язати їм свої ідеали і уявлення про майбутнє, тобто фактично проводити політику коренізації.

Проголошуючи необхідність національно-культурного розвитку нетитульних націй, представники влади водночас знищували тих осіб, які могли б сприяти цьому розвитку, оголошуючи їх "підсудчиками" та "гітлерівцями". При цьому постійно вказувалося на необхідність посилення культурно-політичної роботи серед нацменшин. Чим же пояснювалася така позиція компартійного керівництва?

При аналізі політики влади стосовно національних меншин в Україні слід враховувати міжнародне становище. Багато етнічних меншостей, мова яких використовувалася в державних або освітніх установах (поляки, греки, німці, болгары, румуни, чехи, шведи) на території України, мали свої держави. Компартійне керівництво, мріючи про "світову революцію", намагалось представити ситуацію в країні якомога привабливіше, довести, що представники цих національних меншостей живуть в СРСР не гірше, ніж на їхній батьківщині.

Створюючи ж єврейські державні та культурні установи, влада намагалася, по-перше, завоювати симпатії цієї впливової в світі нації, а по-друге, привабливо виглядати в очах тих народів, які ще не мали державності. Адже для ЦК ВКП(б) було вкрай необхідно, щоб на СРСР дивилися як на можливого визволителя від національного гноблення. Для цього слід, хоча б формально, піклуватися про національно-культурний розвиток нетитульних націй.

Не менш важливою причиною було те, що керівництво УСРР робило вигляд, нібито бореться лише з недоліками у проведенні національної політики, не відкидаючи підвалини, на яких вона базувалася в попередні роки. Самі керівники завдяки успіхам, досягнутим у цій сфері в 1923—1933 рр., не мали уявлення про інші засади національної політики щодо етнічних меншостей. Не оновивши повністю керівництво КП(б)У, ЦК ВКП(б) на чолі зі Сталіним не мав можливості кардинально змінити політику щодо розвитку національно-культурного життя національних меншостей в Україні.

Таким чином, компартійна верхівка розуміла необхідність проведення специфічної політики щодо національних меншостей. Однак вона мала поєднуватися з їх більшовизацією. А цього досягти не вдалося. На заваді стояли органи НКВС, які регулярно проводили арешти нацменівських кадрів, "розкривали" неіснуючі підпільні організації. Тому протягом зазначеного періоду різко зменшилася кількість національних навчальних закладів та сільрад, було скорочено число газет та журналів, що видавалися мовами нацменшин, ліквідовано два національних райони в прикордонних областях України. Чимало польського та німецького населення було переселено у східні області УСРР та за межі України, насамперед з територій, розташованих неподалік кордону з Польщею.

Ці дії влада пояснювала боротьбою з контрреволюцією та необхідністю зміцнення західного кордону УСРР. В результаті створився сприятливий ґрунт для остаточного згортання національно-культурного будівництва серед етнічних меншостей.

З другої половини 1934 р. була значно ослаблена боротьба з так званим українським націоналізмом. Щоб не повертатися до критики діяльності Скрипника, політбюро ЦК КП(б)У прийняло рішення з квітня 1934 р. вилучити всі його твори з бібліотек та вільного продажу⁵⁷. Слабким відголоском цієї боротьби можна вважати постанову політбюро ЦК КП(б)У від 3 листопада 1934 р. "Про контрреволюційну діяльність залишків націоналістів та троцькістів та пособництво їм з боку гнилих і ліберальних елементів"⁵⁸. Виконуючи її, комуністи ВКСГШ (Вищої комуністичної сільськогосподарської школи) виявили, що в кабінеті мови та літератури до травня 1934 р. була діалектологічна карта України, яка, за їх словами, "орієнтує на *фашистське гасло соборності України*"⁵⁹ (виділено нами. — Г. Є.) і є нібито доказом існування українського націоналізму.

Однак головним у стосунках з українцями знову стало прагнення наблизити державний апарат до населення. В 1934—1937 рр. видано чимало постанов про посилення більшовицької українізації, висування українських кадрів на керівну роботу тощо. Усунувши від влади й засудивши представників націонал-комуністів у КП(б)У, компартійна верхівка доклала багато зусиль, щоб, за словами С. Косіора, довести помилковість думки про те, "що це розправа з українізацією, з українською культурою"⁶⁰.

Влада поставила за мету показати, що розгром націоналістів не є розгромом українізації. Більше того, саме "українських націоналістів" вона звинуватила у зриві українізації, їм, зазначав П. Постишев у жовтні 1934 р. в доповіді на пленумі Київського обкому КП(б)У, "вигідно зобразити цей розгром як відмову від українізації, як розгром української культури"⁶¹. Керівництво КП(б)У намагалося очолити українізацію, повернути її в потрібне русло, причому заборонило вести будь-які дискусії з цього питання. Коли ж деякі місцеві комуністи зробили спробу з'ясувати суть тези Постишева про блокування великодержавних елементів, троцькістів та українських націоналістів, їх звинуватили в антипартиїності, намірі "викликати дискусію в питаннях недискусійних"⁶². До речі, ще на початку 1934 р. нарком освіти В. Затонський заборонив такі форми навчання в школах, як політичні бої, політичні лотереї та дискусії на будь-які теми⁶³.

Таким чином, офіційне ставлення до процесів коренізації не змінилося. Однак змінилося ставлення до ролі росіян, значення їх мови та культури в зміцненні державної влади в СРСР. Якщо націонал-комуністи вважали росіян національною меншістю в Україні, то керівники КП(б)У в

1934—1937 рр. російський народ спочатку проголосили немовби другою титульною нацією, потім — старшим братом для українського й інших народів. Чому ж і як відбувалися ці процеси?

Як зазначалося вище, Й. Сталін назвав три етапи процесу злиття націй. Оскільки чітких критеріїв їх визначення не існувало, партійне керівництво робило це самовільно. Тому після придушення опору селян і встановлення необмеженої влади Сталін оголосив, що перший етап ("етап зростання і розквіту раніше пригноблених націй") процесу злиття націй закінчився. Настав другий, на якому, згідно з сталінською теорією, виникла необхідність поряд з національною мати загальну міжнаціональну мову⁶⁴. Роль останньої, звичайно, мала виконувати російська мова.

Поступово почалося возвеличення російського народу в СРСР, ролі російської мови. Причому спочатку, коли наголошували на особливому значенні російської мови, в першу чергу згадували її революційних носіїв. Так, В. Затонський у жовтні 1933 р., аналізуючи національну політику, говорив: "Російська мова стала однією з світових. Тисячі пролетарів інших країн, поки ще капіталістичних, вивчають її, щоб в оригіналах читати твори Леніна, Сталіна, всю багатющу літературу країни будованого соціалізму. Через те і на Україні російську мову обов'язково вивчають у кожній школі"⁶⁵.

Згодом вся російська нація стала "передовою". Приблизно з 1935—1936 рр. компартійне керівництво дало неофіційну вказівку не дозволяти будь-якої критики на адресу російського народу. Про це свідчать факти. Наприклад, у січні 1936 р. М. Бухарін в статті, присвяченій пам'яті В. Леніна, назвав Росію країною, "де обломовщина була найбільш універсальною прикметою характеру", а "російський народ був нацією Обломових"⁶⁶. Це не минуло непоміченим.

На шпальтах газет розгорнулася критика таких поглядів. Водночас почалося прославлення російської нації. "Наш великий народ, що дав такі блискучі зразки боротьби за комунізм, займає почесне місце в братерській родині трудящих усіх країн. На його багатющій історії виховуватимуться багато поколінь борців за комунізм", — зазначалося в передовій статті газети "Правда"⁶⁷. Значним дисонансом за таких обставин було висловлювання основоположника комуністичної партії В. Леніна про те, що російська нація "велика тільки своїм насильством, велика тільки так, як великою є держиморда"⁶⁸. Однак часи, коли інтернаціоналізм розуміли як рівність націй, вже минули.

Російський народ "займає перше місце, як перший серед рівних. Його мова, його національна культура, його національне мистецтво чим далі, все більше й більше приходять на допомогу народам СРСР", — писала газета "Известия", головним редактором якої був М. Бухарін, у передовій статті від 2 лютого 1936 р. Інтернаціоналізм стали трактувати як прилучення до досягнень російського народу, творчі сили якого "все більше стають об'єктом наслідування і прикладу для трудящих відсталих народів, що перетворюються в передові"⁶⁹. За такого стану речей заклики до українізації сприймалися лише як тимчасовий тактичний маневр, мета якого — встановлення суворого контролю над Україною.

Проте керівництво КП(б)У немовби не розуміло цих досить прозорих натяків центру. Хоча важливість досягнень російської нації, зокрема в галузі культури, не піддавалася сумніву, на початку 1937 р. в Україні ще нічого не свідчило про майбутні зміни в національній політиці. Навіть у резолюції XIII з'їзду КП(б)У, де вказувалися недоліки в національній політиці, насамперед малася на увазі недостатня українізація "партійних, радянських і особливо профспілкових та комсомольських організацій"⁷⁰.

Керівництво КП(б)У було незадоволене і станом речей у національно-культурному будівництві серед нацменшостей України. За дорученням секретаря ЦК М. Хатаєвича після XIII з'їзду КП(б)У ЦБК УРСР перевіряв рівень обслуговування радянським апаратом населення національних районів їх рідною мовою. За визначенням комісії, він перебував "в явно незадовільному стані, що є порушенням ленінсько-сталінської національної політики" ⁷¹. У висновках цієї комісії містилося також звинувачення на адресу деяких місцевих працівників у великодержавному шовінізмі ⁷². До речі, у постанові оргбюро ЦК КП(б)У з цього питання зазначалося, що "діловодство в районних апаратах в усіх випадках, коли воно ведеться не рідною мовою, повинне проводитися *державною мовою УРСР, тобто українською мовою*" (виділення наше. — Г. Є.) ⁷³.

Термін "державна мова" стосовно української мови в постанові оргбюро було вжито не випадково. А вже в грудні 1936 р. була прийнята Конституція СРСР, згідно з якою радянським республікам надавалося право виходу з СРСР. Наприкінці січня 1937 р. надзвичайний XIV Всеукраїнський з'їзд рад ухвалив нову Конституцію УРСР. Керівництво українських комуністів розцінило прийняття цих документів як визнання української державності, а отже, й надання йому більшої свободи дій. У передовій статті органу ЦК КП(б)У — журналу "Большовик України" за січень 1937 р., присвяченій прийняттю нової Конституції УРСР, наголошувалося: "*Усвідомлення своєї національної державності і високий інтернаціоналізм ставлять Українську республіку і її партійну організацію перед лицем дальших і ще складніших завдань. Треба особливо уважно ставитися до питань дальшого культурного будівництва — вони пов'язані з питаннями національної політики. Всяка недооцінка цієї сторони справи приводить до того, що гальмується вирошування й висування молодих національних кадрів, втрачається бережливе й дбайливе ставлення до них*" (виділення наше. — Г. Є.) ⁷⁴. Винними у затискуванні національних кадрів називалися троцькісти (термін "великодержавні шовіністи" на той час вживався рідко): "Природна гордість кожного чесного українця за зростання своєї мови, культури, літератури, театру розцінювалася троцькістами як шовінізм, яким і оголошувалася ними під всякими приводами боротьба" ⁷⁵.

Про те, що керівництво КП(б)У сприйняло прийняття Конституції СРСР як надання йому більшої самостійності, свідчив і виступ П. Любченка на XIV Всеукраїнському з'їзді рад. Як керівник незалежної держави, він висловив подяку за надання допомоги в завоюванні незалежності "великому російському народу", а її творцями назвав Леніна та Сталіна ⁷⁶. П. Любченко насмілювався навіть сказати про національну гордість українців, зауваживши, щоправда, що "почуття національної гордості у нас є складовою частиною пролетарського інтернаціоналізму" ⁷⁷. Формальної негативної реакції ЦК ВКП(б) на подібні виступи не було.

Інші партійні керівники також серйозно поставилися до проголошеної в 1937 р. Конституції УРСР, до наявності української державності. Так, у промові секретаря Київського обкому партії С. Кудрявцева на XIII з'їзді КП(б)У зазначалося, що "ототожнення національно-культурного будівництва з національною політикою принижувало значення національної політики" ⁷⁸. Ставилось питання про більш активне висування українських кадрів у різних галузях народного господарства. У виступі секретаря ЦК КП(б)У М. Попова вказувалося на необхідність написати праці з історії КП(б)У, історії України та української літератури ⁷⁹ тощо. Таким чином, вживання терміна "державна мова" на засіданні оргбюро ЦК КП(б)У в червні 1937 р. було не випадковим.

Як бачимо, керівники української компартії не зрозуміли, що другий етап "злиття націй" вже настав. Посилаючи Постишева на Україну, Сталін мав на меті покласти початок новій русифікації як необхідній умові уніфікації "багатонаціональної радянської держави". Однак Постишев, який спочатку неухильно виконував задуми Сталіна, зрештою, виявився нездатним довести цю справу до кінця. Ідея української державності, нехай соціалістичної, нехай радянської, але все ж таки української, не вмерла.

Однією з причин відставки Постишева було незадоволення Сталіна саме цією ідеєю, але керівництво КП(б)У сприйняло все з точністю до навпаки. Адже сам Постишев серед своїх помилок у виступі на пленумі ЦК КП(б)У, який відбувся 31 січня — 2 лютого 1937 р., особливо відзначив незадовільне керівництво будівництвом української культури. При цьому недоліком він назвав перш за все недостатнє знання української мови та культури⁸⁰. Щоб виправити ці помилки, керівництво ЦК КП(б)У вирішило поліпшити ситуацію в національно-культурному будівництві.

Та не цього добивався Сталін. Зрозумівши, що тогочасний склад ЦК КП(б)У кардинальних змін у національній політиці здійснити не зможе, компартійна верхівка країни на деякий час ослаблює контроль над Україною, щоб використати першу половину 1937 р. для збирання компромату на ЦК КП(б)У. Для завершення свого плану Сталіну необхідно було знищити все керівництво компартії України, навіть тих, хто ніколи не був причетним до українського національно-визвольного руху. Що й було зроблено в другій половині 1937 р., причому черговий раз під приводом боротьби з українським націоналізмом. Щоправда, українських комуністів тепер звинуватили не тільки у підривній роботі в національно-культурному будівництві, а й у всіх негараздах економіки. "Всією підривною роботою на Україні керували головні довірені фашистських розвідок, всілякі любченки та хвилі", — зазначалося в передовій статті газети "Вісті ВУЦВК" від 4 вересня 1937 р.

В боротьбі з "українським націоналізмом" використовувалася прямо-таки вбивча аргументація. Так, на засіданні Одеського обласного партактиву, присвяченому результатам серпневого пленуму ЦК КП(б)У, доповідач Євтушенко заявив: "В умовах жорсткої класової боротьби не могло бути так, що троцькісти, праві та інша агентура фашистських контррозвідок займаються підривною діяльністю, а буржуазні націоналісти залишились би в стороні від шкідницької роботи"⁸¹. А якщо "вгорі" сказали, що вороги є, їх треба віднайти. При цьому було знищено все керівництво КП(б)У.

5 вересня 1937 р. в ЦК КП(б)У надійшла телеграма за підписом Сталіна такого змісту: "Терміново телеграфуйте ЦК ВКП(б), чи викладається в національних школах російська мова і якщо викладається, то з якого класу"⁸². Ця телеграма свідчила про незадоволення тим, що російська мова була не на першому місці. Недоліки, звичайно, потрібно було виправляти. Але в другій половині 1937 р. це робити було нікому, бо внаслідок масових репресій не залишилося виконавців. Тому виправлення недоліків компартійне керівництво відклало на 1938 р.

З приходом до влади в Україні М. Хрущова в національній політиці були поставлені всі крапки над і. Оскільки керівництву не вдалося остаточно більшовизувати національно-культурний процес серед етнічних меншостей в Україні, будь-яке загравання з ними припинялося. Виявляється, саме "вороги народу насаджували особі національні німецькі, польські, чеські, шведські, грецькі й інші школи, перетворюючи їх у вогнища буржуазно-націоналістичного, антирадянського впливу на дітей"⁸³. Отже, їх

необхідно закрити. Після оголошення проявів національно-культурного життя етнічних меншостей України ворожими для соціалістичного суспільства спочатку обласні, а потім і республіканські органи влади прийняли рішення про реорганізацію національних районів у звичайні.

Набагато складнішою була ситуація з українцями. Виселити їх, як значну частину поляків та німців, чи ліквідувати національно-культурні установи було неможливо. За декілька місяців питання не можна було вирішити. Тому компартійне керівництво стало проводити курс на поступову асиміляцію українців та росіян.

З приходом Хрущова до ЦК КП(б)У з лексики українських урядовців зникають такі поняття, як "українізація", "великодержавний шовінізм" тощо. Тепер і в УРСР визнавали російський народ за старшого брата. Як наголошував російський дослідник А. Вдовін, "у політиці та практиці національних відносин стали прослідковуватися моменти, які, згідно з сталінською теорією злиття націй, повинні були б з'явитися лише на другому етапі періоду *світової диктатури пролетаріату*"⁸⁴.

Про те, що сталінське керівництво взяло курс на прискорення процесу асиміляції, свідчило чимало фактів. Це й створення в Україні за постановами політбюро центральної партійної, комсомольської та декількох обласних російськомовних газет, переведення молдавського правопису на кирилицю, створення комісії з метою складання нового українського правопису, який був би більше наближений до російського, тощо. До цього слід додати запровадження обов'язкового вивчення російської мови з другого класу.

Одночасно продовжувалося прославлення російського народу. Сталін зробив ставку на російський шовінізм. Свідченням цього була праця російського історика Б. Воліна "Великий русский народ". Саме в ній вперше всеосяжно проповідується місіонерська роль російського народу в СРСР, з якого повинні брати приклад і в усьому його наслідувати інші народи Радянського Союзу, а в майбутньому — всього світу. Виявляється, жоден народ у світі не мав такої героїчної історії, як російський, а з його передової культури та революційних традицій потрібно брати приклад. "Народи СРСР пишаються своїм старшим братом, першим серед рівних у братерській сім'ї народів, — стверджував Б. Волін. — У всіх народів СРСР зростає почуття безмежної та глибокої любові до мужнього російського народу, до його передової культури"⁸⁵. Щоб усі вищенаведені висловлювання не були сприйняті як механічне повернення до російського шовінізму, автор відрізняв радянський патріотизм російського народу від патріотизму дореволюційного. Адже радянський патріотизм — "це любов до своєї соціалістичної батьківщини, вітчизни робітників всього світу", тоді як у російських дворян, які любили лише Росію і не вважали її "батьківщиною всіх дворян світу", Б. Волін не помічав проявів патріотизму⁸⁶.

Не відставали від теоретиків і практики — нові керівники КП(б)У. М. Хрущов у доповіді на XIV з'їзді КП(б)У, щоправда, насамперед звернув увагу на успіхи, досягнуті в підвищенні освітнього рівня українського народу, а потім докладно спинився на проблемі вивчення російської мови, наголосивши, "що народи всіх країн вивчають та будуть вивчати російську мову для того, щоб перемагати своїх ворогів"⁸⁷. У резолюції XIV з'їзду КП(б)У також вказувалося на необхідність "братерської дружби з російським народом" та ліквідації "шкідництва у викладанні російської мови"⁸⁸. Загалом як у доповіді Хрущова, так і в резолюції з'їзду відчувалася неознаність нових керівників КГІ(б)У з проблемою.

Таким чином, з початку революційних подій більшовицьке керівництво ставило за мету добитися, за словами В. Леніна, щоб комуністи гноблених націй вимагали "найповнішого, в тому числі й організаційного злиття, а не тільки зближення *робітників* пригнобленої нації з *робітниками* гноблячої нації". Тоді як комуністи гноблячої нації повинні вимагати права націй на самовизначення для гноблених націй⁸⁹. Саме в цьому полягала мета коренізації — добитися того, щоб за асиміляцію виступали саме представники поневолених народів. Однак цього зробити не вдалося. Все виходило з точністю до навпаки.

В 1933 р., усунувши націонал-комуністів (скрипниківців, боротьбистів, укапістів), компартійна верхівка СРСР немовби натякнула українським комуністам на необхідність проведення відповідної корекції національної політики. Повністю досягти поставленої мети перешкодив високий рівень національної самосвідомості суспільства, якого було досягнуто при М. Скрипнику. Більше того, в 1935—1936 рр. П. Постишев почав змінювати свою позицію.

Натяки центру, про які говорилося вище, залишилися нереалізованими. Гасла інтернаціоналізму не могли змусити українських комуністів виступати за "злиття" українського народу з російським. Чимала заслуга в цьому належала українській інтелігенції, передові представники якої плідно працювали на терені відродження культури. Єдиним виходом з даної ситуації для компартійної верхівки була ставка на жорстку централізацію культурного та господарського життя, формою якої мала стати русифікація.

Проте для цього потрібно було підготувати громадську думку. В районах компактного проживання українців на території РСФРР зробити це було набагато легше, адже росіяни завжди вважалися головною, державною нацією в своїй республіці. А для того, щоб поняття "основна нація" замінити на "пануючу націю", потрібно докласти не так багато зусиль. Тим більше, що значна кількість російського населення, яке звикло за часи існування імперії до панування своєї нації, надзвичайно болісно сприймала запроваджену компартійним керівництвом рівність у національно-культурному житті. Тому останньому вдалося досить легко згорнути українізацію в РСФРР на тих територіях, де українці становили більшість місцевого населення.

Однак в Україні росіяни не становили більшості населення. А в часи Скрипника вони офіційно вважалися однією з національних меншостей і мали такі ж права, як і будь-яка інша етнічна меншина на території республіки. Завдяки наполегливій діяльності Скрипника національне питання перетворилося з другорядного в головне. Чимало комуністів розуміло інтернаціоналізм як рівність націй, вважало українців основною нацією в УСРР, а злиття націй — справою далекого майбутнього, процесом, який розпочнеться лише після перемоги соціалізму в світовому масштабі. Тому на шляху до централізації, а, по суті, русифікації на території України компартійному керівництву потрібно було зробити три кроки. Спочатку росіян виділити з числа інших етнічних меншостей, зробити поряд з українцями титульною нацією. Потім надати російському народу роль "старшого брата", "першого серед рівних". І лише на третьому етапі зробити російську мову та культуру панівною в Україні, остаточно централізувати й уніфікувати культурне і господарське життя.

Але навіть перший крок дався з великими труднощами. Лише підтримавши ідеологію української державності, продовживши українізацію, владі вдалося ліквідувати так званий "націонал-комунізм". Ідеї ж про керівну роль "старшого брата" — російського народу, які пропагувалися

Москвою в 1935—1937 рр., майже не сприймалися в Україні. Фактично керівники республіканського, обласного, навіть районного масштабу трактували ідеї інтернаціоналізму як рівноправності націй та побудови української радянської державності.

Незважаючи на неодноразове викриття так званих "контрреволюційних" організацій фашистського типу серед представників національних меншостей, їх національно-культурне будівництво в 1932—1937 рр. не було повністю згорнуто. Компартійне керівництво України, навіть визначаючи наявність "шкідницьких націй" (насамперед поляків та німців), не оцінювало дії органів НКВС як привід до відмови від налагодження національно-культурного життя неросійських народів. Українська влада була готова знищити частину представників національної меншості, але решту прагнула перевиховати в комуністично-інтернаціональному дусі.

Саме цим пояснювалося, попри натяки Москви, продовження українізації. Поодинокі спроби ігнорування української радянської державності, що мали місце, зокрема, у виступі голови Одеської обласної ради Голуба на відкритті Одеського обласного з'їзду рад у січні 1935 р., піддавалися гострій критиці⁴⁹. Недоліки у національній політиці, про які говорилося на XIII з'їзді КП(б)У, полягали, на думку його делегатів, у недостатній українізації та недостатній увазі до розвитку національних меншостей.

Зрозумівши, що інтернаціоналізм не допоможе остаточно уніфікувати національно-культурне життя, а коренізація не досягла своєї основної мети, керівництво ВКП(б) змінило тактику й у 1938 р. перейшло до русифікації. Саме тоді, а не в 1933 р. воно відмовилося від настанов у національній політиці, прийнятих на XII з'їзді РКП(б). Оскільки примусова русифікація була неможлива, стали активно проповідувати ідею месіанської ролі російського народу як найбільш революційного й передового, як "старшого брата" всіх народів світу. Грунт для її сприйняття був частково підготовлений національно-культурною політикою 1934—1937 рр. Месіанська роль російського народу в "побудові соціалізму" пропагувалася серед населення як "поглиблений" інтернаціоналізм. Осіб, які інакше розуміли суть інтернаціоналізму, усували з керівних посад і знищували. Це було характерне для України кінця 1937 — початку 1938 рр.

З приходом М. Хрущова до влади в Україні почалася неприхована русифікація. Найбільш яскраво про наміри великодержавних можновладців свідчила нова атака на український правопис та термінологію. Адже мова — це душа народу. Знищивши її національні особливості, максимально наблизивши до мови російської, можна було ставити більш "високу" мету — остаточно "злиття націй". Однак перебіг подій, у тому числі на міжнародній арені, змусив Сталіна відкласти свої наміри.

⁴⁹ Д а н и л е н к о В. М. Згорання українізації й посилення русифікаторських тенденцій у суспільно-політичному житті Радянської України // Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика. 36. статей. — К., 1994. — Вип. 2. — С. 103. Під терміном "більшовизація" ми маємо на увазі нав'язування неросійським народам таких ідеалів та цінностей у культурі, побуті та господарському житті, які не характерні для них, але є необхідними для утвердження тоталітарного ладу в радянській імперії. Однією з основних рис більшовизації є розрив з історичним минулим та традиційними цінностями як такими, що мали "буржуазний" характер. Особливістю більшовизації даного періоду є те, що її намагалися здійснювати рідною для неросійських народів мовою.

⁵⁰ Червоний шлях. - 1933. - № 8-9. - С. 71.

⁵¹ Там же.

⁵² Центральний державний архів вищих органів влади України, ф. 166, оп. 11, спр. 162, арк. 85.

- ⁵³ Червоний шлях. - 1933. - № 8-9. - С. 71.
- ⁵⁴ П о с т ы ш е в П. П. В борьбе за ленинско-сталинскую национальную политику на Украине. - С. 99.
- ⁵⁵ Знищити український націоналізм на теоретичному фронті. — К., 1934; Л е в ч е н-к о Г. Викоренити націоналістичне коріння в підручниках з мови. — К., 1934.
- ⁵⁶ П о с т ы ш е в П. П. Указ. соч. — С. 99.
- ⁵⁷ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 338, арк. 161.
- ⁵⁸ Там же, спр. 341, арк. 87.
- ⁵⁹ Там же, оп. 20, спр. 6425, арк. 22.
- ⁶⁰ Рад. література. — 1937. — № 6. - С. 9.
- ⁶¹ П о с т ы ш е в П. П. Указ. соч. — С. 103.
- ⁶² ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 6425, арк. 49.
- ⁶³ Бюлетень НКО. - 1934. - № 17.
- ⁶⁴ С т а л і н І. В. Твори. - Т. 11. - С. 347.
- ⁶⁵ Більшовик України. - 1933. - № 9-10. - С. 111.
- ⁶⁶ Известия. — 1936. — 21 января.
- ⁶⁷ Правда. — 1936. — 10 февраля.
- ⁶⁸ Л е н і н В. І. Повне зібр. творів. — Т. 45. — С. 342.
- ⁶⁹ Известия. — 1936. — 2 февраля.
- ⁷⁰ Резолюція ХНІ з'їзду КП(б)У на звіт ЦК КП(б)У. - К., 1937. - С. 7.
- ⁷¹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 7089, арк. 4.
- ⁷² Там же, арк. 13.
- ⁷³ Там же, оп. 7, спр. 469, арк. 103.
- ⁷⁴ Більшовик України. - 1937. - № 1. - С. 11.
- ⁷⁵ Там же.
- ⁷⁶ Там же. — С. 74.
- ⁷⁷ Там же. - С. 84.
- ⁷⁸ Вісті ВУЦВК. - 1937. - 30 трав.
- ⁷⁹ Там же. — 2 черв.
- ⁸⁰ Шаповал Ю. Україна 20—50-х років: сторінки ненаписаної історії. — К., 1993. — С. 206.
- ⁸¹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 7219, арк. 3.
- ⁸² Там же, спр. 1097, арк. 85.
- ⁸³ Національні процеси в Україні. — Ч. 2. — С. 255.
- ⁸⁴ В д о в и н А. И. Национальная политика 30-х годов (Об исторических корнях межнационального кризиса в СССР) // Вестник МГУ. — 1992. — № 4. — С. 30.
- ⁸⁵ В о л і н Б. Великий русский народ. — М, 1938. — С. 3, 6, 12, 15, 27, 31.
- ⁸⁶ Там же. — С. 6.
- ⁸⁷ Правда. — 1938. - 16 июня.
- ⁸⁸ Резолюція ХІV з'їзду КП(б)У на звіт Центрального Комітету КП(б)У. — К., 1938. — С. 14.
- ⁸⁹ Л е н і н В. І. Повне зібр. творів. — Т. 27. — С. 414.
- ⁹⁰ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 6646, арк. 39.

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

О. М. ФАРБЕЙ (Київ)

Джерела з історії християнства в Криму в IV—IX ст.

Концепція поширення християнства в Південно-Східній Європі у зв'язку з 2000-літнім ювілеєм Різдва Христового набуває особливого значення. На теренах України перші християни з'явилися в Криму. До нашого часу збереглося багато різноманітних джерел з історії проникнення та тривалого існування християнської релігії в Тавриці.

Останнім часом, як наслідок зміни ідеології в нашому суспільстві, видано та перевидано низку узагальнюючих праць з історії церкви та релігійної думки, в тому числі і в Україні¹. Проте ще й досі не розроблено питання про появу найбільш ранніх осередків християн на території України, не існує узагальнюючих досліджень по цій темі, незважаючи на те, що питання про проникнення та утвердження християнства в Криму привертає увагу дослідників вже більш як 150 років і зібрано величезний історичний матеріал, що вимагає глибокого вивчення різних аспектів цієї проблеми. Дореволюційні історики приділяли велику увагу проблемам християнства, але вони не володіли системою аналізу археологічного джерела, не було тоді накопичено й такої кількості матеріалів, як сьогодні. Що ж до радянського періоду, то в той час особливо бурхливо розвивалась археологічна наука, проте були відсутні внаслідок "перемоги" атеїстичної ідеології необхідні умови для ґрунтовного й всебічного вивчення питання християнізації.

Джерела з історії християнства в Криму можна умовно розділити на дві основні групи: писемні та матеріальні.

До історичних писемних джерел можна віднести свідчення стародавніх авторів, актові документи (акти Вселенських соборів, списки єпископій та іншу церковну документацію), агіографічну літературу (життя і діяння мучеників та святих). Епіграфічні пам'ятки являють собою окрему проміжну групу джерел. В Криму до них належать вирізьблені написи і зображення на громадських та культових спорудах, у різних поховальних комплексах. Матеріальні джерела представлені різноплановими архітектурними композиціями, витворами монументального церковного мистецтва та численними археологічними знахідками речей поховального вжитку з відповідною символікою в ранньосередньовічних могильниках.

Першим документальним свідченням перебування християн у Тавриці можна вважати матеріали I Вселенського собору в Нікеї 325 р., де були присутні посланці з Боспорського царства і Скіфії (єпархія з метрополією в м. Томи)². Однак повний і точний список учасників цього собору, так само як і протоколи його, до нас не дійшов. Можливо, складати їх заборонив сам імператор Константин I (324—337), керуючись складними політичними обставинами³. А. А. Васильєв припускає, що з Криму на Нікейському соборі був присутній лише єпископ Боспорський Кадм (Домн)⁴. Дослідники, що користувалися церковними джерелами, як правило, посилалися на синайський та арабський списки учасників I Вселенського собору, які походять, начебто, з одного оригіналу кінця VII—

VIII ст.⁵ Деякі відомості про Нікейський собор знаходимо в працях авторів IV—V ст. Євсевій, єпископ Кесарії, який помер у 340 р., повідомляв: "...Про Вселенський собор, на якому були присутні єпископи усіх народів... з усіх церков, що наповнювали всю Європу, Лівію і Азію..., вже і Персидський єпископ був присутній на соборі, і Скіфський не був відсутнім у загальному хорі"⁶. Такі ж відомості знаходимо у продовжувача історії Євсевія — Сократа⁷. Як бачимо, згадки досить загальні.

На територію Таврики християнство проникало поступово і спорадично, утворюючи на ранньому етапі два окремих центри: на Боспорі та в Херсонесі. Саме їх представників, як вважають науковці, офіційно зафіксовано серед учасників II Вселенського собору у Константинополі в 381 р., зокрема, Херсонського єпископа Евферія, підпис якого стоїть серед підписів єпископів скіфських областей⁸. Крім цього, відомо, що Євдоксій, єпископ Боспорський, був присутній на Константинопольському соборі 448 р., на Ефеському у 449 р., IV Вселенському соборі 451 р. у Халкідоні, а Херсонський єпископ Лонгін підписався під актами Константинопольського та Халкідонського соборів⁹.

Згідно з такими відомими церковними документами, як *Notitia episcoporum*, у VI ст. продовжували існувати Херсонеська та Боспорська єпархії, а в списках VIII ст. вже з'являються Готська, Сугдейська та Хотцирська (включаючи Східну Таврику) єпархії¹⁰. Крім того, підписи "недостойного єпископа міста Сугдайського" стоять під актами VII Вселенського собору, що відбувся у Нікеї в 787 р.¹¹

Серед свідчень стародавніх авторів особливу увагу привертає повідомлення Прокопія Кесарійського про готів-тетракситів (трапезитів), які мешкали в Східному Криму і приблизно в середині V ст. разом з гунами-утігурами перетнули Керченську протоку. Цікаво, що саме ці готи за часів правління Юстиніана I "прислали до Візантії чотирьох послів з проханням дати їм будь-кого в єпископи, через те, що їхній священнослужитель незадовго перед цим помер"¹². У спеціальній літературі запропоновано аргументоване припущення, що готи-тетраксити (трапезити) були нащадками готів та боранів, які в 257 р. здійснили грабіжницький похід на малоазійське місто Трапезунт. Користуючись загальною схемою поширення християнства серед варварів під впливом полонених, чимало дослідників висловлюють думку, що ці готи сприйняли християнство від захоплених у полон мешканців міста Трапезунт¹³. Між іншим, під час походу варварів, за свідченням єпископа Неокесарії Григорія, до готів та боранів приєднувалися християни, мешканці понтійських міст¹⁴.

Не менш значним для історії Таврики VI ст. є повідомлення Прокопія Кесарійського про будівництво укріплень по всіх кордонах Візантії, в тому числі на Боспорі, в Херсонесі, Алустоні, Горзувітах та області Дорі в Південно-Західному гірському Криму¹⁵. Як пише Прокопій, при потужній прикордонній обороні обов'язково будувалися християнські храми. Це свідчить про ініціативу з боку держави у поширенні християнства принаймні в VI ст. Ця праця стародавнього історика нерідко використовується в багатьох історичних дослідженнях.

Значну групу джерел з історії проникнення християнства в Крим становлять агіографічні твори — життєпис святих, — що, як окремий жанр релігійної літератури, широко розповсюджувалися з V по XV ст. Але найбільша частина описів життя святих складена у VII—IX ст.¹⁶ Більшість творів агіографічної літератури, що стосується подій у Криму, відома за різними, часто пізніми (XI—XIV ст.) списками, а дослідження цих творів і їх окремий аналіз розпорошені по різних виданнях. Серед них можна назвати "Ходіння апостола Андрія в країні Мирмидонян", що розповідає

про прибуття Андрія Первозванного у Феодосію, Боспор, Херсон¹⁷. Цілу низку текстів присвячено мучеництву та життю святого Климента, римського єпископа, що у 94 р. за проповідь християнства, був, начебто, засланий в околиці Херсонеса імператором Траяном¹⁸. За місіонерську діяльність єпископа було прив'язано до якоря і втоплено, та його смерть стала причиною чуда — раз на рік море розступається, і християни всієї округи йдуть поклонитися домовині святого. Про трагічну долю святих єпископів Херсонських розповідають "Життя священномучеників Єфрема, Василя, Євгенія, Агафедора, Єлпідія, Євферія та Капітона"¹⁹. Усі вони були жорстоко замучені язичниками Херсонеса у IV ст., і лише Капітон, який прибув у супроводі 500 воїнів, після завершення чуда зміг повернути населення міста у християнство.

До VII ст. відноситься "Житіє папи Мартіна" та його сподвижників братів Федора та Євтерпи²⁰.

Більш пізній період поширення християнства в Криму відображено в "Життях" Стефана Нового, Іоанна Готського, Феодора Студита, Йосипа Гімнографа, Іоанна Психаїта²¹. Про залучення до християнства населення у Східному Криму, в тому числі одного з хазарських торханів, який отримав після хрещення ім'я Юрія, оповідає "Житіє Стефана Сурожського"²². "Житіє Константина Філософа" розповідає про його прибуття в Хазарію на прохання послів хазарських, зустріч і бесіду з каганом та про хрещення народу міста Фулл, де після цього була заснована Фуллська єпархія²³.

Тексти, що стосуються життя святих у Криму, вивчаються давно й ретельно, але викликали і продовжують викликати жваві дискусії. Незважаючи на те, що багато дослідників зверталися до текстів життєвих легенд, вирішуючи вузькі питання, пов'язані з окремими епізодами кримської історії, не існує узагальнюючих праць, присвячених порівняльному аналізу життєвих, тим або іншим типам легенд, їх розвитку, творчості окремих агіографів. Не з'ясоване їх місце серед широкого кола візантійської агіографії.

На сьогодні можна констатувати наявність різних підходів до агіографічної літератури як до історичного джерела. Одні дослідники, сприймаючи правдоподібність сюжету та побутових реалій, вважають їх за достовірні джерела, що містять відголос дійсних подій²⁴, інші, ставлячись до такого типу пам'яток з великою обережністю, після глибокого й різнобічного аналізу спростовують докази перших, заперечують історичну правду життєвих і вважають за неможливе використовувати їх як достовірний факт, що має історичне значення²⁵.

Чимало дослідників вважають, що, поєднуючи оповіді життєвих з іншими джерелами, у тому числі й археологічними, їх не можна повністю ігнорувати. Незважаючи на їх тенденційність, трафаретність, перебільшення та опис чудес, деформацію сюжетів, що взяті з реального життя, вони можуть слугувати за культурно-історичне джерело²⁶. Тільки подальші дослідження допоможуть встановити істину.

На відміну від писемних джерел, достовірність яких іноді викликає суперечки вчених, вірно визначені й датовані пам'ятки матеріальної культури надають дослідникам більш точні дані для реконструкції складних історичних процесів та явищ. Так, останні матеріали археологічних досліджень, на думку деяких вчених, засвідчують, що перші християнські храми в Херсонесі існували вже в другій половині IV ст.²⁷ Але слід зауважити, що ранній етап християнської архітектури — це архітектура замкненої християнської громади, представлена невеликими храмами IV—V ст. Внаслідок тривалого і складного процесу християнізації вони знищувались і перебудовувались як у Херсонесі, так і в центральних регіонах Візантії. З

перемогою християнства кількість його прихильників значно зросла, і вони вже не вміщувались у маленьких храмах. Потреба в таких церквах зникає, будуються великі, місткі храми²⁸. Повністю цій епосі відповідала "базиліка" — найбільш давній і численний тип монументальних споруд ранньосередньовічного Криму. В Херсонесі цей етап розвитку християнства представлений цілою серією великих базилік, дата появи більшості з яких не виходить за верхню межу VI — початку VII ст. з пізнішими перебудовами²⁹.

Слід зауважити, що в перші віки християнства не було нічого канонічного, закріпленого певними правилами і нормами. Літургія весь час змінювалась і доповнювалась. Ще в VI ст. кожна головна церковна метрополія (Єрусалимська, Антіохійська, Олександрійська, Римська та ін.) мала власні літургійні правила³⁰. Розвиток християнського культу яскраво засвідчує історія Вселенських соборів³¹. Якщо у ранніх християн було лише два таїнства (причастя та хрещення), то у 1269 р. на соборі в Ліоні було затверджено вже сім³². Більш закінчених форм християнський культ набув лише у VIII ст. Вірогідно, що храмова архітектура повинна була відгукуватися на нові форми культу — змінювалась форма базиліки та її внутрішній устрій.

За довгі роки досліджень у Херсонесі відкрито 12 базилік, які в час активного церковного будівництва в місті склали архітектурний ансамбль. Всі храми розташовані на найвищих частинах міської території вздовж узбережжя майже суцільною лінією, що формувала вигляд міста з боку моря³³.

Підтвердження свідчень Прокопія Кесарійського про активну будівничу діяльність Юстиніана I від Херсонеса до Тамані знайдено останнім часом і на Боспорі. Розкопки у Керчі біля церкви Іоанна Предтечі доводять, що вона була побудована на залишках більш ранньої базиліки³⁴. Це не виходить за рамки історичного контексту, адже відомо, за іншими джерелами, що християнство на Боспорі існувало вже з IV ст. Залишки тринефної базиліки в Тірітаці відкрито В. Ф. Гайдукевичем у 1936 р.³⁵

У зв'язку з політикою Візантії в Тавриці, крім Херсонеса та Боспору, різноманітні укріплення та християнські базиліки з VI ст. будуються в гірському Криму, в системі загальної оборони кордонів імперії.

Розкопки на Мангупі довели широкі зв'язки Дороса з Херсонесом та будівництво в VI ст. тут одноабсидного храму та великої базиліки, що перебудовувалась (або поновлювалась) у більш пізній час³⁶. Крім цього, досліджено цілий комплекс культових споруд, що будувались у IX—X ст.³⁷ Затишки базиліки VI ст. відкрито на городищі Ескі-Кермен³⁸, а архітектурні деталі (капітелі) цього ж періоду відкрито також і на городищі Чуфут-Кале та ін.³⁹

Загалом, незважаючи на зміну історичної долі Таврики, з другої половини VII по IX ст. (так званий хазарський період) будівництво християнських храмів у різних частинах півострова не припинялося і в наступні віки, що складає широку джерелознавчу базу для вивчення особливостей та етапів існування християнства в Криму. Серед найвідоміших храмів, що були збудовані в останні віки I тисячоліття н. е.: Пампук-Кая, Тепе-Кермен, Партеніт, Тепсень, Поворотне, Кордон-Оба, Іоанна Предтечі на Боспорі, ряд храмів Херсонеса та багато інших⁴⁰. Таким чином, на території Кримського півострова досліджено велику кількість залишків християнських культових споруд, що засвідчують широку християнізацію населення. Серед них виділено ряд типів: базиліки, перекриті кроквами, та базиліки, перекриті склепінням, центричні споруди, хрестоподібні та хрестовокупольні споруди, однефні каплиці, які змінювали одне одного

протягом IV—XV ст., що відображає еволюційний розвиток монументальної архітектури середньовічного Криму⁴¹.

Увагу дослідників завжди привертала епіграфічні пам'ятки. Найдавніше свідчення проникнення християнства на Боспор — це напис на надгробку, знайденому в 1898 р. в Керчі⁴². Зараз таких надгробків з християнськими написами та символами знайдено в Керчі вже близько 40, більшість з яких датується V—VI ст. Крім того, на стінах двох Керченських склепів є низка заупокійних молитов, відомі й християнські написи на будівлях⁴³.

В Херсонесі, де були досить сильними греко-римські культури, на початковому етапі проникнення християнства часто запозичувалися старі язичницькі символи, яким надавалося нове значення. Так, зображення винограду пов'язувалося з Діонісом, а павич вважався птахом Гери-Юнони. Християни трансформували символ павича в знак безсмертя душі, раю і воскресіння, а виноград — у символ причастя. Зображення павичів та винограду за християнською символікою сприймалося як зображення віруючих, що сповідають вчення Христа. Такі символи з'являлися на надгробках та посуді⁴⁴. Повсюдно в Таріці з V—VI ст. з'являється християнський символ, так звана хризма. Це зображення перехрещених літер "X" і "P" у колі та з боків літер "a" і "co", що символізує біблійне "Бог є альфа і омега, початок і кінець усього сушого". Вони знайдені на мармурових плитах у Херсонесі⁴⁵, серед розписів у склепах Кітея⁴⁶ та Херсонеса⁴⁷.

Дуже розповсюджене і зображення хреста грецького типу з розширеними кінцями, що відоме на червонолаковому посуді, черепиці та інших речах⁴⁸. Серед знахідок на поселеннях Південно-Західного Криму VII—IX ст. також відомі знаки у вигляді хрестів на гончарних виробах⁴⁹. Від часів візантійського імператора Юстиніана I (527—565) у Херсонесі почали карбуватися монети з фігурою імператора, який тримає хрест у руці, а від часів візантійського імператора Михайла III (842—867) хрест зображувався на реверсі монет⁵⁰.

Археологічний матеріал, що засвідчує проникнення християнства в Північне Причорномор'я, зібрано й проаналізовано у працях В. Ф. Мещерякова та П. Д. Діатроптова⁵¹. Але з моменту виходу їхніх праць (в містах уже іншої держави) пройшло більше десяти років. За цей час накопичено нові матеріали, деякі положення у вказаних працях, на думку окремих дослідників, потребують уточнення⁵².

До не менш інформативних джерел належать численні пам'ятки археології, зокрема поховальні комплекси. Історія археологічних досліджень в Криму налічує вже більш як 200 років. А початок їх пов'язаний з приєднанням Криму до Росії (1783 р.) та наказами князя Г. Потьомкіна — першого губернатора Таврійської губернії (1874—1891 рр.) — розшукувати монети, медалі та знімати малюнки з давніх написів⁵³.

Велику кількість могильників ранньосередньовічного часу досліджено в Південному та Південно-Західному Криму — Скалисте, Лучисте, Суук-Су, Артек, Корейз, Симеїз, Узень-Баш, Ароматне, Баштанівка, Чуфут-Кале, Ескі-Кермен, Терновка та багато інших. На основі загального сарматно-аланського обряду та типів поховальних конструкцій (грунтові, підбійні могили та склепи-катакомби), що продовжують існувати, серед знахідок VI—IX ст. вже зафіксовано велику кількість предметів з християнською символікою. На відміну від різних пам'яток матеріальної культури, типи поховальних конструкцій та обряд поховання є консервативним явищем і протягом тривалого часу не піддається швидким і різким змінам, через що вважається найбільш стійкою етнічною ознакою.

Так, привертають увагу знайдені в похованнях великі ромбічні жіночі пряжки VI—VII ст., в спіральній рельєфній орнаменталі яких присутні декоративні зображення хрестів і голівок "Бога-Отця" та "Бога-Сина", а також натільні хрестики, пряжки з зображенням хрестів на великих щитках, маленькі пряжки VII—X ст. з щитками у вигляді хрестиків з розширеними кінцями та ін.⁵⁴

З поширенням і повною перемогою християнства в Тавриці можна пов'язати розповсюдження в кінці VII—X ст. некрополів з плитовими могилами, яких досліджено вже більше 20. Найперші з них з'являлися поблизу синхронних поселень землеробських громад і монастирів східновізантійського типу (Шулдан, Чилтера, Качі-Кальон, Партеніт, Перчем-Кая та ін.)⁵⁵. Як правило, ці могильники однообрядові і представлені поховальними конструкціями одного типу: неглибокими могилами підпрямокутної форми, обкладеними з боків і перекритими плитами. Поховання в плитових могилах були справлені за християнським обрядом. Небіжки лежали в випростаному стані на спині з західною орієнтацією, кістки рук — на грудях або кістках таза⁵⁶. На той час катакомбні ґрунтові могильники в гірській Тавриці поступово занепадали й зникали, а плитові — розповсюджувалися по всьому Криму, замінюючи собою всі інші попередні некрополі. Не виключено, що повна заміна поховального обряду, як найбільш консервативного явища, є одним з показників остаточної перемоги християнства на півострові. Проте існує точка зору, що поширення плитових могил у Південній та гірській Тавриці пов'язане з масовим переселенням іконошанувальників з Візантії, Малої Азії, які, напевно, й були основною рушійною силою поширення християнської релігії серед місцевого населення, зокрема, шляхом засвідченої джерелами місіонерської діяльності⁵⁷. Інші дослідники вважають, що нові могильники були принесені з Приазов'я та Східного Криму ранніми болгарами⁵⁸. Однак при цьому домінування в плитових некрополях основних рис саме християнського обряду поховання не знайшло пояснення. Більше того, не проведено ґрунтовне типологічне порівняння з болгарськими пам'ятками салтово-маяцької культури. Тим більше, що в останній таких могил не існувало, в тому числі й у ранніх болгар⁵⁹. Формально обрана антропологами ознака брахіцефальності болгар у салтово-маяцькій культурі⁶⁰ в порівнянні з брахімегацефальністю похованих у плитових могилах Криму прийшлих греків-малоазійців аж ніяк не може бути достатнім доказом болгарської приналежності останніх. Ймовірно, саме з переселенням тюрко-болгар в зону поширення християнства починають ховати померлих за новим обрядом, у тому числі і в плитових могилах. Разом з тим зафіксовано факти неповного сприймання християнства та своєрідного переосмислення його, що було пов'язане з кочівницькою ідеологією⁶¹. Отже, основна частина середньовічних плитових могильників Криму, на наш погляд, повинна розглядатися, в першу чергу, як джерело по вивченню християнізації Таврики.

Таким чином, різнохарактерні джерела переконливо свідчать про широкое сприйняття християнства населенням Криму вже в середині — другій половині I тис. Цей процес, що пройшов кілька періодів, певною мірою узгоджується з основними етапами історії Таврики зазначеного часу: 1. Проникнення християнства та формування перших християнських осередків у Херсонесі і на Боспорі (IV—V ст.). 2. Розвиток та укріплення християнства у зв'язку з державною будівничою політикою Візантії (VI — перша половина VII ст.). 3. Християнство в "темні віки", хазарський протекторат (окрім Херсона) за умов потужного культурно-ідеологічного впливу та намагань політичного контролю Візантійської імперії (друга половина VII—IX ст.).

У третій період, коли влада Візантії майже не поширювалася на більшість її прикордонних областей, адміністрація імперії застосовувала такий спосіб управління цими територіями, як договір з сусідніми державами. Підтвердження цьому можна знайти, наприклад, у договорі про перемир'я, укладеному з Персією ще в другій половині VI ст. Зокрема, першим пунктом договору, за повідомленням Менандра, було встановлено, що "перси не повинні дозволяти ні Уннам, ні Аланам, ні іншим варварам переходити в римські володіння"⁶². Цікава й "особлива постанова" про християн, які знаходились у Персії, їм "було дозволено будувати безперешкодно храми, творити в них молитви, возносити пісні вдячності Богу, як у нас заведено, до того ж постановлено, щоб вони не були присилувані приймати віру Магів, ані молитися супроти своєї волі чужим богам,... прийнято також, щоб християнам було дозволено ховати померлих в землі за нашим звичаєм"⁶³. Ймовірно, що саме такий, традиційний для Візантії характер договірних відносин мав місце і в стосунках з Хазарським каганатом⁶⁴ під час його протекторату над значною частиною Таврики. Це, можливо, й пояснює безперечну віротерпимість каганату до християн Криму, які мали можливість здійснювати широке будівництво храмів у VIII-IX ст.⁶⁵

Історія заснування української православної церкви традиційно починається від прийняття християнства князем і народом та визнання його державною релігією на Україні-Русі при святому князі Володимирі у р.⁶⁶ І хоча, згідно з "Повістю минулих літ", перед Володимиром стояло питання, якій релігії надати перевагу⁶⁷, за останніми дослідженнями І в світлі вищесказаного, вибір був зроблений давно — на користь візантійського християнства. Його зробило саме життя. Навіть коли б Володимир серйозно надумав віддати перевагу якійсь іншій релігійній системі, зробити це було б надзвичайно важко. Традиція візантійської церкви на Русі налічувала вже близько двохсот років. Володимир належало, по суті, лише узаконити її державницький статус, що він і зробив⁶⁸. Адже Херсон (Корсунь) — найближчий до Русі візантійський центр, до того ж значний, з багатими християнськими традиціями. А роль Візантії у формуванні культури Європи, особливо Русі, важко переоцінити⁶⁹.

¹ Мень А. В. История религии: В поисках Пути, Истины и Жизни: в 7 т. — М., 1991 — 1992; П о с н о в М. Э. История Христианской Церкви. — К., 1991; Історія церкви та релігійної думки в Україні: В 3 кн. — У л ь я н о в с ь к и й В. І. Кн. 1—2 (середина XV — кінець XVI ст.); Крижа м і н с ь к и й О. П., П л о х і й С. М. Кн. 3 (кінець XVI — середина XIX ст.). - К., 1994; та ін.

² В а с и л ь е в А. А. Готы в Крыму. III—VI вв. // Известия Российской Академии истории материальной культуры. — Т. 1. — Пг., 1921. — С. 283.

³ К а р т а ш е в А. В. Вселенские соборы. — М., 1994. — С. 31.

⁴ В а с и л ь е в А. А. Указ, произв. — С. 275—277.

⁵ Б е н е ш е в и ч В. Н. Синайский список отцов Никейского первого Вселенского собора // Известия Академии наук. — Серия VI. — № 3. — 1908. — С. 281—306.

⁶ Е в с е в и й . О жизни блаженного Константина царя // Известия древних писателей греческих и латинских о Скифии и Кавказе // Собрал и издал с русским переводом В. В. Латышев. — СПб., 1900. — Т. 1 (Греческие писатели). — Вып. 3. — С. 680.

⁷ С о к р а т. Церковная история // Известия древних писателей... — Т. 1. — Вып. 3. — С. 745.

⁸ З у б а р ь В. М. Проникновение и утверждение христианства в Херсонесе Таврическом // Византийская Таврика. — К., 1991. — С. 21.

⁹ Деяния Вселенских соборов. — Казань, 1899 // Православный вестник, № 5. — С. 358; Кулаковский Ю. Прошлое Тавриды. Краткий исторический очерк. — К., 1906. — С. 55; Струков Д. Древние памятники христианства в Тавриде. — М., 1876. — С. 10.

¹⁰Бертье-Делагард А. М. Исследования некоторых недоуменных вопросов средневековья в Тавриде // Известия Таврической ученой архивной комиссии. — № 57. — Сим-

- ферополь, 1920. — С. 1 — 135; К р о п о т к и н В. В. Из истории средневекового Крыма // Советская археология. — 1958. — № 28. — С. 203.
- ¹¹ В а с и л ь е в с к и й В. Г. Труды. — Т. 3. — Пг., 1915. — С. CLXIII.
- ¹² Прокопий из Кесарии. Война с готами. — М., 1950. — С. 385.
- ¹³ П и о р о И. С. Крымская Готия. — К., 1990. — С. 55.
- ¹⁴ Р е м е н н и к о в А. М. Борьба племен Северного Причерноморья с Римом в III в. н. э. — М., 1954. — С. 95.
- ¹⁵ П р о к о п и й Кесарийский. О Постройках // Вестник древней истории. — 1939. — № 4. — С. 201-298.
- ¹⁶ Л о п а р е в Х. М. Греческие жития святых VIII—IX вв. — Пб., 1914. — С. 43.
- ¹⁷ В а с и л ь е в с к и й В. Г. Труды. — Т. 2, вып. 1. — СПб., 1909. — С. 213-296.
- ¹⁸ Л а в р о в П. Жития херсонских святых в греко-славянской письменности // Памятники христианского Херсонеса. — 1911. — Вып. 1. — С. 1—XIV, 1 — 125.
- ¹⁹ Л а т ы ш е в В. В. Жития святых епископов Херсонских. Исследования и тексты // Записки Императорской Академии наук. — Серия 8. — Т. 8. — № 3. — СПб., 1906. — 81 с.
- ²⁰ Л а в р о в П. Указ. соч. — С. 171; Р о м а н ч у к А. И. Херсонес VI — первой половины IX вв. — Свердловск, 1976. — С. 7.
- ²¹ Л о п а р е в Х. М. Указ. соч.
- ²² Васильевский В. Г. Житие Стефана Сурожского // Журнал Министерства на родного просвещения. — 1889. — Ч. ССХІІІ; В а с и л ь е в с к и й В. Г. Труды. — Т. 3 (Русско-византийские исследования. Жития Георгия Амастридского и Стефана Сурожского). — Пг., 1915.
- ²³ Житие Константина // Сказания о начале славянской письменности. — М., 1981. — С. 70-92, 105-142.
- ²⁴ Л а т ы ш п в В. В. Указ. соч. — 81 с.; Б с л я е в С. А. Вновь найденная раннесредневековая мозаика в Херсонесе (по материалам раскопок 1973—1977 гг.) // Византийский временник. — Т. 40. — М., 1979. — С. 114—126; Тур В. Г. К вопросу о Сутдейской епархии // Проблемы греческой культуры. Материалы международной конференции. — Симферополь, 1977. — С. 108—110.
- ²⁵ Ф р а н к о І. Я. Святый Климентій у Корсуні // Повне зібрання творів: у 50 т. — Т. 34. — К., 1981. — С. 9—347; Голубинский Е. Е. Херсонские священномученики, память которых 7-го марта // Известия Отделения русского языка и словесности. — 1907. — Т. 12. — Кн. 1. — С. 263—272; Византийские легенды / подготовила С. В. Полякова. — Л., 1972. — С. 245-254; З у б а р ь В. М. Указ. соч. — С. 19-20.
- ²⁶ Васильевский В. Г. Труды. — Т. 2 (Русско-византийские отрывки), вып. 1, 2. — СПб., 1909-1912. — С. 213—427; В а с и л ь е в с к и й В. Г. Труды. — Т. 3 (Русско-византийские исследования. Жития Георгия Амастридского и Стефана Сурожского); В а с и л ь е в А. А. Готы в Крыму. — Ч. 1 // Известия Российской Академии истории материальной культуры. — Т. 1. — Пг., 1921. — С. 269—280; Соломоник Э. И. Из истории религиозной жизни в Северопонтийских городах позднеантичного времени (По эпиграфическим памятникам) // Вестник древней истории. — 1973. — № 1. — С. 76; Ц у к е р м а н К. Епископы и гарнизон Херсонеса в IV веке // Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии. — Вып. 4. — Симферополь, 1994. — С. 545—561; Баранов И. А. О восстании Иоанна Готского // Феодальная Таврика. — К., 1974. — С. 151 — 162.
- ²⁷ Завадская И. А. Проблемы стратификации и хронологии архитектурного комплекса "Базилика 1935 г. в Херсонесе" // Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии. — 1996. — Вып. 5. — С. 101—104; Б е л я е в С. А. Вновь найденная раннесредневековая мозаика из Херсонеса (по материалам раскопок 1973—1977 гг.) // Византийский временник. — 1979. — Т. 40. — С. 125—126; Е г о ж е. Новые памятники ранневизантийской мраморной пластики из Херсонеса (к вопросу об интерьере херсонесских базилик) // Византийский временник. — 1987. — Т. 48. — С. 148—152. Не погоджується з поглядами С. О. Беляева В. М. Зубарь (З у б а р ь В. М. Указ. соч. — С. 18-20).
- ²⁸ Я к о б с о н А. Л. Закономерности и этапы развития архитектуры средневекового Херсонеса // Византийский временник. — 1988. — Т. 49. — С. 162—163.
- ²⁹ Е г о ж е. Раннесредневековый Херсонес. — М., 1959. — С. 152—213; Зубарь В. М. Указ. соч. — С. 24.
- ³⁰ Б с л я е в С. А. Базилика Херсонеса // Византийский временник. — М., 1989. — Т. 50. — С. 181; П о с н о в М. Э. История Христианской Церкви. — С. 500.
- ³¹ П о с н о в М. Э. История Христианской Церкви. — С. 325—426.
- ³² Г о л у б ц о в а Н. И. У истоков христианской церкви. — М., 1967. — С. 69.
- ³³ Б е л я е в С. А. Базилика Херсонеса // Византийский временник. — М., 1989. — Т. 50. — С. 171-181.
- ³⁴ М а к а р о в а Т. И. Археологические раскопки в Керчи около церкви Иоанна Предтечи // Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии. — 1998. — № 6. — С. 335, 389.

- ³⁵ Га й д у к е в и ч В. Ф. Памятники раннего средневековья в Тиритаке // Советская археология. - 1940. - Т. 6. - С. 199.
- ³⁶ Т и х а н о І з а М. А. Базилика // Материалы и исследования по археологии СССР. — 1953. — Вып. 34. — С. 87—89; Б а р м и н а Н. И. Историческое место мангупской базилики в христианской литературе Таврики: Авторсф. дис. ... канд. ист. наук. — М., 1983. — 20 с.
- ³⁷ К и р и л к о В. М. Византийская архитектура Мангупа // Археология Крыма. — 1997. - № 1. — С. 92-93, рис. 2.
- ³⁸ Ш м и т Ф. И. Эски-Керменская базилика // Известия государственной Академии истории материальной культуры. — Т. 12, вып. 1—8 (Готский сборник). — Л., 1932. — С. 213—254; Паршин а Е. А. Эски-Керменская базилика // Архитектурно-археологические исследования в Крыму. — К., 1988. — С. 36—59.
- ³⁹ Б о д а п и н с к и й У. А., З а с ы п к и н Б. Н. Чуфут-Кале (По материалам раскопок 1928—29 гг.) // Известия Таврического общества истории, археологии и этнографии. — Т. 3 (60). - Симферополь, 1929. - С. 170-183.
- ⁴⁰ Я к о б с о н А. Л. Средневековый Крым. - М.—Л., 1964. - С. 27-54, 71-75; Е г о ж е. Раннесредневековые сельские поселения Юго-Западной Таврики. — Л., 1970. — С. 17, 110—113, 121 — 125; Баранов И. А. Таврика в эпоху раннего средневековья. — К., 1990. — С. 133-139.
- ⁴¹ Л о с и ь к и й Ю. Г. До питання типологічної еволюції монументальної архітектури середньовічного Криму // Археологія. — 1990. — № 2. — С. 33—46; Його ж. Візантійські базилики Херсонеса // Археологія. — 1991. — № 2. — С. 83—97; Його ж. Архітектурно-археологічні джерела монументальних споруд християнської Таврики. — С. 2—16; Е г о ж е. Опыт реконструкции крестообразных храмов Херсонеса // Архитектурно-археологические исследования в Крыму. — К., 1988. — С. 27—36.
- ⁴² Ш к о р п и л В. В. Три христианские надписи, найденные в Керчи // Записки Одесского общества истории и древностей. — Т. 21. — Одесса, 1898. — С. 8—11.
- ⁴³ Д и а т р о п т о в П. Д., Е м е ц И. А. Корпус христианских надписей Боспорского царства // Эпиграфический вестник. — М., 1995. — С. 3—40.
- ⁴⁴ С о л о м о н и к Э. И. Указ. соч. — С. 72—73; Р о м а н ч у к А. И., С о л о м о н и к Э. И. Несколько надписей на средневековой керамике Херсонеса // Византийский временник. — 1987. — Т. 48. — С. 98; С о л о м о н и к Э. И. Несколько новых греческих надписей средневекового Крыма // Византийский временник. — 1986. — Т. 47. — С. 210—218.
- ⁴⁵ Б е л я е в С. А. Новые памятники ранневизантийской мраморной пластики из Херсонеса // Византийский временник. — 1987. — № 48. — С. 142—152.
- ⁴⁶ Корпус боспорских надписей. — М.—Л., 1965. — С. 526 (№ 944).
- ⁴⁷ Р о с т о в ц е в М. И. Античная декоративная живопись на юге России. — СПб., 1914. - С. 503-505; З у б а р ь В. М. Указ. соч. - С. 22.
- ⁴⁸ М о л е в Е. А., С а з о н о в А. В. Позднеантичные материалы из раскопок Китая // Вопросы истории и археологии Боспора. — Воронеж—Белгород, 1991. — С. 63—73; П а р ш и н а Е. А. Средневековая керамика Южной Таврики // Феодальная Таврика. — К., 1974. — С. 56—94; С а з о н о в А. В. Краснолаковая керамика Северного Причерноморья ранневизантийского времени // Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии. - 1995. - Вып. 4. - С. 406-440.
- ⁴⁹ Я к о б с о н А. Л. Средневековый Крым. — М.—Л., 1964. — С. 46—47, рис. 14.
- ⁵⁰ А н о х и н В. А. Монетное дело Херсонеса. — К., 1977. — С. 156—161.
- ⁵¹ М е щ е р я к о в В. Ф. О времени появления христианства в Херсонесе Таврическом // Актуальные проблемы изучения истории религии и атеизма. — Л., 1978. — С. 121 — 144; Д и а т р о п т о в П. Д. Распространение христианства в Херсонесе Таврическом в IV—VI вв. // Античная гражданская община. Межвузовский сборник научных трудов. — М., 1986. — С. 127—151; Ег о ж е. Распространение христианства в Северном Причерноморье: Авторсф. дис. ... канд. ист. наук. — М., 1988. — 16 с.
- ⁵² З у б а р ь В. М. Указ. соч. — С. 9.
- ⁵³ Д а н и л е н к о В. Н. Когда начались раскопки Херсонеса // Византийский временник. — 1986. - № 46. — С. 11.
- ⁵⁴ Р е п н и к о в Н. И. Некоторые могильники в области крымских готов: В 2 ч. — Ч. 1 // Известия археологической комиссии. — 1906. — Вып. 19; Ч. 2 // Записки Одесского общества истории и древностей. — 1907. — Т. 27. — Табл. 8, рис. 2, 6; табл. 14, рис. 4; С. 71, рис. 49; С. 72, рис. 51; С. 73, рис. 61, 63; С. 146, рис. 105, 108; табл. 10, рис. 2, 4; табл. 12, рис. 7, 11, 15; табл. 16, рис. 10; Ег о ж е. Разведки и раскопки на Южном берегу Крыма и в Байдарской долине в 1907 г. // Известия археологической комиссии. — 1909. — Вып. 30. — С. 115; Ег о ж е. Раскопки Эски-Керменского могильника в 1928—1929 гг. // Известия Государственной Академии истории материальной культуры. — 1932. — Т. 12. — Вып. 1—8 (Готский сборник). — С. 160—166; Я к о б с о н А. Л. Раннесредневековый Херсонес. — С. 275, рис. 139, 3, 4; К р о п о т к и н В. В. Из истории средневекового Крыма // Советская археология. — 1958. — Т. 28. — С. 207, рис. 3, 1; Л о б о д а И. И. Новые раннесредневековые

могильники в Юго-Западном Крыму // Советская археология. — 1976. — № 2. — С. 139—142, рис. 4, 1, рис. 5, 27; В е й м а р н Е. В., А й б а б и н А. И. Скалистинский могильник. — К., 1993. — С. 8, рис. 3, 21-23; С. 12, рис. 5, 21; С. 22, рис. 11, 4, 10, 11; С. 42, рис. 24, 7; С. 44, рис. 26, 7, 11. 23; С. 47, рис. 28, 16, 13; С. 48, рис. 29, 22; С. 51, рис. 31, 31; С. 52, рис. 32, 5; С. 57-58, рис. 37, 1; С. 68, рис. 45, 20, 24; С. 76, рис. 51, 2, 4; С. 82, рис. 56, 15; С. 92, рис. 64, 3, 23, 25; С. 98, рис. 69, 14, 16; С. 108, рис. 77, 11; С. 115, рис. 83, 23; С. 120, рис. 87, 25, 26; С. 132, рис. 97, 5; С. 134, рис. 98, 13; С. 149, рис. 110, 12; С. 159, рис. 118, 12; С. 162, рис. 121, 8, 12; А й б а б и н А. И. Погребения конца VII — первой половины VIII вв. в Крыму // Древности эпохи великого переселения народов V—VIII веков. — М., 1982. — С. 65-192, рис. 2, 4; рис. 3, 1, 4, 5, 10, 12, 15; рис. 4, 10; рис. 10, 8, 10, 14.

⁵⁵ Баранов И. А. Таврика в эпоху раннего средневековья. — С. 108; В е й м а р н Е., Ч о р е ф М. Корабль на Каче. — Симферополь, 1976. — С. 33, 65. Разом з тим, слід зазначити, що точка зору заснування більшості печерних монастирів Криму, що пов'язувалося саме з еміграційною хвилею VIII—IX ст., спростовується останніми археологічними дослідженнями (див.: Герцен А. Г., Могаричев Ю. М. О времени и причинах возникновения пещерных монастырей Таврики // Крымский музей. — 1994. — № 1. — С. 7—13); Ту р В. Г. Археологические исследования средневекового монастыря на г. Перчем-Кая // Археология Крыма. — 1997. — № 1. — С. 117-125.

⁵⁶ Баранов И. А. Таврика в эпоху раннего средневековья. — С. 106.

⁵⁷ Там же. — С. 108.

⁵⁸ Я к о б с о н А. Л. Раннесредневековые сельские поселения Юго-Западной Таврики. — С. 186-187.

⁵⁹ П л е т н е в а С. А. От кочевий к городам. — М., 1967. — С. 91 — 100.

⁶⁰ Б е н е в о л е н с к а я Ю. Д. Антропологические материалы из средневековых могильников юго-западного Крыма // Материалы и исследования по археологии СССР. — 1970. — Вып. 168. — С. 196-223.

⁶¹ М а й к о В. В., Ф а р б е й А. М. Християнізація тюрко-болгар Криму в світлі археологічних джерел // Археологія. — 1995. — № 4. — С. 80; М а й к о В. В., Ф а р б е й А. М. Об одном типе плитовых могил средневековой Сугдеи // Проблемы греческой культуры. Материалы международной конференции. — Симферополь, 1977. — С. 101 — 103.

⁶² М с н а н д р. Продолжение истории Агафисовой // Византийские историки Дексипп, Эвнапий, Олимпиадор, Малх, Петр, Патриций, Менандр, Кандид, Ноннос и Феофан Византиец, переведенные с греческого Спиридоном Дистунисом. — СПб., 1860. — С. 342.

⁶³ М е н а н д р. Указ. соч. — С. 345—346. До речі, зовсім по іншому, виходячи з особистих вимог до однієї з угод з боку царя Хозроя, деякі особливості персидсько-візантійських відносин змальовує Агафій Міринейський (А г а ф і й. О царствовании Юстиниана / Пер. В. М. Левченко. — М.-Л., 1953. — С. 66).

⁶⁴ Договір з хазарами, постійними союзниками імперії, існував ще з 626 р. (Ф е о ф а н. Хронография, 625/626 г.; Н и к и ф о р. Бревиарий, 626 г.: Ч и ч у р о в И. С. Византийские исторические сочинения: "Хронография" Феофана, "Бревиарий" Никифора. Тексты, переводы, комментарий. — М., 1980. — С. 58—59, 100, 160, 171).

⁶⁵ Проте віротерпимість хазар стосовно християн була характерним явищем для всього каганату. В Ітилі, столиці на Волзі, існував навіть християнський центр (див.: В а с и л ь е в А. А. Готы в Крыму. Время византийского, хазарского и русского влияния (с VI до начала XI в.) // Известия Государственной Академии истории материальной культуры. — Вып. 5. — Л., 1927. — С. 213).

⁶⁶ Г р у ш е в с ь к и й М. С. Історія України-Руси: в 11 т. — Т. 1. — К., 1991. — С. 500—505; Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви. — Т. 1. — С. 30—31; У л ь я н о в с ь к и й В. І. Назв. праця. — Кн. 1. — С. 5.

⁶⁷ Повесть временных лет. — Ч. 1. — М., 1950. — С. 59—74.

⁶⁸ Т о л о і к о П. П. Літописна повість про хрещення Русі // Археологія. — 1990. — № 2. — С. 54.

⁶⁹ Сюзюмов М. Я. Историческая роль Византии и ее место во всемирной истории // Византийский временник. — 1968. — № 29. — С. 41.

ПОВІДОМЛЕННЯ

Питання давньої та середньовічної історії

О. О. РОМАНОВА (Київ)

Культ фараона в стародавньому Єгипті

Сакральний характер влади царя в стародавньому Єгипті не викликає заперечень в жодного дослідника. Легітимність влади базувалася на концепції Маат, в якій правитель Єгипту виступав гарантом світового та соціального порядку. Він вважався богом за своєю суттю, і саме в його божественній природі корінилося його право на володарювання. Від самого початку єгипетської цивілізації він виступав персоніфікованим втіленням бога Гора¹, а за IV—V династій, окрім ідеї, "тотожної божественності" фараона, оформилася концепція богосинівства царя від сонячного бога Ра². Уявлення про божественну природу фараона в епоху Давнього царства виразилося в сфері єгипетської релігійно-політичної думки у створенні геліопольської та мемфіської релігійно-філософських доктрин, а в галузі релігійно-культової практики — в існуванні реального релігійного культу царя-бога.

Автор даної розвідки ставить за мету показати, що собою становив культ царя як вид релігійного культу, якою була його організація, чи відрізнялася вона від організації культів інших богів та які жрецькі категорії були тут задіяні. Можна виділити три різновиди культу царя в епоху Давнього царства, а саме: культ живого і культ мертвого царя та культ царських статуй у храмах богів.

Культ живого царя проявився насамперед у церемонії двірцевого ритуалу. Було розроблено складний двірцевий етикет. Життя царя було обставлене ритуальними церемоніями. Сакрального значення набувало все, з чим стикався фараон у побуті. Було здійснено фетишизацію його корон, одягу тощо. Виходи царя були обставлені як релігійні церемонії. Доступ до нього суворо регламентувався. Лише певне коло осіб могло бачити правителя досить часто — це члени його сім'ї, придворні, вищі державні чиновники. Один з титулів цариці звучав: "Та, що бачить Гора і Сета", обов'язковим епітетом царського заступника чаті був "той, що має відношення до завіси", що мало означати персону, вхожу в особисті покої правителя, відгороджені завісою від службових приміщень палацу³. Сакральним місцем був сам палац. Обоження людини, яка очолювала державу, виражалось не лише в організації двірцевого ритуалу, який був сакралізований, обставлений певними заборонами, регламентаціями тощо, а також у формі персональної лояльності, особистісного служіння конкретному володарю. Релігійна і політична вірність царю (в ту епоху ці два поняття не розділялися) ставала для людини запорукою відродження після смерті⁴.

Саме боголюдська природа царя, який, воскресавши, здобував безсмертя для всіх своїх підданих, давала єгиптянам надію на продовження існування на тому світі. Недаремно серед своїх титулів вельможі Давнього

царства мали такі: "Той, кого поважає його господар" (мається на увазі фараон), "той, кого хвалить його господар", "той, кого любить його господар". Вони, власне, не є титулами й не повинні були значитись у списку державних посад. Адже ці титули виражали суто особисті стосунки між вельможею та царем. Але для єгиптянина вони були значущими, бо він, скоріше всього, не відмежовував посади від особистого ставлення до фараона. Титулатура наводилась у гробницях саме для того, щоб підтвердити перебування вельможі на царській службі та вказати на його відданість царю, на його зв'язки з живим богом і взагалі зі світом божественного через кровну спорідненість, становище в суспільстві, посади, особисті чи будь-які інші зв'язки з повелителем. Власник титулатури в цьому випадку був службовцем царя, тобто — царським жерцем, адептом царського культу. Оскільки цар виступав уособленням сакралізованої держави, то кожен державний чиновник був не просто жерцем царя — виразником держави, сакральною за своєю суттю. За титулами чиновників Давнього царства можна встановити, що чимало їх після смерті свого володаря ставали жерцями в його заупокійному храмі, продовжуючи служити посмертному культу свого повелителя.

Важливого значення за Давнього царства набув культ померлих володарів Єгипту, які вважалися богами не менш могутніми, ніж решта великих богів. Після смерті цар ставав нечех да — "великим богом". Тобто, з точки зору єгиптян, природа померлого фараона та природа богів ставали абсолютно тотожними за своєю суттю. Мертвий фараон був втіленням Осіріса, який помер і воскрес. Живий же цар був втіленням бога Гора. Але особливого розвитку ця складна релігійно-філософська доктрина набула пізніше. В епоху правління III—VI династій культ померлого правителя становив частину солярного культу. Центрами заупокійного культу мертвих царів ставали їх поховальні комплекси. Вони, починаючи з гробниці засновника III династії Джосера, набули форми пірамід. Вражаючі розміри останніх засвідчують, наскільки важливим був культ мертвого фараона доби Давнього царства. Піраміда за своєю формою є наближеною до форми стовпа бенбен, пірамідіона, який був символом солярного культу, і вшановувався в м. Геліополі⁵, звідки і прийшла ідея створення саме такої форми царського поховання. Архітектором піраміди Джосера був верховний жрець Геліополя Імгетеп. Це свідчить, що поєднання царського культу з геліопольською релігійною доктриною розпочалося задовго до сходження на престол V, Геліопольської династії.

Мумія фараона перебувала в піраміді, яка була об'єктом релігійного поклоніння⁶, гігантським стовпом бенбен, що вшановувався в сонячних храмах бога Ра. Сама піраміда становила лише частину складного архітектурного комплексу, який був підпорядкований своєму функціональному призначенню місця культу. При пірамідах виникав цілий комплекс храмів і поселень. Біля піраміди споруджували поминальний храм, інший, долинний храм, зводили на березі Нілу. До будівництва піраміди з поминальними храмами й організації культу царя в них приступали відразу після вступу царя на престол⁷. При пірамідах виникали поселення (так звані припірамідні міста), а згодом і некрополі гробниць, в яких були поховані члени сім'ї фараона, його наближені, великі державні сановники.

Г. Кеес⁸ вважав, що припірамідні міста — це тимчасові поселення робітників, які зводили піраміду й становили основний контингент населення цих міст. Робітники були звільнені від інших видів царських робіт, оскільки саме будівництво царської гробниці вважалося їх першочерговим завданням. На думку Г. Кееса, серед мешканців таких поселень було декілька жерців. Але в зв'язку з новими археологічними розкопками, зокре-

ма, з відкриттям поминального храму царя V династії Неферіркара-Какаї, погляди на призначення припірамідних міст змінилися. Ці міста не могли бути лише поселеннями будівельників. Вони набували важливого значення на період царювання фараона, чию гробницю зводили, були осідком царя, своєрідними столицями, де зосереджувалося культурне, політичне та релігійне життя країни.

Отже, до складу їх жителів входили представники всіх верств населення, в тому числі і державної еліти, яка завжди гуртується навколо царя. Але коли володар змінювався, тоді починалося будівництво нової піраміди. Проте старе припірамідне місто не зникало. Якщо під час будівництва царського поховального комплексу робітники, організовані в спеціальні бригади, становили основну частку його жителів, то після смерті фараона картина змінюється — основними жителями припірамідних міст ставали жерці, хентіуше⁹ та інші прошарки населення, зайняті в обслуговуванні заупокійного культу царя.

На користь цього висновку свідчить Дахшурський указ царя VI династії Пепі I щодо двох припірамідних поселень царя IV династії Снофру про звільнення їх від державних податків і повинностей, де саме хентіуше та жерці є тими, кого стосувався цей указ. У ньому чітко визначено мету, з якою ці припірамідні поселення були організовані — обслуговування загробного культу царя Снофру, чим займалися в першу чергу жерці, а не просто будівництво піраміди, чим мали займатися будівельники: "Зробив його величність це для звільнення двох припірамідних поселень від цих робіт для того, щоб виконувати жрецьку службу, читати місячний ритуал, приносити жертви богам в цих двох припірамідних поселеннях для царя Верхнього та Нижнього Єгипту Снофру, в[двох] пірамідах "Воссіяв Снофру"¹⁰.

Отже, не будівництво піраміди, а забезпечення культу мертвого царя було основною функцією припірамідних поселень. Перше було лише підготовчим етапом справляння цього культу. Воно забезпечувало архітектурне оформлення місця поховання та заупокійної служби по фараону. Варто зазначити, що в Єгипті монументальне будівництво завжди розглядалось як справа царя, як сакральне дійство.

Ймовірно, що кожне припірамідне місто було окремим культово-господарським комплексом. Його осередком був поминальний храм, де здійснювали регулярні обряди жерці. Такі поселення існували століттями. Два припірамідні міста Снофру (IV династія) існували вже приблизно 250 років до того, як цар VI династії Пепі I видав свій указ про звільнення їх від податків і повинностей.

Коли зводили нову піраміду, то для матеріального забезпечення ритуальної служби в припірамідному храмовому комплексі та для утримання персоналу храму виділялися землі різних категорій (в першу чергу орні) та інші матеріальні цінності. В Дахшурському указі Пепі I є перелік того, що належало припірамідним поселенням, а саме: орні землі, канали, ставки чи заливні землі, колодязі, бурдюки, сикомори *, струмки ^н. Орні землі оброблялися самими хентіуше. У пункті V цього ж указу зазначалося: "Наказав його величність, що заборонено обробляти будь-які орні землі цих двох припірамідних поселень в місці оранки челяді будь-якої царської дружини, будь-якого царського сина чи дочки, будь-якого семера (тобто чиновника) чи службовця, окрім хентіуше цих двох припірамідних поселень"¹².

* Сикомор — південне плодове дерево родини шовковичних.

Хентіуше не були жерцями, вони займалися господарською діяльністю. В заупокійному храмі царя V династії Неферіркара-Какаї хентіуше охороняли самі будівлі храму, займалися доставкою до храму харчів та прислужували при культовій службі, яку виконували жерці, отримували свою пайку прибутків храму, що була значно меншою, ніж частка жерців. Хентіуше входили до храмових "філ" разом з жерцями категорії гему-нечер (слуги бога)¹³. Як видно з наведеної вище цитати, хентіуше припірамідних поселень царя Снофру займалися ще й обробіткою земельних угідь.

На основі аналізу титулатур власників гробниць Давнього царства можна зробити висновок, що основними жрецькими категоріями, які були задіяні в припірамідних храмах, були гему-нечер та уаби, тобто "чисті". Вони були організовані в філи, судячи з титулів: "наставник жерців гему-нечер"¹⁴, "наглядач жерців гему-нечер"¹⁵, "наглядач жерців уабів"¹⁶ та "контролер філи жерців"¹⁷, і здійснювали помісячний ритуал.

Г. Кеес вважав, що робітників-будівельників, які населяли припірамідне місто, називали "чистими", оскільки вони мали дотримуватися всіх правил ритуальної чистоти, щоб працювати над зведенням святилищ¹⁸. Безперечно, за уявленнями єгиптян, на робітників поширювалися певні обмеження та правила, що стосувалися жерців. Але робітників не варто ототожнювати з "чистими", тобто жерцями категорії уаб¹⁹. Останні працювали в храмах припірамідних міст, їхні посади наводять у своїх титулатурах урядовці, які просто не могли бути будівельниками. Прикладом може бути поховання Каемсену²⁰ із Саккарського некрополя, що датується добою правління Ніусерра чи більш пізнього царя V — початку VI династії, жерця за фахом, з десяти титулів якого сім були жрецькими²¹. Каемсену, однозначно, був жерцем культу царя, а не робітником некрополя.

За свідченням написів з гробниць Давнього царства, переважна більшість жерців категорії уаб були "царськими уабами". Це словосполучення переважало в епоху Давнього царства, в той час, як вживання терміна просто уаб без означення нісуть були надзвичайно рідкісними. На думку Т. М. Савельєвої, уаби зрідка входили до храмових філ. Але існування таких титулів, як "наглядач уабів [піраміди] "Великий Хафра"²² та "наглядач уабів [царя] Менкаура"²³ дає підстави вважати, що уаби інших припірамідних храмів могли бути організовані у спеціальні підрозділи — філи і що це була друга за чисельністю жрецька категорія серед тих, які обслуговували культ мертвого фараона.

За дослідженнями Т. М. Савельєвої, в заупокійному храмі царя Неферіркара-Какаї були присутні також жерці херігеби, які також іноді входили до храмових філ²⁴. Дослідниця вважала, що в храмі Неферіркара було три жерці херігеби і що їх можна вважати храмовим начальством.

Доступ до жрецьких посад в поминальних храмах строго регламентувався. Очевидно, що винагорода за жрецьку службу в них була високою і не переводилися бажаючі її отримати. Два пункти Дахшурського указу присвячені цьому питанню. Пункт XIII забороняв "замиреним нубійцям", тобто нубійським колоністам займати жрецькі посади й отримувати жрецькі пайки: "XIII. Наказав його величність будь-яким людям, що знаходяться при цих "замирених нубійцях", не вступати в святилище, щоб здійснювати жрецьку службу, виконувати місячний ритуал і споживати будь-які жертви в святилищі цих двох припірамідних поселень"²⁵. Пункт XVIII забороняв переводити хентіуше припірамідних міст у ранг жерців: "Не роби жерцями будь-яких хентіуше цих двох припірамідних поселень за словами яких-небудь людей, окрім указу, який буде виданий (дослівно — окрім речі, яка буде наказана) чи про яку є відомості"²⁶. Та-

ким чином, культова служба вважалася не лише обов'язком, а і привілеєм жрецтва.

Царі V династії будували сонячні храми або святилища бога Сонця Ра. Культ цього бога був основним, але не єдиним у святилищах. Поряд з богом Сонця там вшановували також царя — сонячного "сина". На основі детального аналізу Абу-Сірських папірусів П. Познер-Кріже довела, що святилища Сонця мали господарський і культовий зв'язок з поминальними храмами царів і, по суті, були місцем посмертного культу царя й становили одне ціле з їх поминальними храмами²⁷.

Будівництво сонячних храмів розпочалося після об'єднання культу фараона з культом геліопольського бога Сонця, творця всесвіту Ра та богами Еннеади. Царя оголосили "сином Ра" і це закріпилося в царській титулатурі. Він став "правонаступником" Ра на царському престолі. Ра оголосили першим та ідеальним правителем Єгипту. Це об'єднання відбулося з ініціативи жрецтва Геліополя, і привело як до зміцнення влади фараона, яка отримала ще одне і надійне релігійно-ідеологічне обґрунтування сакральності та правочинності свого походження, так і до зростання авторитету бога Ра, культ якого остаточно був зарахований до рангу державних.

Дослідження сучасних єгиптологів засвідчують, що головною божественною тріадою Давнього царства були бог Ра, богиня Гатгор та фараон. Культ Гатгор був тісно пов'язаний з царським культом, про що свідчить саме її ім'я — "Дім Гора", уособленням якого виступав фараон, її сприймали як божественну матір фараона. М. О. Коростовцев зазначив, що Пепі I називав себе "сином Гатгор, володарки Дендери", і що ця формула входила в його титулатуру замість традиційного "син Ра"²⁸.

Більшість жінок, які мали відношення до царського двору, в епоху Давнього царства були наділені титулами жриць гемет-нечер Гатгор²⁹. Культ Гатгор за V династії був локалізований у пірамідах царів Усеркафа та Сагура³⁰.

Ще одним різновидом вшанування фараона як бога був культ царських статуй. Власне, культ статуй царя становив поряд з мумією та пірамідою частину його заупокійного культу. Пов'язано це з уявленням про ка царя, містилицем якого вважалися його статуї, а також з канонам зображень божества, згідно з яким статуя чи інше зображення вважалися формою, що в ній божество проявляло себе людям. Статуї богів встановлювали в святах святих храму і вони були основним об'єктом поклоніння. Статуї царя перебували в його заупокійних храмах при пірамідах, де вони також були центральним об'єктом культу. В такий спосіб виражалась ідея про рівність фараона богам. Культ статуй царя існував ще в Ранньому царстві. Перша згадка про царську статую Хасехемуї, яка відноситься, очевидно, до років правління цього царя, походить з Палермського каменю³¹. Документ з поминального храму царя Неферіркара-Какаї згадує про культ трьох статуй царя в храмі³². Інший документ засвідчує, що перед двома статуями Неферіркара в святкові дні здійснювала ритуал верхівка жрецтва поминального храму³³, а саме, херігеб, "наглядач жерців гемет-нечер" та "наставник жерців гемет-нечер".

Статуї царя встановлювали не лише в його поминальних храмах, а й у храмах богів. Тобто це була самостійна форма поклоніння царю як богу, не зв'язана з його заупокійним культом. З Абідоського указу Пепі II (Абідос III)³⁴ випливає, що цей фараон заснував культ власної статуї, статуй двох цариць та візира Джау в Абідоському храмі бога Хенті-іментіу. За даними Г. Гедіке, цей культ було впроваджено на початку царювання Пепі II. Тобто можна говорити про факт культу статуї правителя Єгипту ще за його життя. Окрім того, зберігся царський указ Пепі, що стосувався храму

бога Міна в Коптосі (Коптос IV)³⁵, де також згадувалося про культ статуї Пепі II Неферкара, виготовленої з "азіатської міді", кольорової пасти та золота (вона була встановлена в храмі) і про виділення ріллі площею 3 сена та створення поселення "Зміцнює Мін Неферкара". Пожертви мали слугувати матеріальним забезпеченням культу статуї царя. Культ богів і культ царя обслуговували одні й ті ж жрецькі категорії — гему-нечер, уаби, херігеби, на відміну від заупокійних культів приватних осіб у гробницях, де відправляли службу жерці гему-ка. Прикметне, що останніх використовували навіть у заупокійних каплицях найближчих царських родичів, у тому числі цариць. І лише як виняток та ознака особливої царської милості траплялося, що культ цариці обслуговували жерці гему-нечер, які мали служити лише богам, у тому числі богу-фараону. За указом Пепі II з храму Хенті-іментіу статуї царя, і можливо, двом статуям цариць служили гему-нечер, а вшанування статуї візира Джау було покладене на гему-ка, хоча ця категорія жерців не вважалася храмовою.

Титули жерців Давнього царства свідчать про те, що одна й та ж особа була водночас жерцем культу царя та богів, як вищезгаданий Каемсену із Саккарського некрополя, або Мері-іб, верховний жрець Геліополя та жрець гему-нечер Хуфу, гробниця якого була побудована в Гізахському некрополі у другій половині IV чи на початку V династії³⁶, а також Ка-ні-нісут, жрець того ж Хуфу та богині Маат³⁷, чи Уаш-петег³⁸, жрець богів Птага та Сокара, і царя Хуфу, обидва теж поховані в Гізе. Геренкау³⁹, поховання якого міститься в Саккара, був жерцем сонячного храму, богині Маат і царя Усеркафа. Інкаф⁴⁰, гробниця якого знаходиться в Гізе, був жерцем богині Гатгор та царя Сагура. З написів у гізахській гробниці вельможі царя V династії Неферіркара Урхеву⁴¹ впливає, що він був жерцем Маат, Осіріса, а також заупокійного культу Менкаура, культу Неферіркара та жерцем сонячного храму цього царя. Таких прикладів можна навести багато. Вони зайвий раз підтверджують, що культ царя починався ще за його життя і продовжувався після смерті, і що з ним були об'єднані культу основних державних богів.

Є археологічні та писемні відомості, що 17 царів III—VI династій⁴² побудували піраміди. Це Джосер, Хуні (III династія), Снофру, Хуфу, Хафра, Менкаура (IV династія), (Шепсескаф побудував собі гробницю типу мастаба), Усеркаф (його поховальний комплекс ще не розкопано), Сагура, Неферіркара, Неферєфра, Ніусерра, Дждєкара, Уніс, які належали до V династії, Теті, Пепі I, Меренра, Петі II — до VI династії. За писемними джерелами відомо про існування 10 святилищ мерет, зв'язаних з поклонінням царю. Якщо до цього додати ще сонячні храми царів V династії (Усеркаф Сагура, Неферіркара, Неферєфра, Ніусерра), то виходить, що сектор храмового господарства, присвячений культу царя, займав якщо не провідне, то досить значне місце серед храмового господарства Єгипту.

Про культу інших богів в епоху Давнього царства інформації дійшло значно менше. Найбільшими релігійними центрами Давнього царства були Геліополь, Мемфіс, Абідос, Ієраконполь, Буто, Коптос. Вшанування божеств цих міст набули загальнодержавного значення, не втративши, однак, свого зв'язку з певним місцем. Культ таких державних богів, як Ра, Птаг, Гор, Осіріс, Гатгор становили єдине ціле з культом живого втілення Гора, яким був фараон. Крім того, цар вважався втіленням двох богинь — Нехбет, культ якої зосереджувався в стародавньому святилищі Пер-ур у Нехені (Ієраконполі), та Уаджіт, центр поклоніння якій знаходився в такому ж древньому святилищі Пер-незер у Буто. Обов'язковим компонентом царської титулатури стало його ім'я небті — "Дві володарки". Воно означало, що цар є втіленням цих двох богинь — символів Верхнього та

Нижнього Єгипту. З допомогою встановлення своїх статуй та організації їх вшанування у храмах локальних богів правителі Єгипту прив'язували ці культу до культу царя. Так відбулося в таких значних релігійних центрах, як Абідоський храм Хенті-іментіу та храм Міна в Коптосі.

Отже, культ царя в епоху Давнього царства не поступався за кількістю храмів, їх багатством і чисельністю зайнятого в них персоналу іншим державним релігійним культурам. Це є свідченням того, що як живий правитель, так і мертвий цар вважалися богами, служіння їм — таким же важливим, як і служіння іншим богам. Більше того, обидва культу сприймалися як невід'ємна частина релігійної системи доби Давнього царства.

¹ В о n n e t Н. Reallexikon der Dgyptischen Relligionsgeschichte. — Berlin, 1952. — S. 381.

² Кошовий О. Політика між ритуалом і догматом (Свобода дій фараона в Стародавньому Єгипті) // Східний світ. — 1994. — № 1—2. — С. 54.

³ G a r d i n e r А. Egyptian Grammar. Being an Introduction to the Study of Hieroglyphs. Second ed. — London, 1950. — P. 494.

⁴ З у б о в А. Б., Павлова О. И. Религиозные аспекты политической культуры Древнего Востока. Образ царя // Религии Древнего Востока. — М., 1995. — С. 52.

⁵ B r e a s t e d J. H. Development of Religion and Thought in Ancient Egypt. — New York. -- Evanston, 1959. - P. 72.

⁶ H a s s a n S. Excavations at Giza (1929-1939). — In X. vols. — Oxford-Cairo, 1932—1960. — Vol. X. — The Great Pyramid of Khufu and its Mortuary Chapel. — P. 11 — 12.

⁷ С а в е л ь е в а Т. Н. Храмовые хозяйства Египта времени Древнего царства (III—VIII династия). - М., 1992. - С. 35.

⁸ К е e s Н. Ancient Egypt. A Cultural Topography. - London, 1961. — P. 157-158.

⁹ Хентіуше не були жерцями, служили в храмах та царському палаці. Більш детально про їх функції, а також бібліографію з цього питання див.: Н o d j a s h S., В e r l e v O. The Egyptian reliefs and stelae in the Pushkin Museum of Fine Arts. — Moscow—Leningrad, 1982. — P. 44.

¹⁰ Текст указу див.: S e t h e K. Urkunden des Alten Reichs. — В. I—IV. — Leipzig, 1932—1933. — Вип. III. — S. 209—213. Текст, переклад на німецьку мову та коментарі див.: Goedicke Н. Künigliche Dokumente aus dem Alten Reiches. — Wiesbaden, 1967. — S. 55—77. Переклад на російську мову та коментарі — Савельева Т. Н. Храмовые. — С. 142—147.

¹¹ S e t h e K. Urkunden. - В. III. - S. 212.; G o e d i c k e Н. Künigliche. - Abb. 5.

¹² S e t h e K. Urkunden.-В. III.-S. 21 L; Goedicke Н. Künigliche. - S. 56. - Abb. 5.

¹³ Савельева Т. Н. Храмовые. — С. 89—92.

¹⁴ H a s s a n S. Excavations at Giza. — Vol. VI-P. III. — P. 9-17.

¹⁵ I b i d; F i r t h C., G u n n В. Teti Pyramid Cemeteries. — Vol. I—II. — Le Caire, 1926. — Vol. I. - P. 131-134.

¹⁶ H a s s a n S. Excavations at Giza. - Vol. II. — P. 169-175.

¹⁷ F i r t h C., G u n n В. Teti Pyramid Cemeteries...-Vol. I. — P. 187—188.—Vol. II. — Pl. 27B.; Q u i b e l l J. E. Excavations at Saqqara. (1905—1906). — Le Caire, 1907. - P. 23-24. - Pl. XV, XIII.

¹⁸ К e e s Н. Ancient Egypt. — P. 158.

¹⁹ Ermann А., Grapow Н. Wörterbuch der Aegyptischen Sprache. — В. I. — Berlin, 1957. - S. 282.

²⁰ F i r t h C., G u n n В. Teti Pyramid Cemeteries. — Vol. I. — P. 157—164.

²¹ Каемсену мав титули жерця *гем-нечер* сонячного храму "Місце серця Ра", жерця *гем-нечер* богині Гатгор в тому ж храмі, жерця *гем-нечер* царів Сагура та Неферіркара, жерця *гем-нечер* піраміди "Прекрасні місця Ніусерра" та піраміди "Величний Неферіркара" й жерця *уаба* піраміди "Прекрасні місця Ніусерра".

²² В a d a w y А. The Tombs of 'Itety, Sekhem- 'ankh-Ptah and Kaemnofert at Giza. — Berkely - Los Angeles - London, 1976. - P. 1-14. - Fig. 10, 11, 13, 15.

²³ H a s s a n S. Excavations at Giza. — Vol. II. — P. 169—175.

²⁴ С а в е л ь е в а Т. Н. Храмовые. — С. 91-93.

²⁵ S e t h e K. Urkunden. - В. III. - S. 212., G o e d i c k e Н. Künigliche. - Abb. 5.

²⁶ Там же.

²⁷ P o s e n e r - K r i e g e r P. Les Archives du Temple Funeraire de Neferirkara Kakai (Les Papyrus d'Abusir). - T. I—II. - Paris, 1976. - P. 519-526.

²⁸ Коростовцев М. А. Религия Древнего Египта. — М., 1976. — С. 107—108.

²⁹ Lexikon der Dgyptologie. Begibndet von W. Helk und E. Otto. Herausgegeben von W. Helk und W. Westendorf. - В. IV. - Wiesbaden, 1982. - S. 1100-1101.

- ³⁰ Савельева Т. Н. Храмовые. — С. 44.
- ³¹ S c t h e K. Urkunden. — В. IV. — S. 245—252.; Хрестоматия по истории Древнего Востока / Под ред. Струве В. В., Редера Д. Г. - М., 1963. - С. 14-26.
- ³² P o s e n e r - K r i e g e P. Cénival J. L. The Abu Sir Papyri. - London, 1968. - Pl. IV, IV A.
- ³³ Ibid. - Pl. V, VA.
- ³⁴ Goedicke H. Kцnigliche. — S. 81—86; Савельева Т. Н. Храмовые. — С. 140.
- ³⁵ G o e d i c k e H. Kцnigliche. — S. 128—136; Савельева Т. Н. Храмовые. — С. 156-158.
- ³⁶ J u n k e r H. Giza. - В. I-XII. - Wien-Leipzig, 1929-1943. - В. II. - S. 121.
- ³⁷ Ibid. - В. III. - S. 145.
- ³⁸ H a s s a n S. Excavations at Giza. — Vol. II. — P. 5—14.
- ³⁹ Q u i b e l J. E. Excavations at Saqqara (1907-1908). - Le Caire, 1909. — Pls. LXII, LXIII, LXIV, LXV.
- ⁴⁰ H a s s a n S. Excavations at Giza. - Vol. IX. - P. 21-26.
- ⁴¹ Ibid. - Vol. V. - P. 237-243.
- ⁴² Савельева Т. Н. Храмовые. — С. 37—49; H a s s a n S. Excavations at Giza. — Vol. I. - P. 73; Vol. II. — P. 15; Vol. III. — P. 14, 200; Vol. IV. — P. 35-40; Vol. V. — P. 279; Vol. VI. - Part III. - P. 114-124, 125-132, 155, 162; Vol. VII. - P. 95; Vol. X. - P. 1-151; J u n k e r H. Giza. — В. III. — S. 145; P o s e n e r - K r i e g e P., C e n i v a l J. L. The Abu Sir Papyri. - Pl V, VA, XIX, XIX A.

О. В. АЛЕКСАНДРОВ (Одеса)

Образ світу в літописній "повісті" 6523 р.

"Повість" 6523 р. є частиною "Повісті временних літ", що містить розповідь про великого київського князя Володимира і його молодших синів Бориса й Гліба та характеризується образно-змістовною завершеністю. І. П. Єрьомін запропонував таке визначення літописної "повісті": "Літописна повість (це термін умовний) — оповідь особливого типу, присвячена оповіданню про смерть того чи іншого князя, своєрідний некролог. Призначення повісті в тому, щоб дати новий агіографічно просвітлений образ ідеального князя, який володіє всіма можливими християнськими, навіть спеціально монашеськими благочинностями. Завданню цьому і була підпорядкована як повість у цілому, так і всі її складові частини" ¹.

Літописна "повість" 6523 р. неодноразово привертала увагу дослідників, які цікавилися питаннями творчої історії і співвідношенням творів Борнео-Глібовського кола². Хоча ніхто з них спеціально проблемою жанрових особливостей цієї пам'ятки не займався, доведено, що її своєрідність пояснюється пересіченням у ній різножанрових традицій. Так, І. П. Єрьомін вважає, що на відміну від інших форм літописної оповіді в "повісті" послідовно витримується агіографічний стиль. У цілому ж, стверджує дослідник, літописна оповідь склалася під впливом двох традицій — народно-епічної і агіографічної³.

Об'єднання в літописі різних жанрів є, на думку Д. С. Лихачева, її важливою особливістю. В одній з останніх своїх праць вчений зазначив: "В літописі можуть бути об'єднані твори різних жанрів — тільки б всі ці різножанрові твори були зв'язані єдністю історичної теми, розташовувались один за одним в історичній послідовності <...>. Оповідання про боротьбу Ярослава Мудрого за престол доповнюється матеріалами життя його братів і т. п." ⁴.

Можна припустити, що літописна "повість" 6523 р. генетичне пов'язана як з літописною, так і з агіографічною традиціями. Це підтверд-

жує і аналіз часових та просторових параметрів образу світу в цій частині літопису.

В літописі жанроутворюючу функцію виконує час, який характеризується певною двоплановістю: оповідальний і персонажно-подієвий. Вони не тільки диференційовані, а й перебувають на різних рівнях образної системи. Специфіці літописного часу присвячений окремий розділ монографії Д. С. Лихачева "Поетика давньоруської літератури". Дослідник вважає, що літописи є ареною "боротьби в основному двох діаметрально протилежних уявлень про час: "епічного" й "історичного"⁵. Замкненість першого долається (хоч не до кінця) розімкненістю другого — в цьому, за концепцією Д. С. Лихачова, полягає суть літописного часу.

Особливе значення в цьому жанрі має образ літописця, який прагнув оцінювати події з висоти їх "вічного", а не реального смислу. Тому "прагматичні" причинно-наслідкові зв'язки між фактами цікавлять літописця менше, ніж їх загальна залежність від Божественної волі. Суть такого розуміння літописного жанру знайшла відображення в таких словах дослідника: "Вічне в літописі дане в аспекті тимчасового. Чим сильніше підкреслюється тимчасовість подій, тим більше виявляється їх вічний і позачасовий смисл. Чим частіше літописець нагадує про швидкоплинність і скороминучість існування, тим повільніший і епічніший літописний переказ. У літописі всі події підкорені рівному і розміреному плину часу. Час не прискорюється в оповіді про особисті долі історичних осіб і не уповільнюється на значних подіях. Він плине епічно спокійно, проходить не за годинами подій. А за роками, зрідка — числами. Літописець створює "зрівнений" плин подій, які йдуть одна за одною у розміреному ритмі чисел і років, не визнає нерівного ритму причинно-наслідкового зв'язку"⁶. Однак, як буде показано в ході аналізу "повісті" 6523 р., це визначення може бути застосоване до даного фрагменту "Повісті временних літ" лише з суттєвими застереженнями.

У деяких дослідженнях літописного жанру не враховується та обставина, що літопис як жанр склався під впливом конкретної літературної традиції, яка сягає історичних книг Старого Заповіту.

На нашу думку, для розуміння особливостей образу світу в літописній "повісті" 6523 р. принципове значення мають відмінності між грецькою літературою і близькосхідною словесністю, сформульовані С. Аверинцевим: "Якщо світ грецької філософії і грецької поезії — це "космос", тобто законоузгоджена і симетрична просторова структура, то світ Біблії — це "олам", тобто потік часового звершення, який несе в собі всі речі, чи світ як історія. Всередині "космосу" навіть час подано в модусі просторовості: справді, вчення про вічне повернення, що явно чи неявно присутнє у всіх грецьких концепціях буття як міфологічних, так і філософських, відбирає у часу досить характерну властивість симетрії. Всередині "олама" навіть простір поданий в модусі часової динаміки — як "вмістилище" невідворотних подій <...>. Структуру можна спостерігати, та в історії доводиться брати участь. Тому світ як "космос" опиняється адекватно схопленим через незацікавлений статичний опис, через літературний "екфрасис" на античний смак, а світ як "олам", навпаки, — через спрямовану у часі оповідь, співвіднесена з кінцем, з результатом, що підганяється питанням: "а що далі?"⁷. І ще: "Отже, грецький "космос" покоїться у просторі, виявляючи властиву йому міру: біблейський "олам" рухається у часі, прямує до переходячого його межі смислу"⁸.

Безумовно, використання визначень С. Аверинцева щодо літопису чи життя святих, що є жанрами середньовічної літератури, можливе лише з деякими обмовками. Однак враховуватися воно повинне, оскільки основи

середньовічної християнської літератури були закладені в ранньовізантійській літературі, де, як показав вчений, синтезовані традиції близькосхідної словесності та грецької літератури.

Структура часу в "повісті" 6523 р. характеризується двоплановістю, властивою "Повісті временних літ" у цілому і такою, що виявляється у відносній автономності фабульного часу щодо літописного. Але на відміну від літопису, в "повісті" 6523 р. час дії та персонажів висунуто на перший план, а час літописця, навпаки, — на периферію. Знаходження літописця поза дією зберігається, однак виявляється воно, напевне, тільки в об'єктивному викладі, у вільній зміні кута зору в просторі, що дозволяє йти за дією і тримати в полі зору як героїв, так і їх антагоністів. Проте періодично літописець відволікається від споглядання ходу подій і передає викладення іншій особі. І якщо рух літописця за дією відтворює часові параметри образу світу, то передача викладу святому або ригористу, що нагадує агіографа, супроводжується відтворенням його просторових прикмет.

Літописна "повість" 6523 р. складається з фрагментів двох типів, в яких переважають літописні або агіографічні риси образності й стилю. Розглянемо ці різнотипні фрагменти, умовно об'єднавши їх у дві частини "повісті" (літописну й агіографічну), а потім звернемося до проблеми їх співвідношення.

Початку "повісті" передує річний запис 6522 р., в якому розповідається про конфлікт у княжому роді. Мається на увазі суперечка новгородського князя Ярослава з батьком — великим київським князем Володимиром. Ярослав платив щороку Києву дві тисячі гривень. Коли ж він перестав платити цю данину, Володимир вирішив воювати з ним.

Далі оповідь продовжена в літописному стилі: "В лето 6523. Хотящю йти Володимеру на Ярослава, Ярослав же, посла за море и привел варягы, бояся отца своего. Но Богъ не дасть дьяволу радости" ⁹. Літописний принцип викладу, оснований на часовій послідовності подій, визначає образний малюнок цього фрагмента. Як бачимо, одним реченням в дію введені і реальні, і містичні учасники дії — Володимир і Ярослав, Бог і диявол. Власне персонажів, наділених описовими й іншими образними характеристиками, тут немає. Є лише їх "функції". Образ персонажу побудований в цьому випадку тільки на дії або якомусь її моменті. Це суто оповідна, а не описова характеристика. Певно, лише образ Ярослава дещо ускладнений словами про те, що він боїться свого батька, але в цілому це зауваження не суперечить літописному принципу викладу.

Реальний і містичний смисли того, що відбувається, репрезентуючи різні сфери буття, в даному порічному записі явно не збігаються. Поведінка батька й сина, які ворогують один з одним, настільки суперечить концепції літописця, який стверджує ідею єдності Русі у формі єдності княжого роду, що він висловлює парадоксальну думку: хвороба, а отже, і смерть Володимира — від Бога, який не хотів надати радощі дияволу походом на Новгород. Однак необхідно мати на увазі, що логіка причинно-наслідкових зв'язків порушена тут лише з точки зору здорового глузду. А він зазвичай пливе по поверхні фактів, не враховує внутрішніх зв'язків між ними. Смерть і хворобу Володимира, що їй передує, слід розглядати як вторгнення законів містично-дидактичного історизму в хід реальних подій, як корегування людської поведінки Божественною волею.

Надалі при викладі подій причинно-наслідкова послідовність "ходів", з яких складається дія, не порушується: "Володимеру же разболевшюся, в се же время бяше у него Борисъ, а печенъгомъ идушимъ на Русь, и посла противу имъ Бориса, а самъ боляше велми, в нейже болести и скончася месяца нуля въ 15 день. Умре же Володимеръ, князь великый, на Берес-

товъмь, и потаиша и, бе бо Святополкъ в Кыеве" ³⁸. Смысл того, що відбувається, абсолютно прозорий, і, здається, несподіваних "ходів" не може бути. Однак наступний "хід" дещо порушує логіку викладу, притаманну літописцю.

Літописець повідомляє про те, що, оскільки Святополк перебував у цей час в Києві, то після смерті Володимира вночі розібрали поміст, завернули тіло князя в килим, опустили на землю, поклали в санки і відвезли до церкви Пресвятої Богородиці, де й залишили. В цьому повідомленні навряд чи можна знайти реальний зв'язок між тим, що Святополк помер у Києві, і формою похоронного обряду, яку доносить до нас літописець. Не має значення, чи дійсно так ховали Володимира, чи це фрагмент досить далекого від істини переказу про його смерть. Важливі семантика цього обряду і його функція у літописній "повісті".

Як різновид перехідного ритуалу дохристиянського періоду похоронний обряд передає рух покійника зі світу живих до світу мертвих. Ритуальний час циклічний, і ця циклічність порушує лінійне й послідовне розгортання образу світу в часі, що задане літописцем. Таке вторгнення ритуального часу в містифікований історичний час, плин якого залежить від відносин Бога й диявола, а також в дію, характер якої визначається переважно міжперсонажними відносинами, явно порушує ритм літописного часу. А в цілому на фоні лінійного часу ритуальний сприймається як "острівний", інородний час. Показово, що літописець-християнин, а разом з ним і читач абстрагований від цього ритуального часу. Для нього він не теперішній, а минулий, він не переживає його як теперішній, чим відрізняється від киян, що знаходяться всередині ритуального часу.

Похоронний обряд порушив літописно-епічний ритм часу ненадовго. Він відновився після того, як літописець знову звернувся до перипетій боротьби за владу між синами Володимира. Святополк посів місце батька і почав залучати на свій бік киян. Борис на шляху до Києва, куди він повертається, не зустрівши печенігів, дізнається про смерть батька, відмовляється від боротьби за владу, а після того, як пішла дружина, зупиняється з отроками на Альті. Тут його і вбивають посланці Святополка.

Час у літописній "повісті" 6523 р., яким ми його побачили при розгляді фрагментів, що розповідають про смерть Володимира і Бориса, не вкладається в концепцію літописного часу Д. С. Лихачева. Безумовно, йдеться про конкретний фрагмент тексту одного, хоч і найбільш яскравого, твору даного жанру — "Повісті временних літ". Не ставлячи під сумнів концепцію Д. С. Лихачова, все ж зазначимо, що вона не може бути застосована повною мірою до даного літописного матеріалу — "повісті" 6523 р. Як бачимо, перехід до "крупного плану", що супроводжується перетворенням факту в подію, помітно уповільнює літописний час, що суперечить власне літописним закономірностям побудови часового образу світу.

В ході подальшої розповіді це протиріччя якоюсь мірою пом'якшується. Часткове відновлення ритму літописного часу спостерігається у сцені вбивства Гліба. Показово, що на відміну, наприклад, від "Читання або Сказання про Бориса і Гліба" смерть князя не стає тут подією, а залишається одним з літописних фактів. (Вважаємо, що відмінність між літописним фактом і літописною подією досить відчутна. Важко погодитися з В. В. Кусковим, який стверджує, що під історичним фактом літописець розуміє "перш за все подію" ³⁹). Повне ж повернення до літописного часу, як його характеризував Д. С. Лихачев, у "повісті" 6523 р. відбувається із зверненням літописця до персони Ярослава з початком розповіді про його боротьбу зі Святополком.

Отже, часові параметри образу світу в літописній "повісті" 6523 р. відрізняються своєрідною "заземленістю", часто жорсткою прив'язаністю до часу дії. В результаті час втрачає телеологічність, властиву як історичним книгам Старого Заповіту, так і літописному жанру. Значно ослаблена лінійність, оскільки ні "морок ідолський", ні "життя вічне" на цьому образі часу фактично не позначені. Вічне не визначає у "повісті" тимчасове, земне життя, що якоюсь мірою автономне, а отже, і самонінне. Природний початок життя уявляється як цінність не менш високого порядку, ніж духовне. Тому традиційна християнська опозиція вічного-тимчасового в образі світу в літописній "повісті" 6523 р. ледве намічена.

Як зазначалося вище, розповідь містить однотипні фрагменти як літописного, так і агіографічного характеру, які можна об'єднати в два умовних тексти. Ці фрагменти відрізняються не лише за стилем, а й за своєю образністю — типами образних одиниць і принципами об'єднання їх у систему.

В Іпатіївському списку "Повісті временних літ" агіографічних фрагментів особливо багато, що відрізняє його від Лаврентіївського списку. При порівнянні цих частин літопису створюється навіть враження, що текст літописця-поета редагувався апографом-ригористом. На фоні "Повісті временних літ" як цілого ці фрагменти сприймаються як своєрідні агіографічні відступи.

В цих фрагментах літописний час зупиняється, його рух переривається і відтворюється лише після закінчення такого агіографічного відступу. Введення подібних фрагментів мотивоване смертю князів Володимира, Бориса чи Гліба. Відмінною особливістю агіографічних відступів, якщо порівнювати їх з літописним оповіданням, є те, що в них відтворюються не стільки часові, скільки просторові параметри образу світу.

Специфічною рисою простору, що відтворюється в агіографічних відступах, є його перебування поза географічним простором літописної оповіді, тобто місцем дії. Крім того, як простір символічний, а не географічний, він не зображається, але позначається. Якщо в літописній частині "повісті" простір синкретично пов'язаний з дією і орієнтований по горизонталі, то в агіографічній — це вертикально орієнтований простір.

Співвідношення між цими двома типами простору (горизонтальним, що відтворюється в літописному оповіданні, і вертикальним, що моделюється агіографічними відступами) має характер опозиції. Крім протиставлення вертикаль — горизонталь, намічені опозиції центр — периферія і сакральне — профанічне. Створюється образ простору, зв'язки між елементами якого мають символічний, а не причинно-наслідковий характер. У центрі цього ієрархно упорядкованого простору перебуває Бог.

Геоцентризм просторового образу світу, що відтворюється в агіографічних фрагментах тексту, створюється, зокрема, зверненістю до Бога персонажів, їх предстоянням перед ним. Такою є сцена ранкової служби, що відбувається з участю Бориса перед його вбивством. Із шестипсалмія, що співається в процесі служби, вибрані слова, які містять звернення до Господа. Виникає ефект його незримої присутності в місці дії. Як елемент богослужіння ця ситуація також є суто символічною, що визначає умовність всього епізоду. Цитати, включені укладачем "повісті" 6523 р. до тексту, містять прохання і сподівання на захист. Це псалом 3 (сподівання на допомогу Бога: "Господи! Что ся умножиша стужающии ми. Встають на мя мнози"), псалом 37 (пісня тяжкохворого: "Яко стрелы твоя уньзоша во мне, яко азъ на раны готовъ, и болезнь моя предо мною есть"), псалом 142 (молитва про захист проти ворогів: "Господи! Услыши молитву мою, и не выйди в судъ с рабомъ твоимъ, яко не справдится предъ тобою всякъ жи-

вий, яко погна врань душу мою"), а також 21 псалом, що не входить в ексапсалми (пророчий псалом Давида про страждання Ісуса Христа: "Обыдоша мя унци тучии. И скорь злобныхъ оседе мя")¹⁴.

Досить чітко в цьому теоцентричному образі розділені земля і небо. Земному "принадному цьому світові" протиставляється місцеперебування Володимира, Бориса і Гліба після закінчення їх людського життя. У всіх трьох випадках воно вказується цілком певно.

Володимир — "Нъ дай же ти Господь по сердцю твоєму и вся прошения твоя исполни, еноже желаше царства небеснаго. Дажь ти Господь венець с праведными, в пищи райствий, весельи ликьствованье, съ Авраомь и с прочими патреархы..."¹⁵.

Борис — "И тако скончася блаженный Борисъ, приимь венець от Христа Бога с праведными, причтеса съ пророкы и съ апостолы, и с лики мученичьскими вьдворяся, Авраму на лоне почивая, видя неизреченьную радость, вьспевая съ ангелы и веселяся с лики святыхъ"¹⁶.

Гліб — "Принесеса на жерьтву Богови, вь воню благоухания, жерьтва словесная, и прия венець, вшед в небесныя обители, и узре желаемого брата своего, и радовашеса с нимь неизреченьною радостью, юже улучиста братолубьемь своимь"¹⁷.

Об'єднує "земну" та "небесну" частини простору символічний образ шляху. Оскільки йому належить в образі світу, що відтворюється в агіографічних фрагментах, ключова позиція, на ньому слід спинитися докладніше.

Семантика образу шляху в "повісті" 6523 р. сягає Старого і Нового Заповітів. У Біблії слово "шлях" має три основні значення.

В. М. Топоров вказує, що в міфопоетичній та релігійній моделях світу шлях — це "образ зв'язку між двома відзначеними точками простору"¹⁸. Однак це твердження потребує уточнення. Не розрізняти, як робить авторитетний міфолог, міфопоетичну й християнську моделі світу, а отже, два типи шляху (зв'язки між точками простору), ні в якому разі не можна. Адже у міфопоетичному образі світу зберігається синкретизм духовного і географічного типів простору, а образні елементи мають одночасно і символічне, і реальне значення.

Відповідно до принципів побудови такого образу світу міфопоетичний образ шляху, як його складова, не має суто символічного або, навпаки, лише реально-географічного значення. Різновидом міфопоетичного образу шляху є шлях героя чарівної казки, що поєднує світ живих зі світом мертвих. Причому у міфологічній свідомості це не різні світи, а частини єдиного світу. Саме тому межа між ними є прозорою у різних напрямках. Незалежно від того, горизонтальний це шлях (в більшості чарівних казок) чи вертикальний ("Котигорошко"), рух по ньому супроводжується зміною соціального статусу героя, а не його духовною досконалістю. Такий синкретичний образ шляху поділяється в образному світі агіографічного твору, організованому на відмінних від міфопоетичних принципах, на реальний й символічний різновиди.

В літопису представлені всі три різновиди образу шляху (реальний, алегоричний та символічний), які входять до образного арсеналу Біблії. Однак символічний різновид наявний у "повісті" 6523 р. тільки в агіографічних фрагментах.

Яскравий зразок реального шляху міститься в щорічному запису, що передує "повісті": "И рче Володимирь: "Теребите путь и мосты мостите" — хотяше бо йти на Ярослава, на сына своего, но разболеса"¹⁹. Очевидно, у свідомості київського князя такий "географічний" образ шляху посідав особливе місце. Можна у зв'язку з цим згадати оповідання Володимира Мономаха про своє життя (автобіографію), що входить до його "Повчання".

Алегоричний образ шляху в значенні "життєвого шляху", сповненого моральним смислом, знаходимо у великому некролозі, розташованому в "повісті" після повідомлення про похорон і оплакування киянами князя Володимира Святого. Назвавши його новим Костянтином великого Рима, книжник вказав на основну його заслугу — Володимир не лише сам хрестився, а й людей своїх хрестив. Життєвий шлях князя пролягає, за словами автора, від язичеської хтивості через покаєння до християнської милостивості. Це шлях грішника, який розкаявся.

В тому ж фрагменті тексту знаходимо символічний образ — шлях від реальної, географічної частини простору до духовно-символічної: "Милостьни бо єсть всего луче и вышше, възводящи до самого небеси пред Богъ" ¹⁸. Цікавим є приклад, коли реальний образ шляху має в одному й тому ж невеликому фрагменті символічний образний аналог. Після розповіді про вбивство Гліба читаємо: "А окании же възвратишася вьспять, якоже рече Давидь: "Вьзвратишася грешници в адъ" ¹⁹. Якщо Гліб вирушив до небесної обителі, вгору, то грішники, відповідно до принципу просторової опозиції, — вниз.

Та обставина, що символічний образ шляху містить семантику руху по вертикалі (знизу вгору або зверху вниз), значною мірою визначає особливості образного світу всього твору. Таку ж вертикальну спрямованість має символічний рух у просторі і в інших агіографічних текстах. Саме вертикальна вісь виконує в агіографічній пам'ятці системопороджуючу функцію щодо простору в цілому, артикулює світ на верх-низ, небо-землю, духовне-природне, символічне-географічне.

Вертикальна вісь багато разів дублюється й іншими агіографічними частинами "повісті" 6523 р., особливо похвалою святим Борису і Глібу. Основний і досить розроблений різновид образності в похвалі — небесно-астральна символіка. Борис і Гліб називаються світильниками, небесними жителями, які мешкають в небесних селищах, світлими ранковими зірками тощо: "Радуйтеся, Божьими светлостями яке облистаеми, всего мира обходита... <...> Радуеться, церкви светозарное солнце, стяжавши вьсходь, всегда просвещаеть вь страданьи вь славу ваю мученикомь. Радуйте, светаеи звезде, заутра вьсходящи" ²⁰.

Оскільки літописна "повість" 6523 р. є не самостійним твором, як, наприклад, "Слово о полку Ігоревім", а лише частиною "об'єднуючого жанру", образ світу подано в ній схематично. Неповнота його доповнюється образним контекстом — "Повістю временних літ". Однак основні тенденції побудови образу світу в цій "повісті" все ж відображені.

Відносно самостійна частина "Повісті временних літ" — "повість" 6523 р. образно-концептуально пов'язана з нею. А "Повість временних літ" є твором про смисл національної історії, про відносини між Богом і народом. Літописець розглядає національне життя крізь призму священної історії. У повторюваних фактах і подіях національної історії літописець прагне зрозуміти її мету. Дія в так побудованому світі, спрямованість руху в часі почасти залежать від народу, який подібно до окремої людини може чинити вчинки, що відповідають чи, навпаки, суперечать Божественній волі. Та кінець історії цілком у волі Бога.

"Повість" відрізняється від літопису увагою до людської особистості, її внутрішнього життя й духовної суті. Привнесена ця особливість агіографічною традицією, яка значною мірою визначила характер її образної системи.

Жанрово-типологічні відмінності між літописною і мартирологічною традиціями, коли вони переплітаються в образній системі одного твору,

особливо помітні. Суттєві, наприклад, відмінності в тому, що розуміється під подвигом в літопису і в мартирії. Літописець інтерпретує як подвиг княже життя, яке він прагне подати як приклад для наслідування. Мартиролог же тлумачить як християнський подвиг не стільки саме життя, скільки поведінку святого в момент смерті. Літописець майже декларативно наповнює життя князя смислом, важливим з точки зору руху національної історії. Мартиролог — скоріше протоколіст, смисл подвигу святого мученика виражає не він, а поведінка самого князя, його вчинки й слова.

Створюється враження, що в "повісті" 6523 р. дія, за якою слідує агіограф, і смисл, якого йому хоче надати агіограф, знаходяться на різних образних рівнях твору. Літописно-старозаповітні (часовий) та агіографічно-новозаповітні (просторовий) параметри образу світу знаходяться поряд, та їх єдність порушена. Розповідь не може подолати дистанцію між ними до кінця.

По суті, в "повісті" подано два образи оповідача — поета-літописця і ригориста-агіографа. Літописець охоплює часовий образ світу, рух його точки зору у просторі обмежений горизонталлю. Агіограф відтворює просторові параметри світу, що має вертикальну структуру.

Образ святого подається у двох системах оповіді. У нього два образи — обличчя і лик, котрі перетинаються, але лише на семантичному рівні. Це два самостійних образи, а не два протилежних начала в одному персонажі. Літописець відтворює образ князя через дії, вчинки, подає його у взаємозв'язках з історією. Агіограф тяжіє до відтворення внутрішнього образу людини як духовної сутності. Людина постає в агіографії як мікрокосм — частинка образу світу, що має вертикальну структуру. Духовне сходження людини до Бога відтворюється в цьому світі як символічний рух вгору.

В цілому ж певна замкненість образу світу, що виникає у зв'язку з досить жорсткою прив'язаністю його часових параметрів до дії, долається в "повісті" відкритістю й безмежністю символічного простору.

Принципове значення має питання про співвідношення в образі світу "повісті" 6523 р. часових і просторових параметрів. Схематизуючи суть справи, можна поставити його в такій формі: два світи тут чи один? Є підстави стверджувати, що в цій пам'ятці відтворені дві іпостасі християнського образу світу — часова і просторова. Носіями відповідних образних елементів виступають літописні й агіографічні елементи тексту, їх рівноцінність знайшла відображення в Іпатіївському літопису в приблизній рівності літописних та агіографічних частин тексту.

Це саме подвійність, майже автономність, при якій складові частини об'єднані майже механічно. Така подвійність суттєво відрізняється від звичайної для агіографії символіко-фактографічної двоплановості. По-перше, агіографічна двоплановість завжди ґрунтується на відносинах ієрархічного підпорядкування одного іншому, "факту" — "символу". По-друге, в агіографічному просторі внаслідок того, що властивості "факту" переносяться на "символ" і навпаки, образна семантика виникає на перетині відповідних образних рядів.

Подібна подвійність була відзначена нами і на інших рівнях образної системи — оповідача, сюжетно-подієвому та персонажному. Природно, вона потребує пояснення.

Відносна автономність часу і простору, що не об'єдналися в літописній "повісті" 6523 р. в континуум, зумовлена тим, що літопис в річному записі 6523 р. зафіксував ту стадію розвитку колективної свідомості, коли міфопоетичний образ світу з його синкретизмом простору і часу розпався, а християнський з його символічним синтезизмом ще тільки формувался.

- ¹ Е р е м и н И. П. Лекции и статьи по истории древней русской литературы. — Л., 1987. — С. 61-62.
- ² Словарь книжников и книжности Древней Руси. — Л., 1987. — Вып. 1. — С. 337—343.
- ³ Е р е м и н И. П. Лекции и статьи по истории древней русской литературы. — С. 51.
- ⁴ Лихачев Д. С. Величие древней литературы // Библиотека литературы Древней Руси. — Л., 1997. — Т. 1. — С. 15.
- ⁵ Лихачев Д. С. Поэтика древнерусской литературы // Л и х а ч е в Д. С. Избранные труды. — Л., 1987. — Т. 1. — С. 539.
- ⁶ Там же. — С. 546.
- ⁷ А в е р и н ц е в С. В. Поэтика ранневизантийской литературы. — М., 1997. — С. 92-93.
- ⁸ Там же. — С. 94.
- ⁹ Библиотека литературы Древней Руси. — Т. 1. — С. 172.
- ¹⁰ Там же. — С. 172-194.
- ¹¹ Кусков В. В. Проблемы историзма древнерусской литературы XI—XII вв. // Труды отдела древнерусской литературы. — СПб., 1997. — Т. 50. — С. 306.
- ¹² Библиотека литературы Древней Руси. — Т. 1. — С. 176.
- ¹³ Там же. — С. 174.
- ¹⁴ Там же. — С. 178.
- ¹⁵ Там же. — С. 180.
- ¹⁶ Мифы народов мира. — М., 1992. — Т. 2. — С. 352.
- ¹⁷ Библиотека литературы Древней Руси. — Т. 1. — С. 172.
- ¹⁸ Там же. — С. 174.
- ¹⁹ Там же. — С. 180.
- ²⁰ Там же. — С. 182.

М. Ф. КОТЛЯР (Київ)

Спадок Ярослава Мудрого (До проблеми історичної пам'яті літопису)

З настанням удільної (феодальної) роздробленості на Русі в 30-х рр. XII ст. загострилося суперництво за Київ і загальноруську владу між двома наймогутнішими князівськими кланами: Мономашичів і Ольговичів. Воно тривало аж до монголо-татарської навали і загибелі Давньоруської держави в 1237—1241 рр. Яскраво виявилось це суперництво в середині 1190-х рр. по смерті (1194) київського великого князя Святослава Всеволодича (Ольговича), котрий правив у Південній Русі спільно з Рюриком Ростиславичем (Мономашичем). Дуумвірат голів двох чільних кланів близько півтора десятка років сяк-так підтримував відносну політичну стабільність у регіоні. По кончині співправителя Рюрик формально зробився "отцем и господином" для південноруських князів. Проте втрата паритету між Мономашичами (літопис називає їх звичайно "Володимирово плем'я") і Ольговичами призвела до нового загострення княжої боротьби за Київ.

Наступного, 1195 р., узгодивши свої дії з володимиро-суздальським князем Всеволодом Юрійовичем Велике Гніздо ("старейшим" тоді в Руській землі, тобто в державі), Рюрик і Давид Ростиславичі почали вимагати від Ярослава Всеволодича та інших Ольговичів "не искати отцины нашея Кыева и Смоленска под нами, и под нашими детми, и подо всим нашим Володимеримь племенемь: како нас разделил дед нашъ Ярослав по Дънепр, а Киев вам не надобе" '. Ображені Ольговичі поскаржилися Всеволоду: "Ажь **нам еси вменил Киев тоже нам его блюсти** под тобою и сватом твоим Рюриком, то в том стоим,... то мы есмы не Угре, не Ляхове, но еди-

ного деда есмы внуци" ², отже, мають рівні з Мономашичами права на стольний град Русі.

Виділена мною згадка Київського літопису про те, що Всеволод Юрійович доручив "блюсти" Київ також і Ольговичам, відбиває систему колективного сюзеренітету князів над Руссю. За доби роздробленості Давньоруська держава перетворилася з монархії одноосібної на федеративну. Нею купно управляли найсильніші государі, полагоджуючи свої незгоди на з'їздах-"снемах". За участь в управлінні державою кожний одержував "часть" (частку володінь) у південній Руській землі, головним чином на півдні Київщини ³. Посилання ж Ростиславичів-Мономашичів на поділ Русі по Дніпру їхнім "дідом" Ярославом заслуговує на більш докладний розгляд, так само як і твердження про їхні "отчинні" права на Київ.

У першому випадку йдеться, поза сумнівом, про події далекого 1026 р. Як відомо, по смерті Володимира Святославича влітку 1015 р. на Русі розгорнулася кривава війна між його нащадками за Київ і верховну владу. В її перебігу загинули Борис і Гліб, Святослав і Святополк. Далі, на мій погляд, суперництво звелось до двобою Ярослав — Мстислав Володимировичі.

Гадаю, саме Мстислав узяв активну участь у боротьбі за київський стіл незабаром по кончині батька. Можливо, саме у сутичці з ним загинув Борис. Є підстави гадати, що він був не молодшим, а старшим братом Ярослава ⁴. На користь цього свідчить та наполегливість, рішучість і впевненість у своїх правах посісти київський престол, які він так відверто виявив у 1023—1026 рр. Мужній воїн, войовничий і нетерплячий рицар, він не думає навіть про оволодіння Києвом силою, а вдається до легального шляху — 1024 р. пропонує себе в князі київському вічу: "Ярославу суццю Новгородє, приде Мьстислав ис Тьмutorоканя Кыеву, и не прияша его кыяне. Он же шед седе на столе Чернигове" ⁵. Мабуть, Мстислав вважав власні права на Київ легітимнішими, ніж у Ярослава, або, принаймні такими, що не поступались братнім...

На користь думки щодо фізичного старшинства Мстислава над Ярославом свідчить, як мені здається, розвиток подій по тому, як перший сів у Чернігові. Того самого 1024 р. Ярослав у природному прагненні зробитися "самовластьцем" Руської землі набрав найманців у Скандинавії й вирішив силою підкорити собі Мстислава. Брати зійшлися в битві поблизу села Листвен недалеко від Чернігова. Ярослав зазнав нищівної поразки і втік до Новгороду Великого ⁶.

І знову Мстислав не заходився силою оволодівати Києвом, а пристав на мирну пропозицію брата, хоча після Лиственської перемоги шлях на Київ відкрився перед ним. Він послав до Ярослава у Новгород посла з пропозицією: "Сяди в своемь Кыеве... А мне буди си сторона (Дніпра. — М. К.)". Наляканий Ярослав не посмів повернутися до Києва аж до моменту підписання мирної угоди. Лише через два роки "Ярослав совокупи воя многы, и приде Кыеву, и створи мир с братом своим Мьстиславом у Городця. **И разделиста по Днепрь Руськую землю. Ярослав прия сю сторону, а Мьстислав ону.** И начаста жити мирно и в братолюбьстве..." ⁷ (тут і далі виділено мною. — М. К.).

Давньоруське суспільство (це засвідчено літописом) розглядало братів як співправителів Русі, своєрідних дуумвірів. Лише коли 1036 р. Мстислав, не залишивши спадкоємця, помер у Чернігові, "перей власть (волость. — М. К.) его всю Ярослав, и бысть самовластець Русьстей земли" ⁸.

Розділ південної Руської землі 1026 р. був, здавалося б, епізодом у міжкнязівських змаганнях за стольний град. Однак він залишив глибокий і довгий слід в історичній пам'яті Рюриковичів, та й усього, мабуть, фео-

дальнього суспільства Русі. Цей слід химерно відбився в тій історичній пам'яті. Бо і Ярослав, і Мстислав були синами одного батька. Крім того, Мстислав помер бездітним (його єдиний, за Повістю временних літ, син Євстафій помер 1033 р.)⁹, тому всі наступні Рюриковичі були Ярославичами, маючи теоретично рйні права на його спадок.

Наступний поділ давньоруських земель стався 1054 р., згідно з "рядом" Ярослава Володимировича. Родоначальник чернігівських Ольговичів і Давидовичів, його другий серед живих син Святослав одержав Чернігів із землею ("Святославу даю Чернигов", записав Ярослав у своєму заповіті)¹⁰. Цей поділ Русі, ймовірно, і міг в історичній пам'яті давньоруського суспільства контамінуватися з поділом 1026 р. і сприйматися як його природний наслідок і продовження. Можна, здається, припустити, що коли в 1078, 1096—1097 рр. Олег Святославич відстоював своє право на чернігівську "отчину", він (або його оточення) міг посилатися на договір 1026 р. як на перше підтвердження його одвічного права на ту землю. Отже, мався на увазі саме "отчинний" порядок наслідування земель, князівств і волостей.

У науковій літературі вже відзначалося, що, всупереч думці абсолютної більшості істориків минулого і сучасності, Любенький з'їзд князів 1097 р. зовсім не затвердив "отчинного" порядку наслідування престолів на Русі", бо з'їзд закріпив хіба що status quo: затвердив володіння волостями тими князями, які ними тоді й володіти. Всі прихильники такої думки неначе не помітили, що в літописному викладі постанов Любенького з'їзду не було сказано жодного слова про **отчинне** наслідування столів!¹²

Першими почали відстоювати "отчинний" принцип наслідування князі-ізгої, оскільки традиційний родовий порядок (від старшого брата до наступного за часом народження) залишав їм мало шансів вокняжитися в батьківських землях. Найбільш активним виявився у цьому син Святослава Ярославича Олег (прозваний у "Слові о полку Ігоревім" "Гориславичем" за розпалювання усобиць на Русі), котрий потрапив до категорії ізгоїв по смерті батька в кінці 1076 р. Та вокняжіння в Києві у жовтні 1078 р. єдиного серед тих, що залишилися серед живих, сина Ярослава Мудрого — Всеволода (який залучив до управління державою старшого сина Володимира Мономаха) на півтора десятка років стабілізувало становище в країні.

Ще за життя Всеволода Олег Святославич спробував було повернути собі "отчину" — Чернігів. Про це свідчать розповіді літопису і "Повчання" Володимира Мономаха про те, як 1078 р. до Всеволода, котрий був ще тоді чернігівським князем, прийшов Олег і, як виходить із дальшого розвитку подій, почав вимагати собі волості в Чернігівському князівстві, яке раніше належало його батькові. Замість задоволення його вимоги Всеволод із Мономахом ... пригостили його обідом! Ображений Олег втік до Тмутаракані, звідки влітку 1078 р. в союзі з іншим ізгоєм Борисом Вячеславичем рушив на Чернігів і в кінці серпня 1078 р. на кілька днів захопив місто. За допомогою старшого брата, тодішнього київського князя Ізяслава Ярославича, Всеволод повернув собі Чернігів. Потім 3 жовтня 1078 р. Ізяслав і Всеволод Ярославичі розбили Олега і Бориса в урочищі "Нежати́на Нива" поблизу Чернігова. У битві загинули київський князь Ізяслав і Борис. Олег знов утік до Тмутаракані, де й залишався довгі роки¹³. Кончина Всеволода у квітні 1093 р. дестабілізувала становище на Русі.

За життя Всеволода Ярославича ізгої не відважувались із зброєю в руках відстоювати свої "отчинні" права. У випадку вокняжіння Володимира Мономаха в Києві вони, швидше за все, залишилися би покірними новому володареві, сильному правителеві й видатному полководцю. Однак

Мономах, віддаючи данину родовому порядку заміщення столів, поступився Києвом своєму нерішучому і слабкому братові в перших Святополку, чий батько Ізяслав був старшим від батька самого Володимира. Ось тоді Олег Святославич і вирішив силою повернути собі чернігівську "отчину" і в 1094 р. витіснив з Чернігова Володимира Мономаха, якому довелося піти до "отчого" Переяслава¹⁴. З цього часу бере початок суперництво Олега Святославича і Володимира Всеволодича Мономаха (а далі їхніх нащадків) за Київ і загальноруську владу — при тому, що доля подарувала Святополку Ізяславичу ще майже двадцять років київського князювання.

Вокняжіння та єдиновладне правління в Києві Володимира Мономаха (1113—1125), так само, як і успішне й нічим не обмежене князювання на головному руському столі його сина Мстислава (1125—1132), здавалося, надовго закріпило за Мономашичами стольний град Русі. Однак невдале правління в Києві молодшого брата Мстислава Ярополка (1132—1139) дало можливість енергійному і нерозбірливому в засобах старшому синові Олега Святославича Всеволоду розпочати боротьбу за київський престол.

У 1136 р. Всеволод Ольгович "с всею братьею" прийшов до Переяслава, що був своєрідною сходиною на шляху до київського княжіння. Однак Ярополк переміг його у битві. Міжусобна війна продовжилась, "Олговичи с половци переидоша Днепр... и почаша воевати от Треполя", прямуючи на Київ. Щоб уникнути дальшого кровопролиття, Ярополк підписав з ними мир, "й вда Ярополк Олговичем отчину свою, чего и хотели"¹⁵, тобто "часть" у південній Руській землі, якою київські князі наділяли тих, хто брав участь у сумісному управлінні державою. Ольговичам було дуже важливо одержати землю в Київській землі, яку тоді вважали своєю "отчиною" Мономашичі.

Змагаючись з Мономашичами за Київ, Ольговичі спиралися, головним чином, на своїх традиційних союзників — половецьких ханів. Ймовірно, це й було причиною ворожого ставлення киян до цього князівського клану. 1139 р. "приведе Всеволод Олгович половци" проти київського князя. Ярополк Володимирович на чолі "братьи" та "сыновцов" (небожив. — М. К.) рушив на Чернігів. Тоді городяни почали вимагати від Всеволода: "Проси си мира!". Ярополк "не восхоте створити кровопролитья, створи с ним мир"¹⁶. У той час Ольговичі не відчували себе досить сильними для того, щоб заволодіти головним руським столом. Суспільна думка стояла на боці Мономашичів, нащадків славного захисника Русі від хижих половецьких ханів Володимира Всеволодича.

Проте кончина Ярополка Володимировича кардинальним чином вплинула на перебіг суперництва між двома князівськими кланами. У Києві сів недалекий і нездарний до державного управління брат Ярополка Вячеслав. Тоді Всеволод обляг місто, "ста у города в Копыреве конци, и нача зажигати дворы, месяца марта в 4-й день"¹⁷. Всеволод віддав йому Київ, а сам поїхав до Турова. Так Ольговичі утвердились у Києві.

На зламі 30-х і 40-х рр. XII ст. Давньоруська держава ще зберігала залишки колишньої єдності. Київські князі мали великий вплив на інших Ярославичів. Тому першим завданням Всеволода було перебрати цей вплив, утвердити власний у всіх містах і землях. Красномовний приклад такої політики зберіг Київський літопис під 1140 р. Тоді новгородці вигнали сина Всеволода Святослава і побажали в князі онука Мономаха Володимира Мстиславича. "Всеволод же, не хотя перепустити Новагорода **Володимерю племени**, призва шюрина своя..."¹⁸.

Глава Ольговичів прагнув утвердити свої права на Київ також спробами "звузити" "отчину" Мономашичів до меж володінь їхнього предка Всеволода середини XI ст. У 1142 р. "посла Всеволод (Ольгович. — М. К.) ис Києва на В'ячеслава (Володимировича. — М. К.), река: "Седеси во Киевской волости, а мне достоить, а ты поиди в Переяславль, отчину свою" ¹⁹.

Передчуваючи недалеку смерть і побоюючись втратити Київ для свого клану, Всеволод почав відстоювати принцип спадкового володіння стольним градом. Він 1145 р. заявив рідні, що так само, як Володимир Мономах посадив у Києві сина Мстислава, а той — брата Ярополка, так і "аз по себе даю брату своєму Игореву Киев" ²⁰. Та Ольговичам не пощастило перетворити київський великокнязівський престол у спадкове родове володіння. Суспільство продовжувало вважати Київ "отчиною" Мономашичів. Хоча перед кончиною Всеволод урочисто передав Київ братові Ігорю, до справи втрутився київський патриціат, верхівка городян.

Коли 1146 р. Всеволод помер і на київський престол сів Ігор Ольгович, до його суперника Ізяслава Мстиславича, онука Мономаха, "приехала от киян мужи, нарекуче: "Ты наш князь, поеди, Олговичев не хотим быти, акы в задничи (спадковому володінні. — М. К.)". У відповідь Ізяслав заявив киянам про своє намагання добути "стол деда своего и отца своего" ²¹. Невдовзі по тому він "въеха в Киев,... и седе на столе деда своего и отца своего" ²², успішно протиставивши таким чином "отчинне" право Мономашичів подібному праву Ольговичів.

Київський літопис за 40-ві — 50-ті роки XII ст. відверто симпатизує Мономашичам, цього не можна не враховувати, розглядаючи події їхнього суперництва з Ольговичами. Та в науці давно визнано, що Ізяслав Мстиславич першим серед південноруських князів зумів добитися прихильності київського віча й спирався на нього протягом свого восьмилітнього князювання в Києві. Тому джерело зображує справу так, що кияни визнавали Мономашичів "своїми" князями, відкидаючи претензії Ольговичів. 1147 р. городяни запевнили Ізяслава: "Не можем на Володимере племя руки възнати, ... но оже на Олговичи" ²³. Описуючи події міжусобної війни на Русі 1146—1151 рр. між Ізяславом Мстиславичем і його дядьком Юрієм Долгоруким (в якій Ольговичі підтримали Юрія), не позбавлений тенденційності Київський літопис зображує справу так, що кияни визнають "отчинне" право Мономашичів і відмовляють у цьому Ольговичам ²⁴.

Коли 1154 р. Ізяслав Мстиславич помер, глава Мономашичів, його брат Ростислав, поставив вимогу главі іншого чернігівського клану Давидовичів (теж нащадків Святослава Ярославича) Ізяслава обмежитися чернігівською "отчиною", оскільки Київ належить Мономашичам: "Целуй к нама хрест, ты в отцине своей Чернигове седи, а мы у Киеве будем" ²⁵. Ізяслав Давидович ухилився од відповіді на ці слова — і продовжив суперництво за київський стіл.

Апогеєм змагань Ольговичів з Мономашичами за Київ стало здобуття і варварське розграбування міста 1169 р. коаліцією князів, у якій найактивнішу роль відіграли чернігівські князі. Літописець підкреслює, що Київ плондрують "Смолняне и Суждалци и Черниговци и Олгова дружина" ²⁶, тобто воїни Олега Святославича, Ольговича. По тому суперництво за Київ кілька років проходило всередині клану Мономашичів. 1174 р. смоленські Ростиславичі, що протистояли намаганням Андрія Юрійовича Боголюбського поставити Київ під свій вплив, дали стольний град своєму братові в перших Ярославу Ізяславичу. Тоді глава Ольговичів Святослав Всеволодич нагадав йому про укладену раніше між ними угоду: "Рекл бо еси, оже я сяду в Киеве, то я тебе наделю, паки ли ты сядеши в Киеве, то ты мене

надели" й вимагав наділу ("части") в південній Руській землі. "Он же (Ярослав. — М. К.) поча ему молвити: "Чему тебе наша отчина? Тобе си сторона не надобе. Святослав же поча ему молвити: "Я не угрин, ни Лях, но единого деда есмы внуци, а колко тебе до него (Киева. — М. К.), толко и мне". Після цього Святослав зумів вигнати Ярослава Ізяславича і вокняжився в стольному граді: "Святослав въеха в Киев, и седе на столе деда своего и отца своего"²⁷ — цими словами покірний йому літописець підтримав версію про його "отчинне" право на Київ.

Після смерті Святослава Всеволодича 1194 р. його співправитель у південній Руській землі Рюрик Ростиславич "седе на столе деда своего и отца своего", зробившись одноосібним київським князем. Він "посла... по брата своего по Давыда к Смоленску, река ему: "Брате, се ве осталися старейши всех в Русьской земле" и запросив того до Києва "думать" про Руську землю²⁸ — Ольговичів він ігнорував.

Чвара Мономашичів із Ольговичами 1195 р. стосовно "отчинних" прав на Київ, з розповіді, про яку почалася ця стаття, продовжилась і наступними роками. 1196 р. Рюрик Ростиславич послав до Всеволода Юрійовича Велике Гніздо із закидом, що це він стояв за претензіями Ольговичів на Київ... Настане XIII століття, Ольговичі все настирливіше почнуть "искать" Київ під главою Мономашичів-Ростиславичів Рюриком. На схилі літ він втратить стольний град и помре князем ненависного йому Чернігова, родового гнізда Ольговичів. Під 1215 р. далекий суздальський літописець запише, мабуть, не помічаючи гіркої іронії своїх слів: "Преставися Рюрик Ростиславич **князь Кыевський, княжа Чернигове**"²⁹.

¹Летопись по Ипатскому списку. — СПб., 1871. — С. 462. ²

²Там же. — С. 462-463.

³Пашуто В. Т. Историческое значение периода феодальной раздробленности на Руси // Польша и Русь. — М., 1974. — С. 11.

⁴Див. докладно: Котляр М. Ф. Останній князь дружинної Русі // Укр. іст. журн. — 1999. - № 2.

⁵Повесть временных лет. Ч. 1. — М.; Л., 1950. — С. 99.

⁶Там же. — С. 100.

⁷Там же.

⁸Там же. — С. 101.

⁹Там же.

¹⁰Там же. — С. 108.

¹¹Ключевский В. О. Сочинения в девяти томах. Т. 1. — М., 1987. — С. 192.

¹²Повесть временных лет. Ч. 1. — С. 170—171.

¹³Там же. — С. 132-135.

¹⁴Там же. — С. 141-148.

¹⁵Летопись по Ипатскому списку. — С. 214—215.

¹⁶Там же. — С. 216.

¹⁷Там же. — С. 217.

¹⁸Там же. — С. 220.

¹⁹Там же. — С. 222.

²⁰Там же. — С. 227.

²¹Там же. — С. 230.

²²Там же. — С. 233.

²³Там же. — С. 250.

²⁴Там же. — С. 246, 250.

²⁵Там же. — С. 326.

²⁶Там же. — С. 372-373.

²⁷Там же. — С. 393.

²⁸Там же. — С. 458.

²⁹ПСРЛ. Т. 1; Лаврентьевская летопись. Вып. 2; Суздальская летопись по Лаврентьевскому списку. 2-е изд. — Л., 1927. — Стлб. 438.

Питання історії України нового та новітнього часу

В. С. ШАНДРА (Київ)

Малоросійське генерал-губернаторство в період урядування М. Г. Рєпніна (1816- 1834)

Малоросійське генерал-губернаторство як адміністративно-територіальна і політична одиниця Російської імперії було засноване 1802 р. Виокремлення цього регіону з генерал-губернаторською формою правління здійснювалося для ліквідації відмінностей у соціальному устрої Лівобережної України та насадження там російської присутності. Його ліквідацією 1856 р. центральний уряд засвідчив, що надалі ця територія управлятиметься на загальних підставах російської губернської адміністративної системи.

Керівництво процесом інтеграції у складі імперії однієї з своїх провінцій, Малоросії, покладалося на генерал-губернатора, якому монарх делегував частину своїх повноважень на одноосібне управління краєм. М. Г. Рєпнін був третім сановником, якому Олександр I доручив урядувати в цьому регіоні. Два перших — О. Б. Куракін (1802—1808) та Я. І. Лобанов-Ростовський (1808—1816) — були відкликані до Санкт-Петербурга. М. Г. Рєпнін впродовж майже 19 років обіймав посаду малоросійського військового губернатора, зосереджуючи в своїх руках адміністративну, політичну та військову владу.

Своє завдання автор статті вбачає в з'ясуванні кількох наукових проблем, зокрема, чому саме М. Г. Рєпнін був призначений на урядування і найдовше утримався в Малоросії? Як йому, російському сановнику, вдалося досягти взаємодії з місцевою елітою та забезпечити (і яким чином) інтеграцію регіону в Російській імперії? І, нарешті, якими були наслідки його діяльності для України?

Майбутній правитель Малоросії М. Г. Рєпнін народився 1778 р. в сім'ї генерал-ад'ютанта, князя Г. С. Волконського (1742—1824), а прізвище носив дідове по материнській лінії. Освіту отримав у Санкт-Петербурзькому першому кадетському корпусі. Брав участь у російсько-французьких війнах з Наполеоном. Після Тільзійського миру став надзвичайним посланником при дворі братів Наполеона I — Ієроніма і Іосифа, 1810 р. обіймав таку ж посаду при іспанському дворі, а 1813 р. генерал-майор М. Г. Рєпнін за дорученням союзних монархів був призначений Олександром I генерал-губернатором Саксонії, з виконанням обов'язків віце-короля. На цій посаді перебував з 20 жовтня 1813 р. по 8 листопада 1814 р.

Впродовж року М. Г. Рєпнін набув цінний досвід управління регіоном з корпоративними традиціями, що згодом слугував йому в Малоросії. Розсудливому, тактовному урядовцю вдалося відстоювати інтереси Саксонії, поєднуючи їх з далекоюжними намірами Росії, союзних країн і держав-сусідів. Для цього він враховував непорозуміння між Австрією, Пруссією та Францією. Тоді розпочалося об'єднання німецьких земель, але саксонці прагнули зберегти цілісність своєї території під час приєднання до Пруссії². З урахуванням обставин воєнного часу М. Г. Рєпнін провів реформи державного управління, зокрема адміністративну, торгівлі і кредитів та податкову. Нововведення сприяли залученню населення до співпраці при відбудові шляхів і осель та скасовували провінційні привілеї. Хоча

втїлювалися в життя вони твердо, М. Г. Рєпніну вдалося зберегти довір'я місцевих жителїв до уряду, бо частину тягаря війни він намагався перекласти на державу³.

Після Віденського конгресу 22 липня 1816 р. генерал-ад'ютант та генерал від кавалерії М. Г. Рєпнін був призначений військовим губернатором Малоросії із званням управляючого цивільною частиною Полтавської і Чернігівської губерній. Його новому призначенню значною мірою сприяв граф П. В. Завадовський, відомий представник шляхетсько-старшинського роду, який в уряді Олександра I очолював законодавчу комісію. Він наголошував на блискучих управлінських здібностях князя, виявлених у Саксонії. "Желаю его почитать столько по Малороссии, сколько чту его по Саксонии", — підкреслював П. В. Завадовський⁴. Цю посаду М. Г. Рєпнін обіймав до 6 грудня 1834 р.

М. Г. Рєпнін, державний діяч епохи Олександра I, був вихований на ідеях Просвітництва. Він підтримав намір імператора наблизити Росію до Європи, що було складовою прагнєнь і декабристів. Це був короткий період вибору, яким шляхом йти далі: оновленим, за Європою, чи простувати старим. Ще з часу перебування в Саксонії М. Г. Рєпнін дотримувався ідеалів соціальної справедливості, яким завжди намагався наслідувати.

Після Європи Полтава здалася М. Г. Рєпніну містом з придворною церемонією, якої надали їй О. Б. Куракін і Я. І. Лобанов-Ростовський, розпочавши тут будівництво казенних помешкань. Спочатку він не мав чіткого плану дій щодо проведення політичного курсу Росії, відчуваючи себе представником Санкт-Петербурга, який опікується ввіреною провінцією. Одним з методів урядування губернатор вважав регламентування діяльності державних установ і посадових осіб, а також здійснення контролю самому і через чиновників з особливих доручень.

Перші його кроки були спрямовані на виявлення "однофамільцев" серед місцевих чиновників. Родинні стосунки могли б завадити проведенню урядових заходів. Наступним кроком було збирання таємної інформації про повітове і губернське дворянство для визначення, кого затверджувати на виборні посади⁵.

Об'їжджаючи губернії, він звертав увагу на державні установи: в'язниці, поштові станції, повітові суди, запасні хлібні магазини, стан шляхів, мостів, гребель тощо. Вникаючи у суть справи, губернатор давав розпорядження про її вирішення. Зокрема, для поліпшення поштового обслуговування він запропонував призначати поштарями вихідців з міщан і козаків, яких тимчасово можна було вивести з станів, до яких належали. При доборі кандидатів до міських властей він віддавав перевагу тим, яких підтримували міщани.

За спогадами М. Лазарєвського, М. Г. Рєпнін спочатку діяв переважно суворо та жорстко, але з часом став поміркованішим та розсудливішим, з повагою відносився до колишньої української старшини. О. М. Лазарєвський пояснював таку перемену тим, що князь завдяки маєткам дружини, Варвари Олексіївни, онуки останнього українського гетьмана К. Розумовського, став полтавським поміщиком⁶.

Знайомлячись з діяльністю приказів громадської опіки, М. Г. Рєпнін дійшов висновку про необхідність збільшити кількість їх членів. За його поданням Олександр I схвалив доповідь управляючого Міністерством внутрішніх справ, де йшлося не лише про їх зростання, а й про зрівняння в правах з радниками губернських правлінь і палат та затвердження кандидатів на ці посади Сенатом. Збільшувалося також число підсудків у повітових та засідателїв у земських судах обох губерній. Ці заходи сприяли зміцненню структури установ, забезпечуючи ширше втручання Російської держави у місцеві справи.

М. Г. Рєпнін прибув до Полтави з підібраними у Санкт-Петербурзі чиновниками для своєї канцелярії, які були його сподвижниками і однодумцями. Він на власний розсуд її укомплектував та організував діяльність. Тоді, 1816 р., її штатний розпис не був узаконений. В канцелярії було 22 посади: правитель, секретар, чотири начальники відділень з чотирма старшими та двома молодшими помічниками, десять переписувачів. При канцелярії встановлювалося постійне чергування ад'ютантів князя⁷. Серед них — правитель справ М. М. Новиков (1777—1822, небіж просвітника М. І. Новикова), який заснував у Полтаві 1818р. масонську ложу "Любов до істини". І. Ф. Павловський поділяв думку, що останній належав до декабристів і лише передчасна смерть завадила йому перебувати на Сенатській площі⁸. Крім М. М. Новикова, чиновників генерал-губернаторського правління входили до ложі О. Й. Імберг, чиновник з особливих доручень, обер-аудитор восьмого класу, та А. Є. Панін, ад'ютант М. Г. Рєпніна⁹. Ложа була закрита 12 березня 1819 р., раніше від інших російських лож, заборонених 1822 р.

Засудження урядом масонів певною мірою визначило, який шлях обирати кожному з них. М. Г. Рєпнін, обіймаючи посаду генерал-губернатора, залишився урядовою особою і зупинив свій вибір на вірності Олександрові І. М. М. Новиков, який служив при ньому ще в Саксонії, відійшов від генерал-губернатора. Відтоді правитель краю почав підбирати службовців до своєї канцелярії з вихідців із місцевого дворянства.

М. Г. Рєпнін підтримав розпочате його попередниками будівництво присутствених місць та встановив контроль за надходженням і використанням бюджетних коштів міських дум. 1818 р. він запропонував Полтавській міській думі використати їх на закладку міського саду, облаштування в ньому озера. За його наказом Кременчуцька дума відшкодовувала кошти на спорудження колони Слави в Полтаві¹⁰. Для нагляду за бульварами і вулицями губернатор вирішив найняти садівника з постійним жалуванням. І. Ф. Павловський зазначав, що благоустроєм міста дума займалася не з власної волі, а з ініціативи М. Г. Рєпніна¹¹.

Отже, губернатор продовжував традицію підпорядкування своєму контролю органів міського самоврядування та використання їх бюджету не за прямим призначенням. За наведеними тим же полтавським істориком даними, М. Г. Рєпнін давав постійні вказівки про виділення коштів на утримання канцелярії та інших державних інституцій¹². До того ж, Полтавська дума утримувала поліцію, що підпорядковувалася безпосередньо М. Г. Рєпніну. Коли чернігівський, полтавський і харківський генерал-губернатор М. А. Долгоруков проводив у 1842 р. ревізію Чернігівського губернського правління, то також звернув увагу на значні витрати, "кои по существу своему не должны быть отнесены на счет городов". З'ясувалося, що кошти виділялися на вимогу М. Г. Рєпніна¹³.

Губернатор одразу почав зосереджувати всю повноту адміністративної влади в своїх руках. Про це він дав зрозуміти дворянству на прикладі прилуцького предводителя Я. Горленка, маєток якого було реквізовано¹⁴. Дещо пізніше, коли жителі Ромен разом з міським головою звернулися до імператора з клопотанням продовжити термін надання пільг містечку, генерал-губернатор мав намір звільнити голову, і лише заступництво А. І. Полетики і С. В. Капніста завадило цьому. Так само чинив М. Г. Рєпнін і з іншими виборними особами, коли вони скаржилися Олександрові І, ігноруючи його канцелярію. Він пригрозив не затверджувати їх кандидатури на майбутніх виборах. Таким чином М. Г. Рєпнін намагався припинити постійні спроби місцевого дворянства впливати на нього через вихідців з Малоросії, які перебували на урядових посадах у Санкт-Петербурзі.

Дослідники біографії М. Г. Репніна зазначали, що новий правитель досить швидко почав перейматися потребами населення губернії, не виділяючи окремі стани, а піклуючись і про кріпосних селян, і про козаків, і про дворянство¹⁵. Спробуймо детальніше розкрити це питання.

На відміну від О. Б. Куракіна М. Г. Репнін підтримав клопотання полтавського дворянства про зрівняння в правах малоросійських старшинських чинів з дворянськими рангами. Надсилаючи їх петицію до столиці, він відзначив справедливі, на його думку, вимоги¹⁶. Однак Сенат негативно поставився до них, бо вважалося, що лише вищі ранги могли претендувати на спадкове дворянство, а нижчі — тільки на персональне¹⁷. Таким чином, малоросійська старшина могла поповнити лави дворян лише в разі служіння у війську і в державних установах, а не за принципом спадковості.

У боротьбі за визнання дворянства шляхта консолидувалася, виносила і зберегла ідею героїчного минулого своєї батьківщини, яке несправедливо ігнорувалося імперським центром. Невизнання російським урядом дворянських прав у повному обсязі спричинило появу опозиційних настроїв. Це підштовхнуло М. Г. Репніна до нового подання 1827 р., цього разу вже до Міністерства внутрішніх справ, в якому відмови Герольдії були названі свавіллям¹⁸. Друге звернення М. Г. Репніна ініціювало уряд створити 12 лютого 1828 р. при Сенаті особливий комітет для підготовки правил про впорядкування малоросійських прав на дворянство. Однак і він констатував, що Герольдія вчинила правильно¹⁹.

На окрему увагу заслуговує ставлення М. Г. Репніна до минулого Малоросії, зокрема, його сприяння місцевому дворянству мати власну друковану історію. Для Лівобережної України це питання на 1820-ті роки ставало надзвичайно важливим. Необхідно було довести, що малоросійська старшина має такі ж права на дворянство, а отже, і на чини, як і великоросійське. Щоб з'ясувати історичне підґрунтя таких домагань, М. Г. Репнін почав листуватися з місцевими шанувальниками старожитностей, зокрема з А. І. Чепую, який зібрав матеріали про малоросійську козацьку старшину і на прохання губернатора надав їх чиновнику канцелярії, майбутньому історичному Д. М. Бантиш-Каменському²⁰. 1819р. М. Г. Репнін звернувся з проханням до чернігівського губернського прокурора посприяти в опрацюванні справ з архіву Чернігівського губернського правління. Яку ж історію України міг написати в недалекому майбутньому губернатор Тобольська і Вільни?

Ідея мати власну історію, ймовірно, виникла серед осіб, за сприяння яких М. Г. Репніна було призначено в Малоросію. С. П. Дремлюга вважає, що вона належить російському дипломату А. К. Розумовському, який міг познайомити М. Г. Репніна у Відні з Д. М. Бантиш-Каменським²¹. Її поділяв 38-річний губернатор, бо перед відбуттям до Полтави переконав камер-юнкера Колегії іноземних справ Д. М. Бантиш-Каменського, якому передрікали кар'єру дипломата, стати чиновником з особливих доручень в його канцелярії з тим, щоб дослідити історію Малоросії²². Він і написав першу "Историю Малой России". Вважається, що М. Г. Репнін підготував текст одного з розділів, присвяченого Берестецькій битві 1651 р. Д. І. Дорошенко повідомив, що книга була видана коштом М. Г. Репніна²³.

Після виходу книги в світ князь допомагав тоді вже тобольському губернаторові в її розповсюдженні в Україні. Чи багато було бажаних придбати цю працю? За даними І. Ф. Павловського, таких осіб виявилось мало: полтавський губернатор замовив лише 15 примірників²⁴. Натомість наприкінці XVIII — на початку XIX ст. в Малоросії набули популярності багато праць у вигляді рукописних записок, авторами яких були Тимофій Калинський, Андрій Пригара, Олександр Рігельман, Петро Симоновсь-

кий, Федір Туманський, Архип Худорба та ін. Поряд з "Книгами о дворянах" розповсюджувалися записки "Об ищущих козачества", в яких йшлося, залежно від авторів, про відокремленість або невідокремленість козаків від посполитих²⁵. Є відомості, що Д. М. Бантиш-Каменський користувався ненадрукованим списком "Історії русів"²⁶, який був надзвичайно авторитетним в Україні.

Як адміністратор М. Г. Репнін повинен був зважати на духовні інтереси місцевих дворян, перейнятих ідеями автономізму. Він підтримував пошук історичних коренів. При цьому необхідно було проявити політичну коректність — творення минулого слід контролювати і спрямовувати в корисне для імперії русло, дати можливість зафіксувати його в писаній історії і не дозволити перерости в опозиційний рух, бо це суперечило інтересам централізованої унітарної держави. Праця Д. М. Бантиш-Каменського мала зв'язати українську національну історію з історією Російської держави. Фактично, на думку А. Є. Атаманенко, історія України починається там з часу її входження "под владычество российских самодержцев"²⁷.

М. Г. Репнін відстоював потреби краю, що часто не відповідало намірам столичних міністрів уніфікувати управління своїми галузями. Його листування з міністрами фінансів та внутрішніх справ, використане І. Ф. Павловським, свідчило про прагнення генерал-губернатора захистити дворянство від сплати непомірних податків, зокрема в неврожайні роки. Завдяки цьому було вирішено питання про закладення хлібних магазинів для зберігання збіжжя на випадок неврожаю. За наполяганням М. Г. Репніна у вересні 1821 р. дворянські зібрання визначили кількість хлібних запасів, внесених поміщиками²⁸.

Для залучення дворян Малоросії на військову службу М. Г. Репнін реалізував ідею заснування у Полтаві кадетського корпусу — навчального закладу для дворянських дітей. Саме такий заклад давав можливість місцевому дворянству здобувати освіту, без якої годі було сподіватися на просування по службі та одержання нових чинів. Для молодих шляхтичів це було надзвичайно важливо, бо ще з минулого століття українців як недворян не приймали в російський шляхетський кадетський корпус. М. Г. Репнін власноручно написав правила для його вихованців. Він краще від своїх попередників розумів, що освічені українці докладатимуть більше зусиль до розбудови Російської імперії. Відкриття корпусу сприяло зростанню авторитету М. Г. Репніна серед малоросійського дворянства. Із заснуванням у Росії 1830 р. губернських кадетських корпусів за полтавським закріплювалися також Катеринославська, Слобідсько-Українська та Курська губернії²⁹.

За клопотанням князя у Полтаві 1818р. було відкрито Інститут шляхетних панянок, опікуванням якого займалася його дружина. Цей навчальний заклад давав середню освіту "женському юношеству"³⁰ і був шостим у Росії та першим у Лівобережній Україні. Однак переконати дворянство фінансувати ці інститути губернатор не зміг, і згодом вони були переведені на державне утримання. У цій справі М. Г. Репніна підтримав В. П. Кочубей, місцевий землевласник, міністр внутрішніх справ, за поданням якого Комітет міністрів дозволив заснувати 1823 р. школу краснопісання в Полтаві³¹.

Стосунки малоросійського губернатора з дворянством щодо виготовлення та торгівлі спиртними напоями не були однозначними. Привілеями вільної торгівлі скористалася прикордонна шляхта, яка продавала горілку в російській губернії, де діяла відкупна система і ціни були вищими від малоросійських. Проведене курським губернатором слідство в справі про вбивство одного з корчмарів 1828 р. виявило широку торгівлю горілкою.

М. Г. Репнін попередив глухівське дворянство, що в разі повторення інциденту порушить перед імператором питання про позбавлення його права вільного продажу. Під чесне слово вимагалось припинити "постыдний промысел".

Цей випадок був використаний місцевим поміщиком Д. В. Кочубеем, племінником В. П. Кочубея, для звинувачення генерал-губернатора у перевищенні повноважень. Він підготував скаргу на М. Г. Репніна, зміст якої викладений І. Ф. Павловським³². Глухівський предводитель дворянства отримав від князя догану за розгляд кочубеївської скарги, а її автору нагадали обов'язки правителя краю. До цієї справи долучилась і неприязнь до Д. В. Кочубея, який під час дворянських виборів у Чернігові агітував за відставного генерал-майора С. М. Ширая, кандидатуру якого М. Г. Репнін не затвердив губернським предводителем дворянства. С. М. Ширай, очолюючи місцеве дворянство з 1818 р., не ставлячи до відома губернатора, звернувся до міністра внутрішніх справ з приводу рекрутського набору. 1830 р. про це дізнався Микола І, який доручив розібратися Комітету міністрів. Останній визнав, що М. Г. Репнін несправедливо дорікав всьому дворянству Глухівського повіту, хоча винними були лише кілька осіб.

Проблеми малоросійських козаків М. Г. Репніну довелося розв'язувати в ході виконання указів уряду від 25 серпня 1818р., 10 грудня 1819 р. та 19 квітня 1820 р. В першому йшлося про поновлення рекрутського набору та сплату податків у попередньому розмірі — 4 руб. з душі. У другому — про зрівняння козаків з державними селянами при сплаті оброчного складу³³. В останньому — про переселення 25 тис. козаків на землі Чорноморського війська. Таким чином уряд намагався вирішити питання козацького малоземелля. На відміну від іммігрантів щодо козаків влада не брала на себе ніяких зобов'язань чи додаткових витрат. При цьому виникало багато проблем, які мав вирішувати губернатор, що відповідав за переселення. Свої наміри він узгоджував з отаманом Чорноморського війська та доповідав Міністерству внутрішніх справ про досягнуті результати³⁴. Саме тоді змінилося ставлення М. Г. Репніна до козацтва, що знайшло вияв у прагненні захистити козацькі сім'ї "от излишнего притязания" казенних палат, коли йшлося про їхні земельні справи³⁵.

Складнішою була проблема, порушена міністром фінансів Д. О. Гур'євим (1810—1823), який не знаходив місця малоросійському козацтву в російських станах. Під сумнів було поставлене їхнє право на володіння землею та пільги на несплату податків, що перешкождали переведенню козаків до стану державних селян. Вже 1821 р. М. Г. Репнін опротестував заборону міністром фінансів права козаків продавати свої спадкові землі, вбачаючи в цьому порушення природних прав півмільйонного народу Малоросії³⁶. Така позиція ґрунтувалася на знаннях про виникнення козацтва.

За його проханням і, напевне, безпосередньою участю була підготовлена урядова "Краткая записка о малороссийских козаках", опублікована в "Чтениях" Товариства історії і старожитностей російських на 45 аркушах, що складається з вступу і розділу "О праве малороссийских козакв располагать их собственностью". В записці названо 11 пунктів, за якими козацтво володіє правом власності і переваг свого звання порівняно з селянами.

За переконанням М. Г. Репніна, козацтво має значні заслуги перед Росією, його право на володіння землею підтверджується грамотами та узаконеннями, а позиція Д. О. Гур'єва впливає з незнання ним місцевих обставин та сповідування хибних теорій політичної економії. Звертаючись до початків козацтва, часів великого князя литовського Гедиміна (1320 р.), використовуючи навіть етнологічні свідчення, він довів, що козацтво за

походженням є корінним населенням, яке освоювало і заселяло порубіжні землі, "когда Россия страдала под игом татарским"³⁷. Посилаючись на грамоти польських королів XIV—XVI ст., конституції 1590, 1601, 1626 рр. та інші акти, генерал-губернатор переконував, що козацьке право на землеволодіння підтверджувалося навіть тоді, коли вони служили Речі Посполитій.

Потреба в такому історичному екскурсі зумовлювалася тим, що Д. О. Гур'єв вважав надбані землі державною власністю, а козаків — тимчасовим населенням на державних землях, які вони отримали на денних правах за несення військової служби. Міністр фінансів посилався при цьому на колишні закони, згідно з якими козаки не мали права на продаж власної землі. Натомість М. Г. Репнін доводив, що і реєстрове козацтво мало законні права на володіння землею, оскільки проживало на власних давніх землях, а не на королівських.

Далі в записці М. Г. Репніна йшлося про те, що козацький стан наближається до шляхетського і користувався з багатьох питань його правами. Козаки судилися за законами Литовського статуту, як і шляхта, володіли правом продажу спиртних напоїв тощо. Завоювавши "собственный свой край" під проводом Богдана Хмельницького, вони "принесли в дар себя" московському царю Олексію Михайловичу, який грамотами підтвердив їх права і вольності. Посилаючись на статті царських та гетьманських грамот, автор записки детально проаналізував зміни в законодавстві щодо прав власності, які визнавалися государями нарівні з шляхетськими. Оброк, який сплачували козаки, був державним податком, а не рентою за користування земельними наділами.

При цьому постійно зверталася увага на неправильні трактування міністром фінансів узаконень, нерозуміння ним деяких аспектів, які роз'яснювалися з посиланнями на грамоти і укази імператорів. Кожний з них, вступаючи на престол, підтверджував право козацької власності і видавав нові укази щодо її збереження.

Записка вводила в новий для урядових кіл козацький світ, що жив і розвивався за окремим законодавством, яке знало спадковість, дідизну, гарантувало права вдів та дітей. І воно, констатувалося в записці, завжди визнавалося навіть таким "строгим блюстителем всякого порядка и казенной пользы", як генерал-губернатор граф А. О. Рум'янцев-Задунайський. То чи ж настав час вносити зміни, які можуть викликати потрясіння для краю? — риторично запитував М. Г. Репнін.

М. Г. Репнін продовжив традицію використання козацтва як військової сили, вважаючи, що на окраїнах Російської імперії потрібно зберегти це своєрідне соціальне середовище. Як привід для демонстрації його військового духу розцінив він звернення у квітні 1831 р. управляючого Головним штабом посприяти у придушенні польського повстання, створивши для цього резервну армію. 6 травня 1831 р. Микола I видав на ім'я князя рескрипт про формування 8 кавалерійських загонів, бо російська армія саме потребувала легкої кавалерії³⁸.

Створювана армія покликана була прикривати тил діючої, охороняти шляхи та в разі появи повстанців ліквідувати їхні загани. Генерал-губернатор скористався вже набутим досвідом формування козацьких полків 1812 р. На місцях створювалися комітети для організації ополчення, до складу яких ввійшли повітові маршалки, судді, городничі і стряпчі.

У Полтаві і Чернігові для керівництва повітовими комітетами діяли губернські комітети з чиновників адміністрації та ад'ютантів М. Г. Репніна³⁹. На засіданнях комітетів бував і М. Г. Репнін як начальник козацьких полків до їх вступу в резервну армію. Він видавав накази про пере-

міщення військових частин, призначення командирів підрозділів, затверджував вибраних дворянством кандидатів на зайняття посад штаб- і обер-офіцерів. Значну увагу губернатор приділяв Полтавській медичній управі, яка опікувалася хворими з козацького війська⁴⁰.

Проект формування загонів уклав генерал-губернатор і затвердив імператор⁴¹. Князь М. Г. Репнін доповів государю про сформоване ополчення вже у квітні, хоча спочатку планувалося це зробити в червні 1831 р. Козацькі полки були направлені до Мінська в розпорядження головнокомандуючого резервною армією. Пізніше два з них передані у відання митниць. З чотирьох полків сформовано два, які виїхали на Кавказ. Причому М. Г. Репніну рекомендувалося направляти туди малоземельних і безземельних козаків⁴². Кілька полків повернулися в Полтавську і Чернігівську губернії і за наказом князя були розформовані. Зброя під його наглядом поверталася до Київського арсеналу⁴³.

Як і було зумовлено, така готовність служити престолу, за поданням М. Г. Репніна, була відзначена імператором. Князь, повернувшись із Санкт-Петербурга, звернувся з наказом від 17 жовтня 1832 р. до малоросійських козацьких волостей, селищ і громад, повідомляючи про отримані від імператора пільги⁴⁴. Недоїмки козацтва ліквідовувалися при сплаті ним подушного, оброчного і подорожнього (водяного і сухопутного) податків. Залишалися лише земські повинності. Оброчний податок зменшувався з 8 до 4 руб.⁴⁵ Земля козаків, а їх в одному з донесень імператору М. Г. Репнін назвав "низшим дворянством"⁴⁶, закріплювалася за ними довічно з можливістю її продажу лише представникам козацького стану генерал-губернаторства. В разі черезполосиці козаки могли за дозволом казенної палати, узгодженим з губернатором, обмінювати ділянки з поміщицькими⁴⁷. Узаконювалося також їхнє право торгівлі горілкою та вином, військова служба обмежувалася 15 роками, причому щороку в солдати брали 5 чол. з тисячі козаків.

Здавалося б, успіх досягнуто. Проте князь прагнув створити постійні козацькі формування, які б захищали Росію "со стороны мятежников-поляков". Він нагадав уряду, що така обіцянка була дана козакам ще 1812р. Але губернатор відчув нерозуміння не стільки Миколи І, як свого сусіда, українця за походженням, голови Державної ради В. П. Кочубея. Той пояснював, що хоча й "по рождению хохол", "более русский" і за принципами, і за станом, і за звичками, і його посада зобов'язує дивитися на українській губернії з точки зору загальних інтересів держави⁴⁸. М. Г. Репнін вважав, що нерационально переводити козаків у державні селяни. На його думку, слід використати їхні колишні навички й прагнення до військового устрою на потреби імперії.

Ідеї відновлення козацтва не були новими. Вони висловлювалися Василем Капністом (проект 1788 р. про утворення самостійної козацької бойової одиниці⁴⁹) та Михайлом Миклашевським 1812 р. їх підтримував сенатор Д. П. Трощинський. Свої засадничо інші проекти М. Г. Репнін обговорював з сином Василя Капніста — Іваном Капністом (1794—1860), який допомагав у складанні їх для Санкт-Петербурга⁵⁰. Один з них, про реорганізацію облаштування козаків, Микола І передав на розгляд Комітету міністрів, на засіданні якого 13 квітня 1832 р. з доповіддю виступив малоросійський губернатор. Текст промови М. Г. Репніна вражає цілісністю і конструктивністю.

Імперія, на думку генерал-губернатора, не може терпіти федеральних угруповань, бо тоді складно їх підпорядковувати центральній владі. Однак члени Комітету міністрів помиляються, вважаючи Малоросію окремою провінцією, з особливими правами. Вона пройшла встановлені їй цент-

ром етапи входження до Росії, під час яких поступово втрачала свої відмінності. За період діяльності Малоросійської колегії та гетьмана вона позбулася ознак самостійності і вже ПО років не є особливою частиною Російської держави, її судочинство підпорядковане Сенату, духовенство повністю залежить від Синоду, прибутки надходять до государевої скарбниці. Населення виконує загальнодержавні роботи — будує канали, фортеці, прикордонні укріплення. Малоросіяни служать у регулярних полках ландміліції, пікінерних, гусарських, карабінерних та ін. З 1797 р. вони включені до державної рекрутської системи комплектування війська, в якій відзначаються старанністю і мужністю.

Даремно згадувати 1709 р. Відтоді Малоросія покірна самодержавству. Більше того, нещодавно вона не підтримала виступ поляків і продемонструвала здатність його придушити. Невже цього недостатньо для розуміння, що "память бывшей самостоятельности совершенно исчезла в Малороссии"⁵¹. Чому ж тоді уряд боїться козаків, вважаючи, що повернення їх до колишнього військового стану загрожує цілісності імперії? Ніякої самостійної сили вони вже не становлять. Розселені на території в 61 тис. квадратних верств, вони не мають власних виокремлених поселень, змішалися з дворянами, різночинцями і державними та поміщицькими селянами, їх побут, справді, своєрідний, але ж не він є визначальним, а віра, цар і Русь, що виступають об'єднуючим началом.

М. Г. Репнін пропонував не лише повернути козакам устрій, який нагадував попередній, а й зменшити податки, щоб не розорювати їхнє господарство. При цьому князь посилався на ідеї Катерини II щодо природного права народу та вміння використати його в інтересах розбудови Російської держави.

Проте пропозиція М. Г. Репніна не знайшла підтримки. Відкинувши її, уряд повернувся до рекрутської служби і до стягування інших козацьких повинностей. Повідомити про це козаків до Лубен приїжджав сам князь. Його зустріч описав М. Номис⁵².

Для з'ясування майнового становища козаків губернаторства, визначення системи і розмірів їхнього оподаткування необхідно було провести перепис. Обговорюючи це питання у листуванні з В. П. Кочубеем, М. Г. Репнін продовжував переконувати уряд в марних його побоюваннях козацького незадоволення, цинічно вдаючись до такої характеристики: "Ради Бога, будьте совершенно спокойны относительно наших козакков, — это прекрасный народ, у них много общего с их приятелями волами: им скажут цоб — и они пойдут налево, цабе — пойдут направо, и Вы знаете, что волы только тогда становятся упрямы, когда их заставляют тащить свыше их сил"⁵³.

Пропозиції М. Г. Репніна щодо проведення перепису були схвалені Миколою I, який підписав указ малоросійському губернатору від 21 червня 1833 р. У ньому, зокрема, зазначалося, що слід визначити розміри податків та призову козаків на військову службу⁵⁴.

Малоросійський губернатор вважав, що систему подушних податків слід змінити. При цьому він посилався на дані політичної економії, згідно з якими повнолітнього населення завжди буває більше, ніж тих, хто вмирає у віці між 18 і 60 роками. Він вже перевіряв можливості запровадження нової податкової системи на двох повітах — Полтавському і Чернігівському. За три тижні десять чиновників його канцелярії здійснили перепис козаків та визначили розміри їхніх земельних ділянок. Величина податку мала залежати від кількості працюючих у родині та розмірів наділів. Встановлювати його треба раз на десять років⁵⁵ і не передавати управління козаками казенним палатам. Якщо в 1832 р. козаки Полтавської губернії

сплатили податок в 2,3 млн руб., що вдвічі більше, ніж попереднього року, то зі зміною податкової системи вноситимуть до казни значно більше коштів. М. Г. Репнін доводив, що дбає не лише про малоросійських козаків, а насамперед про "общее благосостояние империи"⁵⁶.

Окремі пропозиції М. Г. Репніна були враховані урядом. Відмінено рекрутський набір 1833 р. Перепис на запропонованих губернатором умовах здійснювали особливі чиновники, що забезпечували оперативне отримання наближених до достовірності статистичних відомостей. М. Стороженко мав рацію, вважаючи, що перепис міг викликати невдоволення козаків. Для його відвернення М. Г. Репнін переселив на Кавказ і в Анапу козаків та відставних солдатів, надаючи їхнім родинам певні пільги⁵⁷.

(Далі буде)

¹ Указ від 12 червня 1801 р. про присвоєння прізвища Репнін онуку опублікований М. Стороженком (Киевская старина. — 1897. — Кн. 12. — С. 474). Там же вміщено відомості про проходження М. Г. Репніним військової служби (с. 476—477).

² Детальніше див.: Антонович М. Князь Репнін, генерал-губернатор Саксонії. — Берлін, 1936.

³ Бантыш-Каме некий. Словарь достопамятных людей русской земли. — СПб., 1847. — Ч. 111. — С. 47; С. Н. К портрету князя Николая Григорьевича Репнина // Киевская старина. - 1897. - Кн. 12. - С. 475.

⁴ Листовский И.С. Князь Николай Григорьевич Репнин. Его всеподданнейшее представление государю Николаю Павловичу о расрочке недоимки помещичьим крестьянам малороссийских губерний // Киевская старина. — 1889. — Кн. 1. — С. 217.

⁵ Н. М. Из семейных архивов (Выдержки из писем малороссийских генерал-губернаторов кн. Лобанова-Ростовского и кн. Репнина 1811 — 1819 гг.) // Киевская старина. — 1893. — Кн. 7. - С. 90-99.

⁶ Лазаревський М. Памяти мої // Укр. археографічний збірник. — К., 1927. — Т. 2. - С. 29.

⁷ РДІА в Санкт-Петербурзі, ф. 1035, оп. 1, спр. 451, арк. 2; ЦДІАК України, ф. 1 343, оп. 1, спр. 2, арк. 3.

⁸ Павловский И. Ф. Массонская ложа в Полтаве // Труды ПГУАК. — Полтава, 1909. - Вып. 6. - Ч. I. - С. 2.

⁹ Крижановська О. О. Таємні організації в громадсько-політичному житті України (масонський рух у XVIII — на початку XX ст.). — К., 1998. — С. 128.

¹⁰ Павловский И. Ф. Полтава. Исторический очерк. — Полтава, 1910. — С. 72.

¹¹ Павловский И. Ф. Полтава в XIX столетии (Очерки по архивным данным, с рисунками) // Киевская старина. — 1905. — Кн. 11—12. — С. 283.

¹² Павловский И. Ф. Полтава. — С. 130—131.

¹³ РДІА в Санкт-Петербурзі, ф. 1035, оп. 1, спр. 181, арк. 1; Павло веки й И.Ф. Полтава в XIX столетии // Труды ПГУАК. — Полтава, 1907. — Вып. 4. - С. 33.

¹⁴ Павловский И.Ф. Полтава в XIX столетии (Очерки по архивным данным, с рисунками). — С. 230.

¹⁵ Там само. — С. 231.

¹⁶ М и л л е р Д. Очерки из истории и юридического быта старой Малороссии // Киевская старина. — 1897. — Кн. 4. — С. 40, 41.

¹⁷ К о г у т З. Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини. 1760-1830. - К., 1996. — С. 223.

¹⁸ Павловский И.Ф. К истории полтавского дворянства. 1802—1902. Очерки по архивным данным. — Полтава, 1906. — Вып. I. — С. 30.

¹⁹ М и л л е р Д. Очерки из истории и юридического быта старой Малороссии. — С. 42, 46, 47.

²⁰ Павловский И.Ф. К истории Малороссии во время генерал-губернаторства кн. Н. Г. Репнина // Труды ПГУАК. — Полтава, 1905. — Вып. I. — С. 52.

²¹ Дремлюга С. П. З історії суспільно-політичної думки України першої половини XIX ст. Гурток князя М. Г. Репніна-Волконського // Дніпропетровський історико-археографічний збірник. — Вип. 1. На пошану проф. М.П. Ковальського. — Дніпропетровськ, 1997. - С. 390.

²² Гуржий А. Й. Штрихи к портрету "настоящего историка" // Б а н т ы ш - К а м е н с к и й Д. Н. История Малой России. — К., 1993. — С. 6.

²³ Дорошенко Д. І. Нарис історії України. — Варшава, 1933. — Т. II. — С. 285.

- ²⁴ Павловский И. Ф. К истории Малороссии во время генерал-губернаторства кн. Н. Г. Репнина. — С. 12.
- ²⁵ Горбачев М. Невідомі записки початку XIX віку "Об ищущих козачества". — (Б. м. і р. вид.). — С. 28.
- ²⁶ Журба А. Питання історії козацтва в "Истории Малой России" Д. М. Бантиша-Каменського // Під знаком Клію. На пошану Олени Апанович. 36. статей. — Дніпропетровськ, 1995. - С. 32.
- ²⁷ Атаманенко А. Є. "История Малой России" Д. М. Бантиш-Каменського: порівняльний аналіз першого та другого видань // Дніпропетровський історико-археографічний збірник. — Вип. 1. — С. 407.
- ²⁸ Павловский И. Ф. К истории полтавского дворянства. 1802—1902. — С. 206.
- ²⁹ Бантиш-Каменский И. Словарь достопамятных людей русской земли. — Ч. III. - С. 56.
- ³⁰ Павловский И. Ф. Учреждение Полтавского института и постройка для него здания приказом общественного призрения // Труды ПГУАК. — Полтава, 1909. — Вып. 6. — Ч. 1. - С. 16.
- ³¹ Павловский И. Ф. К истории Малороссии во время генерал-губернаторства кн. Н. Г. Репнина. — С. 53.
- ³² Павловский И. Ф. Кн. Репнин в его отношениях к дворянству из-за винной монополии и Д. В. Кочубей // Труды ПГУАК. -- Полтава, 1907. — Вып. 4. — С. 210—220.
- ³³ С. Н. К истории малороссийских Козаков в конце XVIII и в начале XIX века // Киевская старина. - 1897. - Кн. 6. - С. 480-481; ПСЗ. - Т. XXXV. - 1818. - СПб., 1830. - № 27 505; Т. XXXVI. - 1819. - СПб., 1830. - № 28 022.
- ³⁴ Малама П. Н. О переселении по высочайшему повелению из Малороссии на Черноморские земли 25 000 душ казаков 1820 года // Труды ПГУАК. — Полтава, 1913. — Вып. 10. - С. 83-87; ПСЗ. — Т. XXXVIII. - 1820. - СПб., 1830. - № 28 241.
- ³⁵ ПСЗ. - Т. XXXVIII. - № 29 428.
- ³⁶ Письмо малороссийского военного губернатора, князя Н. Г. Репнина к графу В. П. Кочубею // ЧОИДР. - М., 1864. - Кн. 2. - С. 83-84.
- ³⁷ Репнин Н. Краткая записка о малороссийских казаках // ЧОИДР. — Кн. 2. — С. 92.
- ³⁸ 2ПСЗ. -Т. VI.-Отд. 1. — 1831.-СПб., 1832.-№ 4 536; Ко гут 3. Російський централізм і українська автономія. — С. 241—248.
- ³⁹ Павловский И. Ф. Малороссийские козацкие полки в борьбе с поляками в 1831 году // Труды ПГУАК. - Полтава, 1910. — Вып. 7. — С. 109.
- ⁴⁰ ЦДІАК України, ф. 1 378, оп. 1, спр. 32, арк. 217; ф. 1 284, оп. 1, спр. 1, арк. 177.
- ⁴¹ Павловский И. Ф. Малороссийские козацкие полки в борьбе с поляками в 1831 году // Труды ПГУАК. - Вып. 7. - С. ПО.
- ⁴² 2ПСЗ. - Т. VI. - 1832. - СПб., 1833. - № 5 602, 5 547 а.
- ⁴³ ЦДІАК України, ф. 1 284, оп. I, спр. 35-36.
- ⁴⁴ Институт рукопису Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського, XIV, № 386.
- ⁴⁵ Павловский И. Ф. Малороссийские козацкие полки в борьбе с поляками в 1831 году. - С. 113; 2 ПСЗ. - Т. VI. - Отд. 1. - № 4 536.
- ⁴⁶ С. Н. К истории малороссийских Козаков в конце XVIII и в начале XIX века // Киевская старина. - 1897. — Кн. 10. — С. 119.
- ⁴⁷ 2ПСЗ. - Т. VII. - № 5 458.
- ⁴⁸ Ко гут 3. Російський централізм і українська автономія. — С. 230; ЦДІАК України, ф. 261, оп. 1, спр. 92, арк. 31. В той же час граф Радопчин, характеризуючи В. П. Кочубея, зазначав, що "нет ни одной великой нации, которой кафтан он не носил бы, исключая русского" (Богданович М. J. История царствования императора Александра I и Россия в его время. — СПб., 1871. — Т. V. - С. 444).
- ⁴⁹ Антоневич М. Козацкий проект Василя Капніста // Сьогодні і минуле. — Львів, 1939. - Ч. II. - С. 16-22.
- ⁵⁰ Оглоблин О. Люди старої України. — Мюнхен, 1959. — С. 108, 159. У канцелярії М. Г. Репніна чиновником з особливих доручень служив й інший син В. В. Капніста — С. В. Капніст (1791 — 1843) (Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник. — К., 1910. — Т. 2. - С. 287).
- ⁵¹ С. Н. К истории малороссийских Козаков в конце XVIII и в начале XIX века // Киевская старина. — 1897. — Кн. 10. — С. 124-125; ЦДІАК України, ф. 261, оп. 1, спр. 92, арк. 61—62.
- ⁵² Номис М. Несколько заметок к автобиографической записке И. И. Сердюкова, по мещенной в ноябрьской книжке "Киевской старины" за 1896 г. // Киевская старина. — 1897. - Кн. 4. - С. 157-162.
- ⁵³ С. Н. К истории малороссийских Козаков в конце XVIII и в начале XIX века // Киевская старина. - 1897. - Кн. 11. - С. 148; ЦДІАК України, ф. 261, оп. 1, спр. 92, арк. 91-92.
- ⁵⁴ 2ПСЗ. - Т. VIII. - Отд. 1. - 1833. - СПб., 1834. - № 6 277.

⁵⁵С. Н. К истории малороссийских Козаков в конце XVIII и в начале XIX века // Киевская старина. - 1897. - Кн. 11. - С. 150.

⁵⁶Там само. — С. 152.

⁵⁷2ПЗС. - Т. VI. - Отд. 1. - № 4 376; Т. VIII. - Отд. 1. - 1833. - СПб., 1834. - № 5 630; Т. IX. - Отд. 1. - 1834. - СПб., 1835. - № 7 069; С. Н. К истории малороссийских Козаков в конце XVIII и в начале XIX века // Киевская старина. — 1897. — Кн. 11. — С. 156.

О. Ю. БОРИСЬОНОК (Росія, Москва)

Обговорення проблем українізації вищим партійним керівництвом у 1922—1923 рр.*

Політика коренізації (стосовно України — українізації) є важливою складовою радянської національної політики в 1920-ті рр. Більшість дослідників пов'язує українізацію з національно-культурними процесами, що відбувалися в УСРР, приділяючи основну увагу так званому "відродженню України" початку ХХ ст. При цьому в тіні часто залишаються обставини прийняття рішення про необхідність українізації: 1922—1923 рр. були періодом активного обговорення принципів побудови Союзу РСР. Розглядати національну політику цього періоду у відриві від вказаної проблеми не можна. Особливу увагу при цьому слід приділити суб'єктивному фактору, який відіграв помітну роль у партійній політиці 1920-х рр., у даному випадку — позиції Й. В. Сталіна, котрий проводив національну політику, з одного боку, і керівництва союзних республік, зокрема УСРР, — з іншого.

Пояснюючи суть політики радянської влади, Сталін розкривав у 1920 р. "обманливу видимість" "так званих незалежних" Польщі, Фінляндії та ін. Єдино прийнятною "формою союзу між центром і окраїнами" він вважав автономію; при цьому до останньої відносив й "вузьку адміністративну автономію" німців Поволжя, і політичну автономію башкирів та киргизів, і ще більш широку автономію "українського типу". Прикладом вищої форми автономії, на думку Сталіна, були договірні відносини з Азербайджаном¹. Радянська автономія трактувалася Сталіним досить широко: в один ряд ставилися і німці Поволжя, і Україна, і Азербайджан. Суть такої автономії фактично зводилася до "духовного зближення" центру і окраїн. Щоб радянська влада стала "рідною" для "народних мас окраїн Росії", Сталін пропонував "поставити школу, суд, адміністрацію, органи влади рідною мовою". Таким чином, він підкреслював нагальність проведення заходів, які потім становитимуть основу більшовицької "коренізації": "Необхідно, щоб усі радянські органи на окраїнах, суд, адміністрація, органи господарства, органи безпосередньої влади (а також і органи партії) склались по можливості з місцевих людей, які знають побут, нрави, звичаї, мову місцевого населення..."² Однак брак національних партійних кадрів і непроста внутріполітична обстановка істотно ускладнювали ситуацію, що зумовлювало декларативність висунутих гасел на даному етапі.

Говорячи про чергові завдання партії у національному питанні на Х з'їзді, Сталін виділив кілька періодів у національній політиці РКП(б): "На початку Жовтневої революції ми обмежувалися декларацією прав народів на відокремлення. В 1918 р. і 1920 р. ми проводили роботу по лінії адмініс-

* Стаття підготовлена при фінансовій підтримці Російського гуманітарного наукового фонду (проект № 98-01-00366).

тративного переділу Росії за національною ознакою в інтересах зближення трудових мас відсталих народів з пролетаріатом Росії. А нині ми на цьому з'їзді ставимо питання на суто практичний ґрунт..."³. Дійсно, як справедливо зауважив А. С. Барсенков, у 1918—1921 рр. "створення національно-державних утворень мало на меті єдине — збити напруження національно-сепаратистських настроїв"⁴. Поступово ситуація змінювалася, зміцнення влади у центрі й на місцях дало можливість партійному керівництву пильніше подивитися на національну ситуацію в колишній Російській імперії та перейти, за словами Сталіна, до "практичної постановки питання".

Відповідно до проголошених у Москві гасел, в Україні виходить ряд декретів на користь української мови. При цьому якщо в Конституції УСРР, прийнятій 10 березня 1919р. з'їздом рад УСРР, тільки говориться про неприпустимість будь-яких національних привілеїв і національних утисків⁵, то в декреті Всеукраїнського ЦВК від 21 лютого 1920 р. зазначається, що українська мова повинна застосовуватися "нарівні з великоруською" на всій території Української СРР, а всі "установи, як цивільні, так і військові, повинні приймати заяви та інші справи як великоруською, так і українською мовами"⁶.

У 1920—1923 рр. у резолюціях різних партійних форумів і декретах ВУЦВК підкреслювалося, що й українська мова (як мова більшості населення України, особливо сільського), і російська (як мова більшості міського населення) мають загальнодержавне значення⁷. Українську мову мали використовувати в навчальних закладах, політосвітроботі, судочинстві, рекомендувалося створювати спеціальні курси для службовців по вивченню української мови. Ці питання обговорювалися на листопадовому (1920 р.) пленумі ЦК КП(б)У, на I Всеукраїнській нараді КП(б)У (травень 1921 р.), лютому і жовтневому (1922 р.) пленумах ЦК КП(б)У⁸. У постанові двох останніх пленумів указувалося на "спроби української контрреволюції оволодіти культурним життям країни", при цьому підкреслювалося, що директиви конференції РКП(б) від грудня 1919р. по усуненню "української контрреволюції з тих позицій, які вона зайняла в культурно-національному розвитку країни", досі не виконані⁹. Постанова підкреслювала рівноправність української і російської мов, неприпустимість "штучної українізації та русифікації" і проголошувала свободу використання тієї чи іншої мови; одним з основних завдань КП(б)У проголошувалося "створення кадрів комуністів-українців", указувалося на необхідність зміцнення "української комуністичної літератури", в т. ч. періодичних видань і навчальних посібників¹⁰.

Очевидно, Ю. Шевельов правий, вважаючи, що сама кількість декретів і резолюцій свідчить про те, що вони залишалися лише на папері¹¹. О. Кручек також зазначає, що "хоч новий уряд прийняв у цей період ряд декретів і постанов на користь української мови, у дію вони так і не були введені"¹². Наприклад, до початку 1924 р. (тобто вже після XII з'їзду партії) українських шкіл було близько 64 %, причому кількість українських шкіл "значно відставала від складу українського населення" у Харківській, Одеській і Донецькій губерніях; в інститутах навчалося лише 25,2 % українців, у технікумах — 46,2 %; повністю на українську мову навчання перейшло 3 індустріально-технічних вузи, 7 — сільськогосподарських, 5 — педагогічних, 4 — соціально-економічного профілю і 6 — художнього¹³. В 1923 р. видавалося тільки 28 газет українською мовою (86 — російською), а книг друкувалося — 31 % від загальної кількості¹⁴.

Причини такого становища слід шукати в особливостях української партійної організації: у 1922 р. в КПУ було 23 % українців і 54 % — ро-

сіян¹⁵, при цьому більшість українців вживала російську мову. На ставлення до української мови впливали і спомини про зовсім недавні події громадянської війни, бої з "українськими урядами"¹⁶ і віра в "світову революцію" з її інтернаціоналістськими гаслами. Яскравим свідченням цього є відома "теорія боротьби двох культур" секретаря ЦК КП(б)У Д. З. Лебеда, який вважав неминучою перемогу російської (пролетарської) культури над українською (сільською).

Становище дещо змінилося, коли в 1920 р. до складу КП(б)У увійшли українські есери (так звані боротьбисти)¹⁷, які вимагали "національного самовизначення (соціалістичного) України". Керівництво КП(б)У, з одного боку, визнавало необхідність зміцнення позицій української мови в республіці, поставивши колишнього боротьбиста Г. Ф. Гринька на чолі Наркомосу (1920—1923 рр.), але в той же час вказувало на неприпустимість "штучної українізації", пікреслювало рівноправність української й російської мов. Тенденція використовувати у своїх інтересах національні переконання колишніх боротьбистів було притаманним верхівці КП(б)У вже на початку 1920-х рр., пізніше це стало однією з характерних рис сталінської партійної політики.

Неоднозначно складалася ситуація в районній ланці української парторганізації. Здійснюючи поїздку по Україні в липні 1922 р., секретар ЦК КП(б)У Д. З. Мануїльський записував у щоденнику свої враження від зустрічі з секретарями районів. Він відзначав відсутність "ідейного життя та ідейних інтересів", постійні склоки, "отаманщину", з якими він вважав потрібним покінчити "хоч би розпеченим залізом" (особливе невдоволення секретаря ЦК викликала полтавська організація, яка "погрузла в склоках")¹⁸. Мануїльський відмічав і відсутність координаційної роботи: особисті зустрічі між секретарями губкомів і райкомів проходили вкрай нерегулярно, "розмови по прямому проводу заміняли листи", газети приходили з запізненням майже на тиждень. У підсумку був зроблений невтішний висновок: "керівництва ЦК не відчувається"¹⁹.

Як справедливо відзначає С. В. Кульчицький, з початку 1920-х рр. почав "набирати силу" процес поділу партії на "членську масу" і "апаратників"²⁰. Перші ще не відчули жорсткості "демократичного централізму", крім того, серед них було чимало прибічників загальноопозиційних угруповань²¹. "Апаратники" же, у свою чергу, не завжди були слухняні центру. Сепаратистські прагнення ряду українських партійних лідерів викликали серйозну занепокоєність Москви ще в період організаційного оформлення КП(б)У в 1918 р. Під час обговорення питання про характер суверенності республік і принципи побудови СРСР в 1921—1922 рр. серед українських комуністів було багато прибічників широких прав союзних республік в СРСР. Л. Каганович згадував, що "на Україні націонал-комуністи з "боротьбистів" у співдружності з троцькістами... посилено популяризували ідею "конфедерації" з суцільно урізаними правами: всі, наприклад, постанови уряду "конфедерації" мали підтверджуватись урядами республік; "конфедерації", як правило, не повинні були мати свою армію, єдиного громадянства, своїх законодавчих органів і т. д."²² Найвідомішим серед "конфедералістів" був голова Раднаркому (1919—1923) і нарком закордонних справ України Х. Г. Раковський. І хоч мова не йшла про самостійний зовнішньополітичний курс, спроба встановлення своїх власних міжнародних зв'язків була наявною. Центр же не вважав правильною концепцію визнання національних і державних прав союзних республік як суб'єктів міжнародних правовідносин²³.

Іншим активним учасником дискусій того часу був член ЦК КП(б)У, нарком внутрішніх справ УСРР (1921 р.), нарком юстиції і генеральний

прокурор УСРР (1922—1927 рр.) М. О. Скрипник, якого нерідко вважають одним із символів українського націонал-комунізму, котрий прагнув знайти рівнодіючу двох тенденцій — інтернаціональної і національної в партійній політиці і виступав не тільки за пролетарське об'єднання всіх народів, а й проти обмеження прав союзних республік у союзі, що створювався²⁴. Відсутність суворого контролю за українською партійною організацією не могла не турбувати центральне партійне керівництво. Влітку 1922 р. В. І. Ленін у своїй записці Сталіну з приводу висилки з Росії "меншовиків, н.-с-ів, кадетів і т. п." писав: "...Харків винишпорити, ми його не знаємо, це для нас "закордон"²⁵.

Приблизно з травня—червня 1922 р. Сталін, який став на той час генеральним секретарем партії, почав виявляти постійний інтерес до роботи периферійних парторганізацій²⁶. У листі до Леніна 22 вересня 1922 р. Сталін наполягав на необхідності негайної зміни існуючого порядку відносин "між центром і країнами", причому не лише з точки зору зручності адміністрування, але, головним чином, з партійно-політичних причин. Сталін звертав увагу на існування серед комуністів великої кількості "соціал-незалежників", котрі вперто приймали "слова про незалежність за чисту монету" і були незадоволеними нейтралістською політикою ЦК партії, пояснюючи їх появу необхідністю "демонструвати" в період громадянської війни "лібералізм Москви у національному питанні"²⁷.

Сталін наполягав на тому, що "через рік буде незрівнянно важче відстояти фактичну єдність радянських республік". Хоч єдина партійна система здавалася більшовикам могутньою об'єднуючою силою, Сталін, очевидно, побоювався розколу партії на національному ґрунті, тим більше, що в офіційних документах по відношенню до радянських республік постійно фігурували визначення "незалежна" і "суверенна". Це давало підстави республіканським керівникам вимагати виконання декларованих принципів²⁸.

Однак певною мірою здійснити свої плани Сталіну не вдалося. Хоч 24 вересня 1922 р. комісія оргбюро ЦК РКП(б) прийняла резолюцію про відносини РСФРР з незалежними республіками, де говорилося про "формальний вступ" радянських республік до складу РСФРР, через кілька днів (приблизно 26 вересня 1922 р.) за наполяганням Леніна були внесені уточнення в пункти резолюції. Тепер мова йшла вже про їх об'єднання в СРСР "із залишенням за кожною з них права вільного виходу зі складу "союзу".

Як і передбачав генсек, самостійний статус залишили тільки за деякими наркоматами (юстиції, внутрішніх справ, землеробства, освіти, охорони здоров'я і соцзабезпечення). Безумовно, Сталін всіляко намагався втілити в життя свою ідею про заміну фіктивної незалежності дійсною внутрішньою автономією республік відносно мови, культури, юстиції, внутрішніх справ, землеробства тощо, роблячи спроби таким чином компенсувати обмеження самостійності "незалежних республік".

Підводячи "ідеологічну базу" під настанови в національному питанні, Сталін використав уже відомі постулати. Знову підкреслювалося значення зовнішньополітичного аспекту. Якщо в 1921 р. вказувалося лише на докорінне поліпшення відносин Туреччини, Персії, Афганістану, Індії та ін. з Росією, то через два роки мова йшла про необхідність "розворушити, революціонізувати" "східні колоніальні та напівколоніальні країни", які бачили в СРСР "прапор визволення"²⁹. На XII з'їзді РКП(б) (квітень 1923 р.) він знову говорив про необхідність враховувати національні особливості. Однак якщо на X з'їзді основний акцент був зроблений на двох ухилах від "принципів комуністичного інтернаціоналізму" — великодержавності окремих комуністів, які не враховували національні особливості,

і буржуазно-демократичному націоналізмі, — пізніше з'явилися нові відтинки в оцінці ситуації. Звертаючи в 1923 р. увагу на фактичну економічну нерівність союзних республік, Сталін особливо наполягав на тому, щоб у цих республіках "були створені осередки промисловості", наводив конкретні приклади³⁰, тоді як раніше констатувалася необхідність не забувати про "особливості економічного стану" окремих республік і вказувалося на те, як небезпечно "пересаджувати на територію цих народностей ті заходи, які мали силу і значення тут, у центрі Росії..."³¹.

Ще в 1921 р. на X з'їзді партії Сталін підкреслив, що українська національність існує, і розвиток її культури є обов'язком комуністів. Більше того, "якщо в містах України до цього часу ще переважають російські елементи, то з рухом часу ці міста будуть неминуче українізовані"³². В 1923 р. Сталін розвиває цю думку, вказуючи на необхідність контролювати процес урбанізації в УСРР.

На XII з'їзді знову пролунали вже звичні пропагандистські штампи. Так, Сталін пропонував "вжити всіх заходів до того, щоб радянська влада в республіках стала зрозумілою і рідною... щоб не тільки школи, а й усі установи, всі органи як партійні, так і радянські, крок за кроком націоналізувалися, щоб вони діяли мовою, зрозумілою для мас". Новою була пропозиція створити таку "конструкцію комісаріатів у Союзі Республік", яка дозволяла б "безумовно задовольняти" потреби окремих республік. З цією метою у складі Союзного ЦБК затверджувалися дві палати: "перша обиралася би на союзному з'їзді рад, незалежно від національностей, а друга обиралася би республіками і областями"³³.

Тим часом представники республік чудово розуміли приховану причину подій, що відбувалися. Необхідність пропонованої Сталінінм коренізації не викликала сумнівів. Однак обстановка на з'їзді навколо національного питання свідчила про те, що дискусії відносно характеру створеного СРСР далеко ще не завершилися.

Так, Раковський ще в період підготовки до XII з'їзду пропонував свій варіант тез з національного питання. Раковський писав: "Підкреслюючи необхідність... централізму... Комуністична партія ще раз підкреслює, що пролетарський централізм не виключає і визнання рівноправ'я національностей Радянського Союзу в користуванні матеріальними благами.

Комуністична партія завжди стверджувала, що централізм повинен бути демократичним, навіть коли йде мова про національно-однорідну державу, і що тільки широка обласна і місцева автономія, господарська та адміністративна, при додержанні єдиного керівництва і єдиного планового господарства, є єдино сумісною з інтересами пролетаріату і з інтересами господарського розвитку країни"³⁴.

Пропозиції Раковського не були прийняті, однак він не залишав надії на успіх. На з'їзді Раковський говорив про "змичку революційного російського пролетаріату з 60 мільйонами селян-іногородців", пропонує "йти шляхом практичного вирішення питання" і критикує пропозицію Сталіна про утворення двопалатного ЦБК СРСР: "... У так званій другій палаті всі національності... будуть брати участь з однаковим числом голосів. Таким чином, кожна з 15 автономних республік і областей РСФРР матиме по 4 голоси... виходить, що фактично РСФРР буде мати 64 або 70 голосів, Україна матиме 4 голоси, Білорусія матиме 4 голоси... Ми були б задоволені, якщо б РСФРР задовольнилася б в цій палаті голосами не більше двох п'ятих, і нехай вона ці дві п'ятих голосів розподілить між різними республіками..."³⁵. Раковський вимагав "відняти від союзних комісаріатів дев'ять десятих їхніх прав і передати їх національним республікам". Про-

лунала також неприхована критика на адресу тільки-но утвореного Союзу: "Що вийшло після утворення Союзу Республік. Союз — це було зрозуміло, як сигнал обрушитися всією своєю вагою на окремі Республіки, задушити їх, розформувати їх" ³⁶. Раковський був незадоволений діями центральних комісаріатів, особливе обурення викликала та обставина, що після утворення СРСР союзні функції тимчасово були надані комісаріатам РСФРР. "Я запитую, хто ким керує, — чи Центральний Комітет керує радянськими органами, чи радянські органи під впливом своїх внутрішніх передавальних пасів керують ЦК" ³⁷, — говорив Раковський. Однак пізніше він вирішив викреслити це своє останнє висловлювання з стенографічного звіту з'їзду, розміркувавши, що воно може бути використане проти нього, однак залишався твердо переконаним у тому, що "союзне будівництво є несвоечасним і в корені помилковим" ³⁸.

Не менш емоціональним був виступ на з'їзді Скрипника. Він акцентував увагу на тій обставині, що партійні рішення з національного питання залишаються лише на папері: "Чому ми практично національне питання не вирішуємо. Справа у тому, що ми балансуємо в галузі національного питання... Виникає великодержавний шовінізм, він компенсується іншим і завжди виходить подвійна бухгалтерія. Особливо це було помітно у нас на Україні — це боротьба з великодержавним націоналізмом (так у тексті. — О. Б.) ... Чи не є це протиставлення двох націоналізмів приводом для того, щоб багато і багато хто на практиці свою бездіяльність у галузі національного питання виправдали" ³⁹. Скрипник, наполягаючи на живучості великодержавних забобонів, намагався перенести акцент на необхідність боротьби з "великодержавним шовінізмом".

Таким чином, виступи на XII з'їзді РКП(б) відбивають основні настрої української парторганізації. Раковський і Скрипник відстоювали вимоги справжньої незалежності союзних республік, їх національні права. Всі були абсолютно переконані в неприпустимості централізаторських устремлінь Москви. Незважаючи на укладення союзного договору, становлення державних інститутів тільки почалося, і гострі дискусії свідчили про бажання як центру, так і союзних республік зробити вирішальний вплив на цей процес. Намагання деяких республіканських лідерів розширити повноваження республіканських органів влади наштовхувалися на жорстку позицію центру, котрий не бажав "перебільшувати значення національного питання". "Крім права народів на самовизначення, є ще право робітничого класу на зміцнення своєї влади, і тому останньому праву підпорядковане право на самовизначення", — підкреслював Сталін ⁴⁰.

А. П. Ненароков справедливо відзначає, що для більшості опонентів Сталіна з національного питання на XII з'їзді головним елементом незалежності було "чітке розмежування сфер ведення Союзу і місцевого самоврядування на всіх рівнях", яке забезпечувало "можливість самостійного визначення основ економічного і культурного розвитку при ефективному обмеженні централізму" ⁴¹. Дійсно, у гострих дискусіях мова йшла в основному про права республік і центру, тоді як гасло коренізації партії відходило на другий план, оскільки на її характер істотний вплив повинні були зробити відносини республік та центру, не до кінця з'ясовані на XII з'їзді партії.

Відповідно до прийнятих на з'їзді рішень про "коренізацію" партії, VII конференція КП(б)У (квітень 1923 р.) доручила Наркомосу розробити план розвитку української радянської культури, українізації державного і господарського апарату. 23 травня 1923 р. на засіданні українського політбюро було знову розглянуте питання українізації, підбиті деякі підсумки і намічені основні її напрями. На думку українського партійного керівниц-

тва, більш-менш благополучна картина склалася у системі освіти, тоді як державні та партійні органи вимагали особливої уваги. Раковський так охарактеризував ситуацію: "...У нас в центральних органах, тобто в комісаріатах, у правліннях трестів, у кооперації, за винятком сільськогосподарської, — кількість українців, які знають і розуміють українську мову, надто мало. Може бути 1/5, 1/8 і навіть 1/10 всіх службовців..." Дещо поліпшилася справа на периферії, де кількість українців у державних установах перевищувала 50 %. Українців у КП(б)У було 24 %⁴².

Згідно з рядом постанов державні службовці, тільки-но прийняті на роботу, повинні були протягом 6 місяців вивчити українську мову, для тих, хто довше працював, був визначений строк в один рік. Діловодство передбачалося також вести українською мовою, це ж стосувалося викладання тощо⁴³. Таким чином, конкретизувалися вже знайомі з попередніх постанов заходи, стали більш жорсткими строки їх виконання.

Конфлікти між центральними та республіканськими органами управління, про які неодноразово говорили учасники XII з'їзду, ставали все гострішими. Втягнутими в ці суперечки опинилися і політбюро ЦК РКП(б), і оргбюро, і секретаріат. Центральне партійне керівництво було цим вкрай незадоволене і намагалося взяти реванш, використавши "справу" "буржуазного націоналіста" М. С. Султан-Галієва для того, щоб розпочати уніфікацію національної політики в СРСР.

Незабаром після арешту Султан-Галієва (4 травня 1923 р.), звинуваченого в "створенні пантюркистської націоналістичної організації", було вирішено провести нараду національних працівників. Порядок денний містив два питання: виключення Султан-Галієва з партії і заходи щодо здійснення резолюції XII з'їзду РКП(б) з національного питання. Нарада була побудована таким чином, що стало очевидним бажання Сталіна приборкати непокірних "націоналістів", указуючи на приклад Султан-Галієва. Особливу увагу було приділено Україні. Так, у промові Сталіна говорилося про необхідність "поступової націоналізації урядових установ" у республіках і насамперед "у такій важливій республіці, як Україна"⁴⁴. Викремлення України з ряду інших республік не випадкове: відносини українського і центрального партійного керівництва були в той період далекими від ідеальних. Сталін же намагався поставити цю велику республіканську парторганізацію під свій контроль.

Наміри центрального керівництва були вельми очевидними для учасників наради. Скрипник, виступаючи на нараді, заявив, що питання про Султан-Галієва "не є просто справою особистою, воно поставлене у площину партійної політики... Я побоююсь, щоб... постановка справи Султан-Галієва на цій нараді не призвела б до якогось порушення нашої лінії"⁴⁵. Скрипник правильно зрозумів намір Сталіна покінчити з плюралізмом думок з національного питання, але не зміг передбачити наслідки: ті, хто виступав за Султан-Галієва, через кілька років стали "ворогами народу".

Раковський і Скрипник скористалися трибуною наради, щоб знову зробити спробу перемогти у старій дискусії. Так, Раковський детально інформував присутніх про хід українізації, наводив конкретні цифри, називав постанови і т. п. Однак метою його виступу було, як і раніше, добитися "розширення прав окремих республік": "Найголовніше, однак, на що ми назираємо у наших постановах, це дати республікам значно більше прав у фінансовому господарстві і більшу ініціативу в розподілі таких кредитів, яким є сільськогосподарський кредит". Раковський запропонував перевести кілька об'єднаних комісаріатів у склад самостійних, а злитих — у об'єднані; зберегти дві окремі президії в двопалатному союзному ЦВК⁴⁶.

Питання про союзне будівництво розглядав у своєму виступі й Скрипник: "Наш Союз Соц. Республік має свою суверенну волю... Це є єдина суверенна держава, котра виступає як єдине ціле. Це зовсім не означає, що у такому союзі знищується воля республік, які у ньому об'єднуються, що знищується суверенність республік, які об'єднуються. Це не так. Ми будуюмо свою державу таким чином, що вільні республіки, які об'єднуються, залишаються внутрішньо незалежними..." Однак він надавав великого значення національній формі союзної республіки, в ім'я якої намагався "українізувати" пролетаріат УСРР: "...Для того, щоб зрозуміти українське селянство, нам необхідно підійти до пролетаріату і сказати: передові загони робітничого класу, навчіться українській мові для того, щоб вести українське селянство до соціалізму". При цьому він не приховував ту обставину, що з даного питання йому довелося "вести посилену боротьбу в партії на Україні"⁴⁷. І Раковський, і Скрипник, приділяючи основну увагу союзному будівництву, відсували питання українізації на другий план, указуючи таким чином на їх підпорядкований характер. Питання українізації Скрипник тісно пов'язував з питаннями союзного будівництва, оскільки для нього було очевидним, що від того, як будуватимуться відносини центру і республік, залежатиме і те, яким шляхом піде і в яких формах проводитиметься українізація. Для Раковського було більш важливим добитися реальної самостійності України, проблеми ж української мови в республіці його хвилювали значно менше, хоч він і вважав необхідним виконувати рішення з'їзду.

Другий представник УСРР на нараді Г. Ф. Гринько також проявив себе як переконаний прибічник українізації: "Я хочу сказати, що на Україні, хоч питання з проведенням українізації стоїть надзвичайно складно, все ж у мене таке враження, що ми відстаємо, що на Україні ми не тримаємо справжнього темпу розвитку в цьому відношенні". Особливе занепокоєння Гринька викликав рух національного складу партії: "Ми не вирінюємося в бік збільшення в ній (партії. — О. Б.) українських елементів", "нам потрібно ще буде створити таке становище, щоб широкі ряди націоналів у партії залучити до політичної роботи і активності, тому що досі ще ми маємо дуже складний і сильний тиск великоросійських тенденцій та ухилів"⁴⁸. Висловився він і з приводу відносин республіки і центру, підкресливши необхідність "забезпечити розвиток господарської ініціативи, якою така велика республіка, як Українська, повинна володіти повністю і реально"⁴⁹.

Безумовно, конфлікти, які розгорілися на нараді, були відлунням недавніх суперечок на XII з'їзді партії. Слід в основному погодитися з думкою П. Гобла, який вважав, що Сталін використав атаку проти татар тільки як спробну кулю відносно українців і що "таким чином Сталін реагував на Україну, де його позиції в 1923 році були ще слабкими"⁵⁰. Необхідно, проте, враховувати, що Сталін на нараді хотів залякати не лише українців, а й інших "націоналів", незгодних з політикою центрального партійного керівництва.

Згідно з рішеннями XII з'їзду і IV національної наради ЦК РКП(б) намітив ряд заходів по "коренізації". В документі під назвою "Заходи по втіленню в життя постанов з національного питання, прийнятих XII з'їздом і національною нарадою", мова йде про обов'язкове викладання національних мов як у республіканських рад партшкол ах, так і "у всіх без винятку навчальних закладах національних областей і республік", про надання "достатньої кількості місць" на робфаках вузів національних республік і областей представникам корінної національності, про систематичні субсидії для національних газет з огляду на їхню неможливість відразу пе-

рейти на госпрозрахунок. Встановлювалося правило, згідно з яким "у кожному основному відділі Обкому або нац. ЦК або зав., або його заст. повинен бути працівником місцевої національності". Крім того, під жорсткий контроль підпадали як "російські працівники", "проти котрих виникли звинувачення в російському шовінізмі, колонізаторстві і нерозумінні завдань партії в галузі національного питання", так і будь-які інші "окремі працівники", що ухиляються "в бік місцевого шовінізму і націоналізму", "персональних угруповань і склок". Особлива увага приділялася Україні (разом з Туркестаном), підкреслювалася необхідність "особливо стежити за проявами великодержавного націоналізму і місцевого шовінізму", "вживаючи своєчасних заходів щодо запобігання і викорінення їх" ⁵¹.

Слід відзначити ті положення документа, які стосуються кадрових змін у республіках. Восени 1923 р. у головного тоді противника Сталіна — Л. Троцького було чимало прибічників в Україні ⁵², що викликало серйозну стурбованість "трійки". Незабаром після наради у відомому листі Г. Зінов'єва Сталіну від 31 липня 1923 р. дається коротка характеристика становища в Україні: "Тут був днями Раковський. Приїжджав до Троцького, до нас не заходив. Україну, по-моєму, треба серйозно зміцнити новими великими людьми" ⁵³. Таким чином, проблему українізації та коренізації взагалі слід розглядати у зв'язку зі складною внутріполітичною ситуацією, враховуючи як різні аспекти утворення СРСР, так і розташування сил всередині партії та її керівних органів.

На початку 1920-х рр. численні декрети про підвищення значення української мови практично не виконувалися: верхівка КП(б)У основну свою увагу приділяла правовому статусу України в утворюваному тоді Союзі РСР. Усунення з України одного з прибічників Троцького — Раковського, будучи проявом жорсткої внутріпартійної боротьби в центрі, вплинуло в той же час і на ситуацію в республіці. Після того як в Україну на посаду генерального секретаря ЦК КП(б)У Сталін направив Кагановича, політика коренізації значно похввалася. Українські комуністи — прихильники українізації — одержали своєрідний "карт-бланш" на її проведення в обмін на підтримку позицій Сталіна в республіці. Противники українізації змушені були змиритися зі своєю поразкою ⁵⁴.

У свою чергу, Сталін та його однодумці на початку 1920-х рр. ще не могли відверто і безперешкодно здійснювати на практиці власні плани національного будівництва, які мали багато спільного з традиційними принципами імперської державності. Тільки усунувши з політичної сцени своїх політичних опонентів у центрі і республіках і утвердивши в партії жорстку єдиноначальність, сталінці змогли без перешкод проводити свою політику.

¹ Сталин И. В. Марксизм и национально-колониальный вопрос. Сборник статей и речей. - М., 1937. - С. 60.

² Там же. — С. 62—63.

³ Там же. — С. 79.

⁴ Барсенков А. С. Меняющаяся роль русского народа в национальной политике Советской власти // Барсенков А. С., Вдови и А. И., Корецкий В. А. Русский народ: историческая судьба в XX в. — М., 1993. — С. 37.

⁵ Шевельов Ю. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900—1941). — Чернівці, 1998. — С. 72.

⁶ До історії міжнаціональних процесів на Україні // Укр. іст. жури. — 1990. — № 6. — С. 111.

⁷ Кручек О. А. Становлення державної політики УРСР у галузі національної культури (1920-1923 рр.). - К., 1996. - С. 16.

⁸ Див.: Чехович В. А. Державно-правові питання українізації в 20-х роках // Чехович В. А., Касьянов Г. В., Ткачова Л. І. Держава і українська інтелігенція (деякі проблеми взаємовідносин у 20-х — на початку 30-х років). — К., 1990. — С. 3—25.

- ⁹ Національні процеси в Україні. Історія і сучасність. Документи і матеріали. Довідник. Ч. 2. - К., 1997. - С. 11-12.
- ¹⁰ Там же. - С. 13-14.
- ¹¹ Шевельов Ю. Назв, праця. — С. 74.
- ¹² К р у ч е к О. А. Указ. соч. — С. 41.
- ¹³ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВОВУ), ф. 4402, оп. 1, од. зб. 6, арк. 1, 3—5.
- ¹⁴ К р у ч е к О. А. Указ. соч. — С. 28, 30.
- ¹⁵ К р а в ч е н к о Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ століття. — К., 1997. - С. 134.
- ¹⁶ Шевельов Ю. Назв, праця. — С. 74.
- ¹⁷ Там же. - С. 75.
- ¹⁸ Российский центр хранения и изучения документов новейшей истории (далі — РЦХИДНИ), ф. 523, оп. 1, од. зб. 105, арк. 2-10.
- ¹⁹ Там же, арк. 12.
- ²⁰ К у л ь ч и ц ь к и й С. В. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919—1928). — К., 1996. - С. 241.
- ²¹ Див.: Каганович Л. Памятные записки. — М, 1996. — С. 284.
- ²² Там же. - С. 299.
- ²³ Г о л о в к о В. А., С т а н ч е в М. Г., Ч е р н я в с к и й Г. И. Между Москвой и Западом. — Харьков, 1994. - С. 87-88, 100.
- ²⁴ М е й с Дж., Солдатенко В. Ф. Національне питання у житті і творчості Миколи Скрипника // Укр. іст. журн. — 1996. — № 3. — С. 132.
- ²⁵ П а в л о в Д. Б. Большевицкая диктатура против социалистов и анархистов. 1917 — середина 1950-х годов. — М., 1999. — С. 206.
- ²⁶ К у л ь ч и ц ь к и й С. В. Комунізм в Україні... — С. 234.
- ²⁷ Документы и материалы о работе комиссии Орг. бюро ЦК РКП(б) по подготовке вопроса "О взаимоотношениях РСФСР и независимых республик" к Пленуму ЦК партии (6 октября 1922 г.) // Известия ЦК КПСС. - 1989. - № 9. - С. 199.
- ²⁸ Национальная политика России: история и современность. — М., 1997. — С. 269.
- ²⁹ С т а л и н И. В. Марксизм и национально-колониальный вопрос. — С. 88—89, 112.
- ³⁰ XII съезд РКП(б). Стенографический отчет. — М., 1968. — С. 486.
- ³¹ С т а л и н И. В. Марксизм и национально-колониальный вопрос. — С. 77.
- ³² Там же. — С. 81.
- ³³ XII съезд РКП(б). Стенографический отчет. — С. 492.
- ³⁴ РЦХИДНИ, ф. 50, оп. 1, од. зб. 1, арк. 72.
- ³⁵ Там же, од. зб. 19, арк. 167—168.
- ³⁶ Там же, арк. 32.
- ³⁷ Там же, арк. 34.
- ³⁸ Там же, арк. 35.
- ³⁹ Там же, арк. 13—14.
- ⁴⁰ XII съезд РКП(б). Стенографический отчет. — С. 650.
- ⁴¹ Н е н а р о к о в А. П. 70 лет назад: национальный вопрос на XII съезде РКП(б) // Отечественная история. — 1994. — № 1. — С. 117.
- ⁴² Тайны национальной политики ЦК РКП(б). Четвертое совещание ЦК РКП с ответственными работниками национальных республик и областей в г. Москве 9—12 июня 1923 г. Стенографический отчет. — М., 1992. — С. 107—108.
- ⁴³ Там же. - С. 109.
- ⁴⁴ Там же. - С. 102.
- ⁴⁵ Там же. - С. 61, 62.
- ⁴⁶ Там же. - С. 108-109.
- ⁴⁷ Там же. - С. 240, 242.
- ⁴⁸ Там же. - С. 257-258.
- ⁴⁹ Там же. - С. 259.
- ⁵⁰ Г о б л П. Рождение сталинской национальной политики: Четвертое совещание ЦК РКП(б) с ответственными работниками национальных республик и областей. 9—12 июня 1923 г. // Межнациональные отношения в России и СНГ. Семинар Московского Центра Карнеги. Вып. 1. - М., 1994. - С. 19-20.
- ⁵¹ РЦХИДНИ, ф. 50, оп. 1, од. зб. 1, арк. 55-62.
- ⁵² К у л ь ч и ц ь к и й С. В. Комунізм в Україні... — С. 238.
- ⁵³ "Ильич был тысячу раз прав" (Из переписки членов Политбюро ЦК РКП(б) в июле—августе 1923 г.) // Известия ЦК КПСС. — 1991. - № 4. — С. 200.
- ⁵⁴ Кульчицкий С. Курс — украинизация // Родина. — 1999. — № 8. — С. 109.

З історії Другої світової війни

Н. М. РУДЕНКО (Київ)

Українці в партизанському русі у Молдавії (січень — липень 1944 р.)

На початку 1944 р. у зв'язку з успішними діями Радянських Збройних Сил по визволенню від німецько-фашистських військ Правобережної України гостро постало питання якнайшвидшого налагодження партизанської боротьби в сусідній Молдавії. Перед Українським штабом партизанського руху (УШПР) і його Молдавським відділом було поставлено завдання вжити заходів для надання безпосередньої допомоги молдавським патріотам, які діяли далеко від лінії фронту, за умов концентрації значних сил противника.

Розпочалася підготовка до десантування на окуповану територію Молдавії невеликих партизанських загонів, організаторських і диверсійно-організаторських груп, що склалися з досвідчених керівників партизанського руху. Ці формування мали встановити зв'язки з молдавськими підпільниками для налагодження спільних бойових дій проти окупантів. Така діяльність сприяла б прискоренню визволення Молдавії. У цих групах поряд з росіянами, молдаванами, білорусами, євреями, татарами було чимало громадян України.

У січні—березні 1944 р. УШПР і Молдавським відділом на територію Молдавії були десантовані групи, очолювані С. Д. Автенієвим¹, А. Й. Лисициним, І. І. Лисовим, А. Й. Макаренком, Є. І. Петровим, Т. Ф. Прокіним, М. В. Смілевським, О. І. Строговим, І. Ф. Чечоткіним. П'ять з названих командирів: С. Д. Автенієв, А. Й. Лисицин, А. Й. Макаренко, М. В. Смілевський, І. Ф. Чечоткін — українці за походженням, І. І. Лисов — білорус, решта — росіяни. Комісарами й начальниками штабів вказаних формувань були здебільшого громадяни України. Діяльність цих формувань відтворюють подані нижче таблиці 1, 2².

Німецько-румунські війська більшість з них знищили або розсіяли. Хоча деяким все ж вдалося закріпитися й розпочати бойові дії. Зокрема, успішно розгорнула діяльність група на чолі з українцем, уродженцем с. Стройниці Рибницького району Молдавії С. Д. Автенієвим, десантована 25 січня 1944 р. представництвом УШПР при Військовій раді 4-го Українського фронту в складі 8 чол.: командира, комісара, начальника штабу, начальника забезпечення, командира взводу, радиста, підричника, розвідника, в основному громадян України.

З акту про десантування групи, складеного командиром літака ПС-84 № 4030, лейтенантом Нікітіним та інструктором парашутної підготовки 8-ї повітряної армії, гвардії лейтенантом Поповим, виходило, що партизани були вдало десантовані з висоти 400 метрів за 18 км на північ від Тирасполя.

Насправді ж, група була викинута неодноразово і з великим відхиленням від місця приземлення, визначеного штабом партизанського руху при Військовій раді 4-го Українського фронту, внаслідок чого партизани зібратися не змогли. Вантажні мішки ними також не були розшукані. Незважаючи на це, а також степову місцевість, умови зими, десантники не

розгубилися. Тривалий час вони діяли двома розрізненими групами. Завдяки підтримці місцевого населення вони швидко ознайомилися з районом дій, режимом, встановленим противником, налагодили зв'язки, зросли за рахунок тамтешніх жителів і розпочали боротьбу. Мешканці багатьох сіл Тираспольського, Григоріопольського, Гросулівського і Фрунзевського районів Молдавії і України поповнили майбутній загін ім. Г. І. Котовського, в якому на момент визволення частинами Червоної армії району його діяльності було 75 чол.

У лівобережних районах Молдавії і суміжних районах України партизани організували 9 інших груп загальною чисельністю 224 чол. Бійці загону ім. Г. І. Котовського проводили диверсійну діяльність на залізниці Тирасполь — Одеса. З 25 січня по 10 квітня вони пустили під укіс 3 військових ешелони, вбили 93 і поранили 62 німецьких солдатів і офіцерів, знищили паровоз, 51 вагон, 17 платформ, 2 танкетки, 4 автомашини, 2 склади з обмундируванням, майже 9 км телеграфно-телефонних ліній зв'язку та ін.

Після розформування загону 18 квітня 1944 р. його особовий склад поповнив польові військкомати: у с. Руська Комарівка — 60 чол., у м. Котовськ — 10 чол. У ньому мужньо боролися з ворогом українці, росіяни, молдавани, євреї, представники інших народів³.

У ніч на 20 березня 1944 р. в ліс за 42—43 км на північний захід від Кишинева представництвом УШПР при Військовій раді 4-го Українського фронту з мелітопольського аеродрому була переправлена сформована 19 березня диверсійно-організаторська група ім. Ф. Е. Держинського під командуванням Є. І. Петрова (10 партизанів — 4 росіянина і 6 громадян України).

Як свідчить анкета військової частини, комісар групи С. С. Гуров — росіянин, родом із Дніпродзержинська Дніпропетровської області, 1907 р. народження, в армію призваний 26 червня 1941 р. Дніпродзержинським райвійськкомісаріатом, 17 днів перебував у таборі військовополонених, звідки втік, з 20 липня 1943 р. — у партизанах. Начальник штабу М. В. Сердюк — українець, 1907 р. народження, уродженець с. Шевське Магдалинівського району Дніпропетровської області, закінчив курси середнього командного складу при штабі 1-го кавалерійського корпусу у м. Проскурів; перебуваючи на посаді начальника артзабезпечення 65-го кавалерійського полку 32-ї кавалерійської дивізії, потрапив в оточення, переховувався, з 1 серпня 1943 р. — у партизанському загоні ім. Ф. Е. Держинського, очолюваному Є. І. Петровим.

Основними завданнями групи, визначеними наказом від 19 березня 1944 р., були: проведення бойових дій і диверсій на залізниці Кишинів — Унгени і шосейній дорозі Кишинів — Леушенци, налагодження зв'язків з місцевими партизанськими формуваннями і вжиття заходів для активізації їх боротьби із загарбниками.

В тилу ворога група поповнювалася за рахунок невдоволеного гітлерівським режимом місцевого населення й воїнів Червоної армії, що втекли з полону. На час з'єднання з частинами Радянських Збройних Сил наприкінці серпня 1944 р. в ній налічувалися 153 партизани⁴.

Значними були успіхи невеликої за складом — 6 чол. — сформованої 26 березня 1944 р. штабом партизанського руху 4-го Українського фронту диверсійно-організаторської групи ім. М. В. Фрунзе під командуванням І. І. Лисова — білоруса, 1894 р. народження, який з червня 1923 р. постійно жив і працював в Україні. 26 березня група була десантована в ліс, за 28 км на південний захід від м. Орґеєва, на базу партизанського загону "Журналіст" на чолі з М. В. Смілевським, який був переправлений у ті ж

Діяльність десантних груп УШПР, закинутих у

№ п/п	Назва партизанських формувань	Прізвище, ім'я, по батькові командира, комісара, начальника штабу, їх національність	Дата створення
1	Партизанський загін № 4 "Перемога"	командир А. Й. Макаренко — українець, комісар І. П. Белецький — українець, нач. штабу Д. Г. Гога — українець	20.11.43
2	Партизансько-організа-торська група	командир О. І. Строгов — росіянин, комісар Ф. В. Абрамітов — українець, нач. штабу Н. Набіулін — татарин	21.11.43
3	Партизанський загін "За Дніпро"	командир І. Ф. Чечоткін — українець, комісар П. Т. Глушич — українець, нач. штабу П. Р. Чорний — українець	15.01.44
4	Партизанський загін ім. Г. І. Котовського	командир С. Д. Автенієв — українець, комісар П. Т. Іванчук — українець, нач. штабу М. П. Должиков — росіянин	25.01.44
5	Партизансько-організа-торська група	командир Т. Ф. Прокін — росіянин, комісар І. М. Беленко — українець, нач. штабу т. В. Гаджієнко — українець	08.02.44
6	Партизансько-організа-торська група	командир А. Й. Лисицин — українець, комісар В. Ф. Валявський — українець, нач. штабу В. С. Кашенко — українець	16.02.44
7	Партизанський загін "Журналіст"	командир М. В. Смілевський — українець, комісар Ю. П. Ісайкін — росіянин, нач. штабу В. К. Хорольський — українець	17.03.44
8	Диверсійно-організаторська група ім. Ф.Е. Дзержинського (на 26.08.44 р. — партизанський загін ім. Ф. Е. Дзержинського)	командир Є. І. Петров — росіянин, комісар С. С. Гуров — росіянин, нач. штабу М. В. Сердюк — українець	19.03.44
9	Диверсійно-організаторська група ім. М. В. Фрунзе (на 30.04.44 р. — партизанський загін ім. М. В. Фрунзе)	командир І. І. Лисов — білорус, комісар М. т. Тетянка — українець	26.03.44

місяця в ніч на 18 березня 1944 р. Спочатку група діяла самостійно, а 15 квітня за рахунок місцевих жителів і колишніх радянських військово-в'язнів, а також чотирьох десантників, закинутих у тил ворога штабом партизанського руху 2-го Українського фронту, переросла в загін ім. М. В. Фрунзе. Цього ж дня формування об'єдналося із загоном "Журналіст" і до 30 квітня — дня з'єднання з частинами Червоної армії (на цей час у загоні було 23 партизани) — вело з ним спільні бойові дії.

Загін знищив 114 солдатів і офіцерів противника, поранив — 95. Одна з найпомітніших операцій формування була проведена 4 квітня на дорозі між населеними пунктами Циганешти — Снешть, за 35 км на північний захід від Кишинєва. В ході її було розгромлено ворожий обоз: знищено 6 возів, 19 гітлерівців, у тому числі одного офіцера, поранено близько 30, захоплено 3 вози з продуктами.

Спільно із загоном "Журналіст" 16 квітня 1944 р. в Бравичевському лісі загін ім. М. В. Фрунзе вів бій з каральним загоном ворога чисельністю

Таблиця 1

січні — березні 1944 р. на територію Молдавії

Дата десантування	Район десантування	Район дій	Дата розформування
14.01.44	30 км на північ від Кишинева	район Кишинева	11—12.02.44 розгромлений
14.01.44	25 км на захід від Кишинева	район Кишинева	за винятком двох партизанів особовий склад групи після 8.02.44 вважається таким, що пропав безвісти
у ніч на 16.01.44	25 км на захід від Кишинева	бойових дій загін не вів	18.03.44
у ніч на 25.01.44	18 км на північ від Тирасполя	Тираспольський, Григоріопольський, Дубоссарський, Гросулівський, Фрунзевський райони Молдавії і Одеської області України	18.04.44
у ніч на 21.02.44	район с. Лукашівки Оргеєвського району	район Кишинева	3.03.44 розгромлена
у ніч на 27.02.44		бойових дій група не вела	особовий склад пропав безвісти
у ніч на 18.03.44	Оргеєвський район		16.04.44 розгромлений
у ніч на 20.03.44	42 км на північний захід від Кишинева		>6.08.44
26.03.44	28 км на південний захід від Оргеєва	35—45 км на північний захід від Кишинева	30.04.44

500 чол. (106-та німецька дивізія), що оточив партизанів. Партизани знищили майже 40 гітлерівців, поранили — 65. Але недорахувалися 13 своїх побратимів. Серед загиблих був і комісар загону ім. М. В. Фрунзе, уродженець Києва, українець М. І. Тетянка.

Командир загону І. І. Лисов, вказувалося в атестаційному листку від 30 квітня 1944 р., підготовленому 2-м відділенням штабу партизанського руху на 4-му Українському фронті, за виконання останнього завдання штабу, професійне керівництво загonom ім. М. В. Фрунзе, особисту участь у бойових операціях представлений до нагородження орденом Червоного Прапора⁵.

Як зазначалося вище, більшість десантованих у січні — березні 1944 р. УШПР і Молдавським відділом невеликих партизанських загонів і організаторських груп були розсіяні або розгромлені німецько-румунськими військами. Така доля спіткала партизанські загони А. Й. Макаренка, І. Ф. Чечоткіна, М. В. Смілевського, організаторські групи О. І. Строгова,

Національний склад десантних груп УШПР, закинутих

№ п/п	Назва партизанських формувань	Всього партизанів з них (на час де- жінок сантування)		українців		росіян	
1	Партизанський загін № 4 "Перемога" А. Й. Макаренка	8	1 росіянка	7		1	
2	Партизансько-організаторська група О. І. Строгова	9	1 росіянка	5		3	
3	Партизанський загін "За Дніпро" І. Ф. Чечоткіна	8		5		2	
4	Партизанський загін ім. Г. І. Котовсь- кого С. Д. Автенієва	8	2 українки	5		2	
5	Партизансько-організаторська група Т. Ф. Прокіна	12	1 українка, 1 росіянка	5		7	
6	Партизансько-організаторська група А. Й. Лисицина	12	2 росіянки	9		3	
7	Партизанський загін "Журналіст" М. В. Смілевського	11	2 росіянки	3		7	
8	Диверсійно-організаторська група ім. Ф. Е. Держинського (на 26.08.44 р. — партизанський загін ім. Ф. Е. Держин- ського) Є. І. Петрова	10	1 українка, 1 росіянка	5		5	
9	Диверсійно-організаторська група ім. М. В. Фрунзе (на 30.04.44 р. — партизанський загін ім. М. В. Фрунзе) І. І. Лисова	6	1 росіянка	1		2	

Т. Ф. Прокіна, А. Й. Лисицина. Всі ці формування, за винятком партизанського загону "Журналіст" під командуванням М. В. Смілевського, закинутого в Оргеєвський район Молдавії, були десантовані в декількох десятках кілометрів від Кишинєва.

Першими з вказаних формувань були закинуті 14 січня загін А. Й. Макаренка і група О. І. Строгова, 16 січня — загін "За Дніпро" І. Ф. Чечоткіна, 21 лютого — група Т. Ф. Прокіна, 27 лютого — група А. Й. Лисицина, 18 березня — загін М. В. Смілевського. Вони налічували 60 партизанів, з яких 22 були росіянами, 35 — громадянами України, 2 — молдаванами, 1 татарин.

У "Бойовому завданні" штабу партизанського руху 3-го Українського фронту на ім'я командира загону № 4 "Перемога" А. Й. Макаренка, у складі якого було 7 українців, як на одне з першочергових завдань вказувалося на організацію в найкоротший термін великого партизанського загону за рахунок молдавських громадян. Однак події розгорнулися не так, як планувалося. 22 січня загинули три партизани, в тому числі начальник штабу, які, вийшовши на мінування ділянки залізниці Кишинів — Ясси, потрапили в засідку. Через деякий час загинув комісар. 11—12 лютого румунською жандармерією були схоплені пораненими ще три партизани, зокрема командир А. Й. Макаренко⁶.

Складним був і бойовий шлях партизансько-організаторської групи О. І. Строгова. 14 січня під час приземлення загинули начальник штабу і заступник командира групи по розвідці, 16 січня в бою поблизу с. Улма —

у січні — березні 1944 р. на територію Молдавії

За національністю				Всього партизанів (на час розформування)	Примітки
білорусів	молдаван	татар	євреїв		
			1	75	1 партизан єврейської національності — уродженець Конотопа Сумської області 1 партизан російської національності — уродженець Києва
	1			153	1 партизан російської національності — уродженець Дніпродзержинська
1	1			23	Особа одного партизана не встановлена

командир формування. Спочатку група підтримувала регулярний радіозв'язок зі штабом партизанського руху 3-го Українського фронту. 8 лютого він раптово припинився. 9 лютого партизани вступили в нерівний бій з ворогом поблизу с. Лукашівки Орґеєвського району, чотири з них тут загинули. Комісар Ф. В. Абрамігов — українець, уродженець м. Суми, і військовий фельдшер, українець Я. М. Поплавський згодом повернулися в штаб партизанського руху 3-го Українського фронту ⁷.

На прохання Ф. В. Абрамітова в район с. Лукашівки Орґеєвського району, за 30 км на північ від Кишинєва, штаб партизанського руху 3-го Українського фронту у ніч на 21 лютого десантував партизансько-орґанізаторську групу Т. Ф. Прокіна (12 чол.) для встановлення зв'язку з Ф. В. Абрамітовим й Я. М. Поплавським і сформування партизанського загону. З 21 лютого по 2 березня група підтримувала зв'язок зі штабом партизанського руху 3-го Українського фронту. За свідченнями трьох партизанів, що повернулися з ворожого тилу, група активних бойових дій не вела, а в одному з боїв із фашистами в районі Орґеєва 27 лютого зазнала значних втрат — загинули шість партизанів, у тому числі командир Т. Ф. Прокін, комісар І. М. Беленко. Раніше у цьому ж районі загинули бійці В. М. Мітяєв, Г. І. Труш і В. І. Тимаков ⁸.

Як свідчать матеріали про діяльність партизансько-орґанізаторської групи штабу партизанського руху 3-го Українського фронту, очолюваної українцем А. Й. Лисициним, вона підтримувала радіозв'язок зі штабом лише з 27 лютого по 2 березня 1944 р. Після визволення району дій части-

Діяльність десантних груп УШПР, закинутих у

№ п/п	Назва партизанських формувань	Прізвище, ім'я, по батькові командира, комісара, начальника штабу, їх національність	Дата створення
1	Диверсійно-розвідувальна група	командир І. Т. Сербул — українець, комісар С. Ф. Щербуха — українець, нач. штабу М. С. Біба — українець	20.04.44
2	Диверсійна група	командир О. В. Корецький — росіянин, комісар Б. М. Кондратенко — українець, нач. штабу В. С. Кіреєв — росіянин	14(18).05.44
3	Диверсійно-розвідувальна група (на 24.08.44 р. — партизанський загін ім. Г. І. Котовського)	командир І. Т. Тюканько — росіянин	25.05.44
4	Диверсійно-розвідувальна група (на 26.08.44 р. — партизанський загін ім. М. І. Кутузова)	командир В. П. Александров — росіянин	3.06.44
5	Партизанський загін ім. М. С. Хрущова	командир В. О. Шпак — росіянин, комісар А. І. Литвинов — єврей, нач. штабу Г. М. Стекольніков — росіянин	20.06.44
6	Диверсійно-розвідувальна група (на 25.08.44 р. — партизанський загін ім. М. І. Калініна)	командир Л. І. Диряєв — росіянин	2.07.44
7	Диверсійно-розвідувальна група	командир М. Х. Жемадуков — адигеєць, комісар П. І. Пришепін — росіянин	30.06.44
8	Диверсійно-розвідувальна група	командир О. І. Костьолов — росіянин	3.07.44
9	Диверсійно-розвідувальна група	командир Г. Ф. Алмазов — росіянин, комісар П. А. Солодовников — росіянин	11 (20).07.44
10	Партизанський загін	командир М. А. Лясоцький — українець, комісар О. П. Іванов — росіянин, нач. штабу М. Т. Хохлов — росіянин	26.07.44
11	Диверсійно-розвідувальна організаторська група	командир І. К. Решетняк — росіянин, комісар О. С. Кутиков — росіянин, нач. штабу М. Д. Лосев — росіянин	27.07.44
12	Диверсійна група	командир А. Г. Шевченко — українець, комісар І. Є. Лагода — українець	20.05.44
13	Диверсійно-розвідувальна група	командир І. І. Іванов — росіянин	30.04.44
14	Диверсійно-розвідувальна група	командир О. Ф. Гуров — росіянин	12.07.44

нами Червоної армії ніхто з особового складу групи до штабу не прибув. За даними спецповідомлення 3-го польового відділу 5-го Управління НКДБ СРСР від 4 березня 1944 р., група А. Й. Лисицина вважається повністю розгромленою румунськими військами⁹.

За документами облікової справи партизанського загону "За Дніпро" під командуванням українця І. Ф. Чечоткіна, десантованого в Молдавію ШПР 4-го Українського фронту, цей загін був зв'язаний з румунською сипуренцею і нібито працював на неї, тому після виходу з тилу — 18 березня

травні — липні 1944 р. на територію Молдавії

Таблиця 3

Дата десантування	Район десантування	Район дій мування	Дата реформування
у ніч на 12.05.44	20 км на схід від Тирасполя		пропали безвісти
4.06.44	42 км на південний схід від Тирасполя	бойові дії не вела	14.06.44
4(5).06.44		50—60 км на захід від Кишинєва	24.08.44
у ніч на 7.06.44	36 км на південний захід від Кишинєва (6 км на північний захід від Лопушни)	ліс на північний захід від Котовська	26.08.44
у ніч на 29.06.44	30 км на захід від Кишинєва	30 км на захід від Кишинєва, 28 км на південний захід від Кишинєва	26.08.44
2.07.44	40 км на південь від Кишинєва (район Гура-Галбена)	район Кишинєва	25.08.44
у ніч на 2.07.44	20 км на південь від Кишинєва		25.08.44
у ніч на 7.07.44	33 км на південний захід від Кишинєва	на схід від Лопушни, північний захід від Котовська	26.08.44
у ніч на 22.07.44 — 4 чол. 27.07.44 — 2 чол.	район Лопушнинського лісу, 3 км на північний захід від Логанешти	в радіусі 15—25 км від місця приземлення	26.08.44
26.07.44	80 км на північний схід від Кишинєва (район с. Кара-куй)	район Кишинєва	25.08.44
27.07.44		район Кишинєва	26.08.44
у ніч на 29.07.44	10 км на захід від Котовська		
		30—40 км на південний захід від Кишинєва	26.08.44

1944 р. — він потрапив до органів "Смерш" 3-го Українського фронту. Подальша доля партизанів залишається невідомою¹⁰.

Історія загону "За Дніпро", наявність у партизанському загоні № 4 "Перемога" на чолі з А. Й. Макаренком особи, яка, потрапивши до рук румунських карателів, розповіла ворогам те, про що мала мовчати¹¹, а також той факт, що румунське командування мало детальні відомості про всі п'ять розгромлених партизанських загонів і організаторських груп, десантованих у січні — лютому на територію Молдавії¹², дають під-

Національний склад десантних груп УШПР, закинутих

№ п/п	Назва партизанських формувань	Всього партизанів (на час десантування)	З них — жінок					
				українці	росіяни	білоруси	молдавани	узбеки
1	Диверсійно-розвідувальна група І. Т. Сербула	3		3				
2	Диверсійна група О. В. Корецького	9	1 українка	6	2			
3	Диверсійно-розвідувальна група (на 24.08.44 р. — партизанський загін ім. Г. І. Котовського) І. І. Тюканька	9	1 росіянка	2	6		1	
4	Диверсійно-розвідувальна група (на 26.08.44 р. — партизанський загін ім. М. І. Кутузова) В. П. Александрова	10	1 українка	2	7	1		
5	Партизанський загін ім. М. С. Хрущова В. О. Шпака	53	2 росіянки	29	20	1		1
6	Диверсійно-розвідувальна група (на 25.08.44 р. — партизанський загін ім. М. І. Калініна) Л. І. Диряєва	5	1 росіянка		2	1	1	
7	Диверсійно-розвідувальна група М. Х. Жемадукова	6		1	3			
8	Диверсійно-розвідувальна група О. І. Костьолова	8	1 єврейка	4	3			
9	Диверсійно-розвідувальна група Г. Ф. Алмазова	6	1 росіянка	1	4		1	
10	Партизанський загін М. А. Лясоцького	13	1 росіянка	2	10			
11	Диверсійно-розвідувальна організаторська група І. К. Ршетняка	8			7		1	
12	Диверсійна група А. Г. Шевченка	6	1 нац.?	2	2			
13	Диверсійно-розвідувальна група І. І. Іванова	7		1	3			
14	Диверсійно-розвідувальна група О. Ф. Гурова	8	1 мордвинка	2	4			

стави вважати, що від стеження румунськими карателями названих партизанських формувань та їх розгром — результат зради. Однак це питання потребує детального вивчення.

Т а б л и ц я 4

у травні — липні 1944 р. на територію Молдавії

За національністю								Всього партизанів (на час розформування)	Примітки
тата-ри	євреї	слова-ки	адигей-ці	руму-ни	казахи	мордва	удмур-ти		
								62	Національність одного партизана не визначена; 2 партизани російської національності — уродженці Одеської і Вінницької областей
1	1							37	4 партизани російської національності і 1 партизан єврейської національності — уродженці України
		1						115	
		1	1					8	1 партизан російської національності — уродженець Києва
				1				5	Національність двох партизанів не визначена
1				1				10	Національність одного партизана не визначена 1 партизан російської національності — уродженець Кіровоградської області

Розгром партизанських загонів і організаторських груп, десантованих за вказівкою УШПР і Молдавського відділу у вказаний період, — також результат активізації діяльності румунських каральних органів, до чого

спонукали їх наступальні дії Червоної армії, яка наближалася до державного кордону Молдавії, в зв'язку з чим виникла потреба в очищенні своїх тилів від місцевих і десантованих партизанських формувань.

Саме з цієї причини нищівного розгрому зазнав закинтий у ніч на 18 березня на чолі з уродженцем с. Куйбишеве Куйбишевського району Запорізької області М. В. Смілевським партизанський загін "Журналіст". Через місяць відносно вдалих бойових дій (щоправда, один партизан-десантник розбився під час висадження з літака, 27 березня загинув комісар і потрапив у полон начальник штабу) 16 квітня він спільно з диверсійно-організаторською групою І. І. Лисова вступив у Бравичевському лісі у бій з каральним загоном 106-ї німецької дивізії, який виявився для нього фатальним — загинули п'ять партизанів¹³.

У березні — квітні 1944 р. частини Червоної армії визволили Придністров'я і північну частину Правобережної Молдавії. Це мало сприяти розгортанню боротьби з ворогом в центральних і західних районах Молдавії, де через відсутність природних умов діяли тільки підпільні організації молдавських патріотів.

З цієї причини за вказівкою УШПР і Молдавського відділу представництвами УШПР при Військових радах 2-го і 3-го Українських фронтів протягом травня — липня на територію Молдавії було переправлено ряд невеликих партизанських формувань, зокрема, загоони під командуванням В. О. Шпака, М. А. Лясоцького, диверсійні групи О. В. Корецького, А. Г. Шевченка, диверсійно-розвідувальні групи І. Т. Сербула, І. Т. Тюканька, В. П. Александрова, Л. І. Диряєва, М. Х. Жемадукова, О. І. Костьолова, Г. Ф. Алмазова, І. К. Решетняка, І. І. Іванова, О. Ф. Гурова, їх діяльність відображена в таблицях 3, 4^{14~15}.

З названих вище командирів десантованих у Молдавію партизанських формувань І. Т. Сербул, О. В. Корецький, М. А. Лясоцький, А. Г. Шевченко — громадяни України, М. Х. Жемадуков — представник адигейського народу, решта — росіяни. Із 151 партизана, закинутаго в тил ворога на територію Молдавії у травні — липні 1944 р., 55 українців, 73 росіяни (9 з них — громадяни України), три білоруси, чотири молдавани. Були серед десантників один узбек, два татари, два євреї (один з них — уродженець Конотопа Полтавської області), один адигеєць, один казах, один мордвин, один удмурт, два словаки, один румун (національність чотирьох партизанів встановити не вдалося).

Більшість десантних груп закинута в трикутник Кишинів — Тирасполь — Котовськ, деякі з них — на відстані кількох десятків кілометрів на захід від Кишинева, схід і південний схід від Тирасполя, захід від Котовська. Діяли партизани у лісовій місцевості, фактично неподалік від району десантування.

Такою, що пропала безвісти, вважається за документами на 20 вересня 1944 р. диверсійно-розвідувальна група, керована громадянином України, молодшим політруком І. Т. Сербулом (в партизанських лавах з'явився після втечі з табору військовополонених, де перебував з 20 липня по 16 листопада 1942 р.). Група організована і переправлена на територію Молдавії штабом партизанського руху 3-го Українського фронту, її завдання полягало в розгортанні бойових дій поблизу населених пунктів Волонтарівка, Манзир, Єрмакіне, на схід від Тирасполя. Після визволення цього району частинами Червоної армії особовий склад групи до штабу не прибув. Пошуки партизанів працівниками оперативної групи штабу партизанського руху при Військовій раді 46-ї армії, де створювалося це формування, виявилися безрезультатними¹⁶.

Інші ж групи, заслані в тил противника, розпочали з ним жорстоку боротьбу. Детальніше спинимось на діяльності партизанського загону, очолюваного українцем, уродженцем с. Братське Джувалинського району Південно-Казахстанської області М. А. Лясоцьким. Коротко про командира групи: 1922 р. народження, до війни — механік по комбайнах, з грудня 1941 р. — у Червоній армії, до травня 1942 р. навчався в полковій школі, потім — фронт, 10 липня 1942 р. потрапив в оточення, вийшовши з нього в середині серпня того ж року, зв'язався з партизанами, в лавах яких і воював по липень 1944 р.

За місяць бойових дій у Молдавії, зокрема в районі на північний схід від Кишинева, загін провів дві значні операції проти румунських солдатів, що влаштували облаву поблизу його розташування. Ворог втратив 25 солдатів. У цілому ж в ході проведення бойових дій було знищено більш як 70 ворожих солдатів і офіцерів. 20 серпня 1944 р. загін об'єднався з диверсійно-розвідувальними групами Л. І. Диряєва, М. Х. Жемадукова і диверсійною групою А. Г. Шевченка — уродженця Одеської області, з якими діяв до 25 серпня 1944 р. — дня з'єднання з частинами Червоної армії. Партизани, здійснюючи удари по частинах противника, що відступав, знищили 400 його солдатів і офіцерів, 180 автомашин із військовими вантажами, 3 танкетки, 1 бронетранспортер, 300 возів з вантажем.

У характеристиці на командира загону М. А. Лясоцького від 14 вересня 1944 р. зазначається, що за хоробрість і мужність, виявлені під час бойових дій у тилу противника, він нагороджений орденом Вітчизняної війни 1-го ступеня, медалями "За відвагу", "Партизану Вітчизняної війни" II ступеня і представлений до нагородження новою урядовою відзнакою¹⁷.

Найбільше громадян України — 34 партизани з 53 — воювало в партизанському загоні ім. М. С. Хрушова (командир В. О. Шпак). Це люди різного віку (найстаршому бійцю В. Д. Зайді було на той час 39 років, наймолодшому — Л. П. Данюку з Баранівського району Житомирської області — 22), що мали здебільшого незакінчену середню освіту. Уродженців Києва серед них було 4, Вінницької області — 1, Волинської — 2, Дніпропетровської — 1, Житомирської — 14, Кам'янець-Подільської — 5, Кіровоградської — 2, Рівненської — 1, Чернігівської — 4. Уродженець м. Сновськ (нині — Щорськ) Чернігівської області А. І. Литвинов був комісаром, уродженці Києва С. М. Іванов — заступником командира загону, В. С. Вертогайлов і М. М. Петрангівський, а також П. Р. Марчук із Городниці Житомирської області командували взводами, Б. Ю. Ніколаєв із Кіровограда — радист. Четверо наших співвітчизників — комісар А. І. Литвинов, бійці М. А. Коломієць, І. П. Мухаровський і А. М. Фурман (всі троє з Житомирської області) під час виконання бойового завдання на території Молдавії загинули¹⁸.

Половина наших земляків входила до складу диверсійно-розвідувальної групи О. І. Костьолова, більше половини їх було у диверсійній групі О. В. Корецького¹⁹.

Серед партизанів, закинутих до Молдавії в січні—липні, були й жінки, у тому числі громадянки України. З 24 жінок-десантниць — 6 українок, 15 росіянок, 1 єврейка, 1 мордвинка, національність однієї партизанки встановити не вдалося. Вони виконували функції розвідниць, радистів, фельдшерів, а одна з них — К. М. Юшко²⁰ — навіть начальника штабу загону. Так, у партизанському загоні ім. Г. І. Котовського, очолюваному С. Д. Автенієвим, десантованому у ніч на 25 січня 1944 р. за 18 км на північ від Тирасполя, була українка розвідниця П. П. Бутенко — уродженка х. Основинці Краснокутського району Харківської області і радистка М. С. Соколова із с. Левківка Ізюмського району Харківської області²¹.

Радисткою диверсійно-організаторської групи ім. Ф. Е. Держинського під командуванням Є. І. Петрова, передислокованої в район за 42 км на північний захід від Кишинева, була уродженка Харкова Є. Я. Виставна. До війни вона закінчила енергомеханічний технікум у Харкові, працювала електротехніком. Як військовозобов'язана була призвана до Червоної армії, у червні — жовтні 1943 р. навчалася в спецшколі УШПР № 4 у Саратові, де здобула спеціальність радиста²².

В диверсійно-розвідувальній групі В. П. Александрова, згодом — партизанському загоні ім. М. І. Кутузова воювала на північний захід від Котовська спочатку як розвідниця, пізніше — як начальник штабу — уродженка с. Новомикільське Кремінського району Ворошиловградської області К. М. Юшко — до війни секретар Кремінського райкому Л КСМУ²³.

Дві громадянки України були військовими фельдшерами. Одна з них — М. Я. Черпита — уродженка Кам'янець-Подільської області, до війни — завідуюча відділом обліку райкому ЛКСМУ — була закинута на територію Молдавії у складі диверсійної групи О. В. Корецького²⁴. М. І. Біла²⁵ — до війни учениця медичного технікуму — десантувалася в район с. Лукашівки Оргеєвського району як фельдшер партизансько-організаторської групи Т. Ф. Прокіна. На шостий день після приземлення групи під час бою з румунськими військами поблизу райцентру Оргеєв вона разом з п'ятьма іншими партизанами загинула²⁶.

Отже, серед керівників і рядових членів організаторських груп, засланих УШПР і Молдавським відділом у січні — липні 1944 р. на територію Молдавії, було чимало громадян України. Вони взяли найактивнішу участь у розгортанні там партизанської боротьби з окупантами. Українці були різного віку, соціального походження і стану, освітнього рівня, військових звань, займали різні посади в формуваннях. Більшість з них виявляли у сутичках з ворогом хоробрість, героїзм, відданість Вітчизні, усвідомлюючи, що їхня боротьба в Молдавії була складовою частиною боротьби народів СРСР проти загарбницьких устремлінь німецько-фашистських окупантів.

Діяльність зазначених груп поряд з бойовими діями на території Молдавії з 31 грудня 1943 р. по 20 квітня 1944 р. сформованого УШПР 3-го Молдавського партизанського з'єднання на чолі з полковником Я. О. Мухініним і десантованих в район Кишинева наприкінці липня — на початку серпня 1944 р. шістьох молдавських партизанських загонів була значною допомогою Радянським Збройним Силам, що готувалися до Яссько-Кишинівської операції.

Адже партизани, нападаючи на валки, колони машин противника, висаджуючи в повітря склади, мости, дезорганізуючи зв'язок у ворожому тилу, завдавали німецько-румунським військам відчутних втрат і цим самим сприяли Червоній армії.

З погіршення становища на фронті окупанти (а на території Молдавії у той час перебували великі контингенти ворожих військ) посилили репресії, здійснювали каральні експедиції і облоги. Саме тому, а також внаслідок жорстокого окупаційного режиму, невеликої кількості лісових масивів, наявності на правобережних землях республіки — частині території Бессарабії, що 28 червня 1940 р. була приєднана до Радянського Союзу, громадян, які з політичних міркувань співробітничали з ворогом, більшості груп не вдалося закріпитися в цих районах і розпочати бойові дії. Інші ж після тяжких боїв встановили зв'язки з підпільними організаціями, що діяли там, і сприяли розгортанню боротьби проти окупантів. Навіть за визнанням ворогів, в той період партизани продовжували залишатися в Молдавії господарями становища.

¹ В особистому листку по обліку кадрів і в автобіографії — Автенієв (Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України), ф. 62, оп. 4, спр. 4, арк. 33, 36). У літературі його прізвище передається як Автеньєв.

² ЦДАГО України, ф. 62, оп. 4, спр. 4, 202, 208, 213, 270, 289, 326, 342, 384.

³ Там же, спр. 4, арк. 3, 4, 6, 10, 11; Молдавская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза, 1941 — 1945: Сб. док. и материалов в 2-х т. — Кишинев, 1975—1976. — Т. 2. — С. 446—449, 599, 600; Гратинич С. А. Налевом берегу Днестра, 1941-1944: Страницы совместной борьбы трудящихся смежных районов Молдавии и Украины против немецко-румынских фашистских захватчиков. — Кишинев, 1985. — С. 142, 143, 169—172.

⁴ ЦДАГО України, ф. 62, оп. 4, спр. 270, арк. 38, 40, 43, 101, 228.

⁵ Там же, спр. 208, арк. 1, 2, 12, 14, 45, 54.

⁶ Там же, спр. 213, арк. 53, 60.

⁷ Там же, спр. 342, арк. 48, 58, 59.

⁸ Там же, спр. 289, арк. 56, 72.

⁹ Там же, спр. 202, арк. 12.

¹⁰ Там же, спр. 384, арк. 16.

¹¹ Там же, спр. 213, арк. 60.

¹² Там же, спр. 384, арк. 24, 25.

¹³ Там же, спр. 208, арк. 2; спр. 326, арк. 1, 3, 5, 6, 9.

^{14—15} ЦДАГО України, ф. 62, оп. 4, спр. 6, 8, 90, 96, 111, 126, 166, 171, 211, 291, 314, 361, 393, 404.

¹⁶ Там же, спр. 314, арк. 14, 25.

¹⁷ Там же, спр. 211, арк. 1, 14, 17, 31—33.

¹⁸ Там же, спр. 404, арк. 9—13.

¹⁹ Там же, спр. 171, арк. 97, 100, 102, 104; спр. 166, арк. 43.

²⁰ За іншими документами — Ющенко. Див.: там же, спр. 6, арк. 4.

²¹ Там же, спр. 4, арк. 3, 40, 74.

²² Там же, спр. 270, арк. 56, 91-94.

²³ Там же, спр. 6, арк. 13, 14.

²⁴ Там же, спр. 166, арк. 43, 44.

²⁵ За іншими документами — Бела, Белан. Див.: там же, спр. 289, арк. 69, 71.

²⁶ Там же, арк. 69, 72.

ТЕКСТ СТАТТІ ТУТ

І. К. ПАТРИЛЯК (Київ)

**Націоналістичний партизанський
рух на території Західної
України влітку 1941 р.**

Після того як у вересні 1939 р. під ударами вермахту і Червоної армії розвалилася Польська держава, абсолютна більшість етнічних українських земель, які в період між світовими війнами перебували у складі Речі Посполитої, опинилися в межах радянської України. Практика жорстокої уніфікації політичної системи на всій території СРСР призвела до широкого зникнення із суспільного життя новоприєднаних західних регіонів УРСР усіх легально діючих політичних груп і партій (окрім, звичайно, КП(б)У). Єдиною політичною силою, що змогла після масових репресій зберегти в глибокому підпіллі свою структуру на території західних областей України, була Організація українських націоналістів (ОУН). Розкол, який відбувся в її рядах у лютому 1940 р., хоча й завдав шкоди конспіративній мережі ОУН, але не зміг її зруйнувати повністю через те, що керівники т. зв. Крайової екзекутиви на ЗУЗ * фактично стали ініціаторами відколу підпорядкованих їм первинних формувань Організації від мельниківського Проводу українських націоналістів (ПУН) ¹.

* ЗУЗ — західноукраїнські землі.

На відміну від інших партій і рухів Західної України, які капітулювали перед невблаганними реаліями радянської суспільно-політичної дійсності, радикально настроєна націоналістична молодь не лише не припинила опору на території УРСР, але й незабаром після перших арештів і страт² активізувала антирадянську боротьбу.

Одним з головних напрямів підпільної націоналістичної діяльності з другої половини 1940 р. стала активна підготовка до ведення масової партизансько-диверсійної роботи в тилу Червоної армії в разі війни інших держав проти СРСР³.

На початку літа 1940 р. до оунівського підпілля на територію УРСР потрапляє перша військова інструкція Революційного проводу, яку 27 серпня 1940 р. вдалося перехопити органам НКВС. Російський переклад тексту зберігається в Державному архіві Служби безпеки України. В документі, зокрема, зазначається*:

«1. Основним нашим завданням є:

1) Створення, а де уже є — перебудова і розширення української націоналістичної мережі.

2) Підготовка воєнних кадрів (підстарший і старшин) української націоналістичної армії.

3) Здобуття і забезпечення якомога більшої кількості зброї та інших засобів боротьби»⁴.

Як бачимо, стратегічною метою оунівського керівництва була організація підрозділів, які мали б стати основою української армії, що, в свою чергу, дозволило б успішно вести боротьбу за національну державність. Однак на ділі до формування регулярних частин на той час не дійшло (для цього не вистачало ні коштів, ні зброї, ні достатньої кількості підготовлених військових фахівців). Тому у відповідності до реалій націоналісти обрали підпільно-партизанські форми боротьби.

У квітні 1941 р. відбувся II Великий збір ОУН (Бандери), який виробив завдання для Служби безпеки (СБ) ОУН на території Західної України. Серед головних завдань були: виявлення та знешкодження агентури НКВС (за станом на 1 січня 1941 р. апарат Управління державної безпеки НКВС УРСР на ЗУЗ налічував близько 22 тис. агентів-освідомлювачів)⁵; збір інформації про радянські військові частини, органи НКВС, включаючи й біографічні дані командного та рядового складу⁶.

Завдання, котрі ставилися керівництвом ОУН(Б) перед активом організації, свідчили про те, що націоналісти готуються до проведення масштабних партизансько-диверсійних акцій проти радянської влади. Ці припущення підтверджуються виданою в травні 1941 р. таємною інструкцією Революційного проводу, в якій прямим текстом говорилося про те, як мають проводитися саботажні, диверсійні та інші акції з початком війни проти СРСР. Зокрема, у розділі «В» — «Військові інструкції» підкреслювалося: «Головне військово-завдання ОУН — це підготувати наші організаційні військові кадри так, щоб вони могли у вирішальний момент:

1. Провести певні бойові акції.

2. Зорганізувати повстання широких мас та опанувати їх, підпорядкувати одному центрові відрухові " виступи (мас і червоноармійців).

3. Керувати військовими діями повстанських загонів.

4. Помогти Проводові перебрати й організувати владу (адміністрацію й інші ділянки національного життя) на місцях.

* Правовисні особливості при цитуванні цього та інших документів в основному збережено.

** Відрухові — некоординовані, спонтанні.

5. Організувати армію, міліцію та інші парамілітарні * організації з метою:

А) Опанувати революційну стихію мас і ситуацію так, щоб ми всіли самі порядкувати й зорганізувати на опанованих нами від більшовиків теренах ціле життя та всюди зустрічати надходящих союзників ** у зорганізованій формі зі зброєю в руках.

Б) Щоб нашим військовим почином ми дали зав'язок будущій Українській армії»⁷.

В цьому та інших документах простежується чітке усвідомлення керівництвом ОУН(Б) завдань, форм і методів підпільної боротьби в 1941 р. Крім того, серйозність його намірів вступити у збройне протистояння з Червоною армією підкріплювалося досить професійним ставленням до справи: з усього видно, що документи готували не дилетанти, а досвідчені військові. Надалі це підтвердилося всім ходом подій і постійною увагою сунітського керівництва до підготовки військових кадрів.

І справді, до літа 1941 р. оунівцям вдалося зосередити на території УРСР значний підпільний військовий потенціал. У підпорядкуванні Революційного проводу перебувало 12 тис. членів організації і 7 тис. чол. молоді⁸. (За іншими даними, рівно 20 тис. бійців⁹). Документи свідчать, що на початок війни між Німеччиною та СРСР націоналісти були об'єднані в численні партизанські загони, які буквально з перших днів війни розпочали відкриту збройну боротьбу проти Червоної армії, військ НКВС та радянських державних і партійних установ¹⁰.

У Центральному державному архіві вищих органів влади й управління України зберігається спеціальна справа, в якій містяться звіти Крайової ексективи ОУН на ЗУЗ перед бандерівським Проводом про бойові дії націоналістів-підпільників, розгорнуті з початком німецько-радянської війни, а також звіти про боротьбу окремих партизанських загонів і навіть поодиноких диверсантів. Матеріали про боротьбу націоналістів-партизанів влітку 1941 р. зустрічаються також у Державному архіві Служби безпеки України.

З документів видно, що відразу з початком німецько-радянської війни в багатьох районах Західної України виникли значні партизанські загони, їх організували й очолили переважно члени ОУН(Б). Разом з групами озброєних оунівських підпільників ці загони почали атакувати відступаючі червоноармійські частини. Рядових солдатів при цьому, як правило, роззброювали, а «енкаведистів, політруків і ворожих українському народові офіцерів знищували»¹¹.

Звіти Крайової ексективи ОУН(Б) свідчать, що першими розпочали повстання підпільники й партизани Львівської області. Зокрема, в Перемишлянському районі вже 23 червня 1941 р. було утворено загін, в якому налічувалося 87 бойовиків. У боях з червоноармійцями та частинами НКВС він знищив 35 і захопив у полон 188 осіб. Партизанський загін базувався в лісах поблизу м. Перемишляни, де мав обладнану базу — табір «Яр»¹².

Під натиском партизанів-націоналістів підрозділи Червоної армії змушені були залишити населені пункти Купновичі, Ляшки, Костільники та Мокряни Рудківського району Львівської області. Активно діяли оунівські підпільники в Рава-Руській і Бібрецькій округах області¹³. У Дрогобицькій та Станіславській областях мали місце незначні сутички партизанів з відділами червоноармійців. Оунівці в основному обмежилися тут прове-

* Парамілітарні — воєнізовані.

** Союзники — маються на увазі війська Німеччини та її сателітів.

денним ряду диверсійних акцій, спрямованих на знищення складів з боеприпасами та ліквідацією представників органів радянської влади¹⁴.

З документів дізнаємося, що в Тернопільській області повстання розпочалися 3 липня 1941 р. Найбільші сутички відбувалися в районі міст Козова і Теремовля. Ці містечка партизани захопили ще до підходу німецької армії. В боях оунівці здобули багато зброї, вантажних автомобілів та військового обладнання. «Група, що оперувала в самому Тернополі, налічувала близько 600 людей»¹⁵, — повідомлялося в звіті Крайової ексекютиви.

Завзяті бої з відступаючими відділами Червоної армії та військами НКВС зав'язалися в червні — липні 1941 р. на Волині. Ще до початку німецького вторгнення у всіх селах Рівненщини були організовані партизанські загони, а в містах — загони підпільників, які в перші дні війни розпочали активні бойові дії. Так, у м. Дубно бої тривали три доби. В Луцьку діяв загін у кількості 300 бійців-підпільників. У ряді місць партизани зуміли захопити стратегічно важливі мости і залізничні станції, утримуючи їх до підходу німців¹⁶. Силами підпільників від радянських військ було звільнено волинське містечко Вишнівєць, в якому партизанські загони одразу переформувалися у відділи народної міліції¹⁷. (Забігаючи наперед, зауважимо, що невдовзі німецьке командування майже скрізь негативно поставилося до створення загонів української міліції. Реакцією німців на такий перебіг подій стали акції роззброєння тимчасових союзників. Так, у звіті групи оунівців до Українського державного правління у Львові про хід роботи щодо створення адміністрації на терені західноукраїнських областей від 22 липня 1941 р. підкреслювалося, що німці «наказують міліції зложити зброю, а тому в більшості районів міліція працює без зброї»¹⁸. 31 серпня 1941 р. один з керівників оунівського підпілля на Волині та Рівненщині Микола Мостович у своїй доповідній записці однозначно заявляв про те, що «негативне ставлення німецької військової влади до спроб централізації паралізувало всю роботу народної міліції»¹⁹).

Особливе місце серед документів, які розповідають про націоналістичний партизанський рух на території Західної України влітку 1941 р., посідає звіт групи с. Оброшин Городецького району Львівської області. Партизанська група цього села виникла ще під час німецько-польської війни у вересні 1939 р. і зуміла зберегти свій особовий склад та зброю під виглядом «червоної міліції» аж до червня 1941 р. З вибухом же німецько-радянської війни колишні «червоні міліціонери», роззброївши та знищивши місцеву залогоу військ НКВС, відійшли в ліси, де перебували до приходу німців²⁰.

У цьому ж документі подається також ряд повідомлень про дії партизанів у різноманітних місцевостях Західної України. Наведемо деякі з них:

«Юстинівка. Зорганізований в селі Юстинівці партизанський загін роззброїв 3.7.* т. зв. Н. П. (обсерваційний пункт), що мав телефонічний зв'язок з Тернополем і мав за завдання подавати всі рухи німецьких літаків. Партизани здобули від червоних кріси ** та набої і навіть воєнні приряди ***. Втрат у партизанів не було ніяких. По большевицькому боці був убитий начальник Н. П.

6.7. Виступив знову загін, тим разом в силі 10 людей. Став роззброювати поодинокі московські відділи, що переходили через терени Юсти-

* Тут і далі перша цифра означає день, а друга місяць.

** Кріси — гвинтівки.

*** Воєнні приряди — військові форми.

нівки. Між іншим розбито відділ кількакратно сильніший від партизанського загону, причому полонено 15 червоних (між ними 5 ранених), яких другого дня відставлено до Підгаєць на німецьку Команду»²¹.

Важкі бої між партизанами і червоноармійцями зав'язалися 5 липня 1941 р. у районі с. Новосілки. Спочатку повстанцям вдалося заволодіти цим селом. Але, коли туди прибув кавалерійський полк, то оунівці змушені були відступити. В бою під Новосілками партизани скоординували свої дії з наступаючими німецькими військами і завдяки підтримці німецької артилерії зуміли поновити свій контроль над населеним пунктом, захопивши при цьому значні трофеї та 500 полонених²².

Близько 200 полонених червоноармійців, у тому числі й 30 командирів, українські партизани-націоналісти здали до німецької комендатури у Підгайцях після боїв з оточеними радянськими військами в районі с. Мужилів 1 липня 1941 р. У звітах про бої біля Мужилова є свідчення про те, що в роззброєнні та полоненні червоноармійців активну участь брали місцеві селяни, які часто вступали в рукопашні сутички, використовуючи замість зброї сільськогосподарський реманент²³. Подібні факти яскраво відображають загальне ставлення західноукраїнських селян до радянської влади після неповних двох років її панування в регіоні.

Серед документів зустрічаються звіти про партизанські групи, що діяли не в населених пунктах, а виключно в лісах. Так, наприклад, у лісі поблизу м. Винники, починаючи з 23 червня 1941 р., діяв партизанський загін, в якому налічувалося близько 40 осіб. Із заздалегідь підготовленого табору партизани нападали на відступаючі колони радянських військ і після короткого обстрілу червоноармійців з автоматичної зброї відходили в ліс, де займали завчасно обладнані оборонні позиції²⁴.

Дуже цікавим й неординарним є випадок, що відбувся на околиці містечка Яворів: «В середу 25.6. з'явилися до одної селянки три підстаршини червоноармійці та попросили по-українськи поїсти. Коли їли, надїхала колона большевицьких військ. Підстаршини кинулись їй обстрілювати з легких скорострільів, якими були озброєні. Постала паніка і колона розбіглася. Підстаршини скінчили спокійно їсти і відійшли. Відходячи, на запит селянки, чому так поступили, відповіли, що з москалями українцям не подорозі і що Україна не забуде 1933 рік. Регулярні большевицькі війська, які опісля прийшли, розстріляли за те 28 місцевих українців»²⁵. Важко сказати, наскільки достовірною є інформація, наведена в цитованому донесенні, але можна припустити, що подібний факт мав місце, адже в перші місяці війни значна кількість солдатів і командирів Червоної армії добровільно переходила на бік німців, вважаючи свій крок своєрідним протестом проти пануючого в СРСР нелюдського тоталітарного режиму.

В звітах про бої за містечко Вербу Радехівського району Львівської області, що відбулися 24 червня 1941 р., зазначалося, що після його захоплення партизани «вистріляли 50 енкаведистів та міліціонерів»²⁶. З граничною чіткістю проявився в цьому епізоді безжалісний і безкомпромісний характер боротьби, яка велася не на життя, а на смерть. Тут слід відзначити, що першими подали приклад суцільного знищення противника радянські каральні органи, які протягом жовтня 1939 р. по січень 1941 р. лише з Галичини депортували більше 400 тис. громадян²⁷, а в червні—липні 1941 р. без рішення суду ліквідували близько 20 тис. осіб, які перебували в тюрмах західноукраїнських міст²⁸.

Бої з відступаючими червоноармійськими відділами відбулися й у Львові. В своїх звітах Крайова ексекутива ОУН(Б) подавала наступну

інформацію: «У Львові 25.6. в касарні * на Клепарові стріляв до большевиків відділ партизанів в силі 5 людей. Нікого не зловлено. 26.6. З дому при вул. Перацького, ч. 8 обстрілювали українські партизани колону червоних панцирних військ. Большевики поставили проти будинку гармату та зруйнували стріху і другий поверх. Партизани, мабуть, загинули. 25.6. З городу, при вулиці Задвірнянській, ч. 21 обстріляно большевиків. 24.6. Відкритий був по маршируючих большевицьких колонах скорострільний ** вогонь і то одночасно з кількох пунктів: з Личаківського цвинтаря, з кількох домів при вулиці Куркової та з вежі костела Єлизавети. Большевики знищили середину костела. Одначе від вівторка до суботи йшов ще звідти кілька разів вогонь на большевицькі колони»²⁹.

Як бачимо, партизанська й підривна робота на території західних українських земель у червні — липні 1941 р. набула значного розмаху й завдала чимало клопоту відступаючій Червоній армії та радянському карально-репресивному апарату.

Крім вищенаведених документів, на особливу увагу заслуговує «Звіт партизана», опублікований 2 липня 1941 р. у львівській газеті «Сурма». В ньому міститься розповідь оунівця-підпільника, який з початком війни, працюючи на залізниці, зумів пустити під укіс цілий ешелон з військами НКВС, що їхали до Підгаєць. Анонімний диверсант зазначає, що «в цій катастрофі загинули майже всі», а через ремонтні роботи на ділянці Львів — Підгайці рух поїздів припинився на два дні³⁰.

Наведені документи свідчать про те, що на території ЗУЗ у червні — липні 1941 р. діяла розгалужена мережа націоналістичних партизанських і диверсійних груп. Зі звітів видно, що їхня боротьба недостатньо координувалася Революційним проводом ОУН(Б), загалом рідко підлаштовувалася під дії наступаючих німецьких військ (а тому, очевидно, не спрямовувалася німецькою військовою розвідкою). Форми і прояви партизанської боротьби ОУН(Б) були різноманітними — від дій диверсантів-одинаків до повстань значних за чисельністю загонів, до яких часто за власною ініціативою долучалися й місцеві українські селяни. Ведучи мову про те, які далекосяжні наслідки мали антирадянські виступи на Західній Україні, потрібно обов'язково відзначити наступні моменти.

По-перше, збройні акції націоналістичних формувань дістали підтримку більшості мешканців ЗУЗ, що були налаштовані категорично проти радянської влади, котра за неповні два роки існування в краї масовими репресіями та примусовою радянізацією відвернула від себе симпатії населення регіону.

По-друге, організація і проведення численних збройних виступів продемонстрували, що ОУН(Б) вдалося зберегти базову структурну мережу на ЗУЗ і що ця націоналістична організація має серйозний військово-політичний потенціал та значний авторитет серед західноукраїнського населення (особливо молоді).

По-третє, внаслідок проведення широких акцій роззброєння червоноармійських відділів націоналістам вдалося акумулювати велику кількість зброї, боєприпасів і військового спорядження, за допомогою якого оунівці невдовзі змогли озброїти загони народної міліції, відділи самооборони, а згодом і перші сотні Повстанської армії.

По-четверте, важливим моментом було ставлення німецької військової адміністрації до націоналістичних повстанських загонів. Як правило, після опанування вермахтом того чи іншого терену, діючі на ньому пар-

* Касарня — казарма.

** Скорострільний — кулеметний.

тизанські групи розпускалися або перебували на напівлегальному становищі, не отримавши від німців визнання як частини союзної української армії чи допоміжної міліції.

По-п'яте, на територіях, котрі контролювалися повстанськими націоналістичними групами, проводилася робота зі створення української адміністрації та проголошувалося відновлення Української державності згідно з актом від 30 червня 1941 р. А це створювало небезпечний для німців прецедент, наслідком якого було те, що керівники ОУН(Б) протягом літа 1941 р. сприймали німецьку армію лише як ситуативного союзника, а не як окупанта-господаря, а тому вважали, що німці не мають жодного права створювати в Україні політико-адміністративні структури, бо вони, мовляв, уже формуються українцями без сторонньої допомоги.

В цій площині фактично й знаходилися причини суперечностей між ОУН(Б) та окупаційною владою, які до кінця 1942 р. проходили без активної збройної боротьби, а з жовтня 1942 р. переросли в серйозне збройне протистояння. Однак це вже тема для окремого дослідження.

¹ К о с и к В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. — Париж, 1986. — Репринт, вид. - Львів, 1993. - С. 81—82.

² За найновішими даними, за причетність до ОУН лише в 1940 р. на Західній Україні було заарештовано 35 тис. осіб // Веденєєв Д., Є г о р о в В. Меч і тризуб. Нотатки до історії Служби безпеки Організації українських націоналістів // 3 архівів ВУЧК, ГПУ, НК.ВД, КГБ. - 1998. - № 1/2. - С. 383.

³ Л е б е д ь М. У П А (її генеза, ріст і дії у визвольній боротьбі українського народу за Українську Самостійну Соборну Державу). — Т. 1. — Німецька окупація України. — Торонто, 1987. - С. 26.

⁴ Державний архів Служби безпеки України (далі — ДА СБУ). Фонд друкованих видань, спр. 372, т. 3, арк. 143.

⁵ Веденєєв Д., Є г о р о в В. Назв, праця. — С. 384.

⁶ Там же.

⁷ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі — ЦДАВО України), ф. 3833, оп. 2, спр. 1, арк. 25.

⁸ К е н т і й А. В. Нариси історії Організації українських націоналістів (1929—1941 рр.). - К., 1998.-С. 158.

⁹ ДА СБУ. Фонд друкованих видань, спр. 372, т. 11, арк. 33; ЦДАВО України, ф. 3833, оп. 1, спр. 45, арк. 1.

¹⁰ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України), ф. 1, оп. 2, спр. 527, арк. 1—7.

¹¹ ДА СБУ. Фонд друкованих видань, спр. 372, т. 11, арк. 34.

¹² ЦДАВО України, ф. 3833, оп. 2, спр. 32, арк. 1.

¹³ Там же, арк. 1 зв.

¹⁴ Там же, арк. 2.

¹⁵ Там же, арк. 2 зв.

¹⁶ Там же, арк. 3.

¹⁷ ДА СБУ. Фонд друкованих видань, спр. 376, т. 24, арк. 30.

¹⁸ ЦДАВО України, ф. 3833, оп. 1, спр. 15, арк. 5.

¹⁹ Там же, арк. 70—71.

²⁰ Там же, оп. 2, спр. 32, арк. 4—6 (зі зворотами).

²¹ Там же, арк. 7.

²² Там же, арк. 7 зв.

²³ Там же, арк. 8.

²⁴ Там же, арк. 8 зв.

²⁵ Там же.

²⁶ Там же, арк. 9.

²⁷ А н д р у х і в І. Більшовицькі репресії на теренах Західної України 1939—1941 // Розбудова держави. — 1995. — № 12. — С. 49.

²⁸ Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917—1953. — К., 1994. — Кн. I.— С. 129.

²⁹ ЦДАВО України, ф. 3833, оп. 2, спр. 32, арк. 9 зв. - 10 зв.

³⁰ Там же, спр. 104, арк. 1.

О. В. БУЦЬКО (Київ)

Військовополонені в СРСР (1941-1945 рр.)

При всьому горі, стражданнях, страхіттях, які принесла людям остання, найкровопролитніша війна, доля мільйонів військовополонених по обидві сторони фронту видається найтрагічнішою. На перший погляд, проблеми цих людей здаються дуже схожими: з обох сторін десятки тисяч полонених загинули ще під час гіркого шляху в табори, з обох сторін — сотні тисяч загинувих від холоду, голоду, епідемії та надсильної роботи.

Однак більш уважне порівняння дає можливість виявити суттєві відмінності. На думку вітчизняних істориків, а втім, і більшості зарубіжних дослідників, становище іноземних військовополонених у системі радянських штрафних таборів було певною мірою привілейованим. Парадокс полягав у тому, що радянське керівництво ставилося до військовополонених противника більш гуманно, ніж до своїх громадян.

Відомо, що Радянський Союз відмовився підписати Гаагську і Женевську конвенції про військовополонених, що дозволило Гітлеру, як свідчив на Нюрнберзькому процесі начальник штабу ОКХ генерал-полковник Ф. Гальдер, заявити, що, оскільки росіяни не визнають Гаагську конвенцію, то її принципи не повинні зв'язувати руки стосовно радянських військовополонених¹.

Проте було б наївно думати, що в разі підписання Радянським Союзом названих правових міжнародних документів Гітлер відмовився б від війни за завоювання «життєвого простору на Сході», знищення «неповноцінних рас» і вів би «війну за правилами».

Що ж до керівництва Червоної Армії в питанні ставлення до військовополонених, то воно багато в чому визначалося політичними міркуваннями. Умови утримання полонених були такими, щоб зробити останніх якщо не прихильниками, то й не запеклими ворогами радянського ладу.

Період з початку війни і до кінця 1941 р. характеризувався для радянської сторони інтенсивною роботою над документами, що визначали принципи утримання військовополонених. 1 липня 1941 р. уряд СРСР затвердив «Положення про військовополонених», яке багатьма статтями було співзвучним Женевській конвенції. Так, у «Положенні» військовополоненим гарантувалося відповідне їх статусу ставлення, надання медичної допомоги на підставах, рівних з радянськими військовослужбовцями, можливість листування з рідними, одержання посилок. Дозволялося носити форму, відзнаки та бойові нагороди.

Крім згаданого вище «Положення», найбільш важливими документами, прийнятими щодо даного питання, були «Інструкція НКВС СРСР по обліку військовополонених» від 7 серпня 1941 р., «Тимчасова інструкція про конвоювання військовополонених частинами конвойних військ НКВС СРСР», «Положення про центральне довідкове бюро у справах військовополонених при виконкомі Союзу товариств «Червоного Хреста» і «Червоного Півмісяця» від 24 липня 1941 р. та ін.²

Та Москва, використовуючи ці документи для спрямованої на німецьку армію пропаганди, не поспішала виконувати їх у повному обсязі. СРСР, зокрема, відмовився через МЧХ обмінюватися списками військовополонених, не допустив представників цієї організації в радянські табори системи УПВІ.

Для іноземних, в першу чергу німецьких, військовослужбовців полон, особливо на початку війни, був надзвичайним психологічним потрясін-

ням. Пропагандистські стереотипи і в цілому успішна для німецько-фашистських військ ситуація, безумовно, певною мірою впливали на них. Основна маса ворожих солдат сприймала те, що сталося з ними, як неприємне непорозуміння чи випадковість, надіялася на швидке визволення військами вермахту, що наступали. Висловлення військовополонених про війну з СРСР рясніли ідеологічними штампами, такими як «бліцкриг», «життєвий простір», «слов'яни-недолюдки» тощо. Оцінюючи полон як «нещасливий випадок на виробництві», багато з них дивилися зверхньо на тих, хто їх полонив. А проте доля перших німецьких військовополонених в СРСР загалом була трагічною. Мало хто з них міг добратися до стаціонарного табору, одержати медичну допомогу. Вплив пропаганди, азарт бою, ненависть до ворога часто штовхали червоноармійців на самовільну розправу з полоненими солдатами противника. Нерідко їх розстрілювали на місці, іноді навіть без дотримання формальних процедур попереднього допиту.

В наказі командуючого 5-ю армією генерал-лейтенанта М. І. Потапова від 30 червня 1941 р. зазначалося, що бійці і командири, «розлучені діями фашистських бандитів, нікого з німців у полон не беруть, а розстрілюють на місці». При цьому згубні наслідки розправи над беззброєним ворогом генерал вбачав аж ніяк не в порушенні звичаїв війни. Такі випадки, як зазначалося в його наказі, — «шкідливі з політичної точки зору, оскільки наше завдання полягає в тому, щоб спонукати німецьких солдат перейти на сторону Червоної Армії»³.

Тим часом, основна відповідальність за дотримання контролю й втілення в життя вищеназваних цілком гуманних документів покладалася на спеціально створену систему. Традиційно такою системою в СРСР був Наркомат внутрішніх справ. В НКВС ще у 1939 р. було створено Управління в справах військовополонених (УПВ НКВС СРСР), незабаром перейменоване в Управління НКВС у справах військовополонених та інтернованих (УПВІ НКВС СРСР), а в серпні 1944 р. реорганізоване в Головне Управління НКВС у справах військовополонених та інтернованих (ГУПВІ НКВС СРСР)⁴.

Вивчення ходу воєнних дій на радянсько-німецькому фронті показує, що кількість військовослужбовців Німеччини та її союзників (Угорщини, Румунії, Фінляндії, Італії та ін.), захоплених у полон радянськими військами, була різною на різних етапах війни і зростала з наближенням перемоги. Так, на 1 серпня 1941 р. армійськими приймальними пунктами (АПП) УПВІ та НКВС СРСР було прийнято від бойових підрозділів Червоної Армії 2385 військовополонених. Результати узагальнення кількості останніх, прийнятих в АПП протягом 1942 р., показали, що діючою армією тільки в листопаді — грудні було передано в АПП понад 70 тис. полонених, а протягом січня — лютого 1943 р. — понад 150 тис.⁵

Особливо складним було становище з військовополоненими в районі Сталінграда, де Управління Тилу Червоної Армії розпорядженням від 4 лютого 1943 р. дало наказ начальнику тилу Донського фронту організувати додаткові табори для військовополонених (до трьох, які вже діяли). До 28 лютого в них зосередилося понад 90 тис. ворожих солдат і офіцерів, фізичний стан значної частини яких був тяжким внаслідок тривалого перебування в оточенні в суворох умовах зими.

Найбільший обсяг роботи по прийому та евакуації ворожих військовополонених припав на травень — липень 1945 р. У той період дев'ятьма фронтами було направлено в тил країни 1 031 350 чоловік, для чого потрібно було 358 залізничних ешелонів⁶.

Незважаючи на те, що безпосередньо за утримання військовополонених в умовах фронту відповідало УПВІ НКВС СРСР, командування фронтів не стояло осторонь цієї проблеми. В той час при кожному керівникові тилу фронту існувала посада уповноваженого НКВС СРСР у справах військовополонених. Ці люди безпосередньо займалися усім комплексом питань, пов'язаних з прийомом, утриманням та евакуацією полонених.

У 1943 р. табори-розподільники було реорганізовано у фронтові приймально-пересильні табори (ФППТ). На той час їх уже діяло 11, але система «АПП—ФППТ» виявилася недосконалою, і тому наказом НКВС СРСР від 26 вересня того ж року було створено проміжну ланку між АПП та ФППТ — збірні пункти (ЗП) військовополонених⁷.

Наказом НКО СРСР від 23 квітня 1944 р. за підписом Маршала Радянського Союзу О. М. Василевського «Про упорядкування евакуації військовополонених з військових районів» було чітко визначено оптимальні відстані між АПП—ЗП—ФППТ: АПП дислокувалися на відстані 25—30 км від переднього краю, ЗП — не далі 50—70 км і ФППТ — 100—120 км⁸. Тим самим наказом вимагалось в ході наступальних операцій створювати в тилі районах дивізій першого ешелону пункти збору військовополонених в 10—12 км від переднього краю.

Суттєвою проблемою в організації утримання військовополонених було забезпечення їх харчуванням. Більша частина невільників уже в перші дні полону перебували в стані постійного недоїдання, особливо ті з них, хто потрапив у полон у так званих котлах. Тилі служби Червоної Армії при організації й проведенні великих стратегічних операцій не завжди встигали забезпечити нормальним харчуванням своїх військовослужбовців, а полонені в таких умовах постачалися «за залишковим принципом».

Недостатнім було харчування військовополонених під час евакуації в тилі райони. Більшість одержувала на дорогу сухий пайок, що був мізерним через часті перебої з хлібом та іншими продуктами харчування у фронтових таборах і приймальних пунктах. Ще тяжчою була доля тих, кого направляли в глибокий тил, особливо у Сибір. Вони мали подолати багатотисячні відстані в холодних, погано підготовлених для перевезення людей товарних вагонах при вкрай низькій швидкості пересування ешелонів. За таких умов кип'яток, а тим більше гаряча їжа були великим дефіцитом. Нерідко до місця призначення прибувало лише 30—40 % направлених з фронту військовополонених⁹. Майже половина тих, хто прибув у сибірські табори, були дуже виснаженими. Багато з них потребували негайної госпіталізації через дистрофію, гострі кишкові захворювання, дизентерію чи запалення легенів.

Регулярне, якісне харчування мало стати необхідною умовою поліпшення стану ослаблених людей. В реальному житті цього не було внаслідок діючих норм харчування, поганого постачання таборів, неорганізованості, халатності табірної адміністрації.

Норми харчування, встановлені в перші дні війни, в кращому випадку могли поповнити енергетичні затрати людини, що перебувала в стані спокою. Тільки весною 1943 р. для військовополонених було затверджено нові норми продовольчого постачання, диференційовані за різними категоріями. Протягом війни вони ще двічі змінювалися у бік збільшення. До щоденного раціону військовополонених входили:

хліб житній — 600 г,
овочі, картопля — 500 г,
м'ясо, жири — 93 г,
крупа — 80 г¹⁰.

Якщо порівняти норми харчування ворожих військовополонених з нормами, які було визначено в Радянській державі для засуджених у ГУЛАГу, то можна побачити, що перші харчувалися краще, ніж останні, не кажучи вже про полонених німецьких офіцерів та генералів, набір продуктів для яких був значно різноманітнішим. Військовополоненим надавалося також право купувати додатково, за свій рахунок, продукти харчування, одяг, взуття, предмети особистого вжитку.

Слід зазначити, що служби УПВІ вживали активних заходів для боротьби з розкраданням, використанням продовольчих фондів не за призначенням, по посиленню контролю за правильним витрачанням продуктів харчування.

Одним з найважливіших аспектів діяльності УПВІ було підтримування фізичного стану військовополонених, що давало б можливість найбільш ефективно використовувати їх працю. А тим часом їх робота, особливо в перший період війни, характеризувалася низькою продуктивністю, зате високим був рівень захворюваності й смертності. Начальник УПВІ П. К. Супруненко доповідав зам. міністра внутрішніх справ В. В. Чернишову 6 вересня 1942 р. про те, що смертність по окремих таборах, таких як Актюбінський, Спасозаводський, становить 40—50 %¹¹.

УПВІ НКВС вдавалося й до репресивних заходів щодо недбайливого табірної керівництва. Так, було звільнено начальника і комісара Актюбінського табору, всіх начальників і комісарів інших таборів було попереджено про відповідальність за фізичний стан військовополонених аж до віддання під суд.

Починаючи з 1943 р. організації праці військовополонених надавалося велике значення. Справа в тому, що утримання кількох сот тисяч, а пізніше й мільйонів чоловік для розореної війною країни ставало дедалі важчим. Якщо при утворенні Управління у справах військовополонених та інтернованих у 1939 р. з державного бюджету на утримання таборів було виділено 54 млн крб., то в 1943 р. — вже 214 млн 583 тис.¹² Тому було поставлено завдання про переведення таборів військовополонених на самоооплатність. З жовтня 1945 р. дотації бюджету йшли тільки на утримання оздоровчих таборів та госпіталів. Але в повному обсягу це завдання так і не було виконане. За увесь період існування системи таборів доход від використання праці військовополонених жодного разу не перевищив фактичних витрат на їх утримання. Однак питання про те, наскільки суми, що виплачувалися військовополоненим за роботу, відповідали реальній вартості виробленого ними, вельми проблематичне. Адже відомо, що ще при використанні праці в'язнів ГУЛАГу було відпрацьовано цілу систему, що давала можливість, за розсудом адміністрації підприємств, завищувати норми і занижувати розцінки на їх роботу. Така ж практика проводилася й стосовно військовополонених. Ує, природно, позначалося на сумах доходів від їх праці. Крім того, реальна сума, яку держава одержувала від використання останньої, була вищою, зокрема, ще й тому, що зарплата, яка нараховувалася кожному працюючому, повністю на руки ніколи не видавалася. Невиплачені гроші йшли на рахунок військовополонених, тобто, залишалися ще на тривалий строк у розпорядженні держави. При репатріації ці суми не можна було вивозити, на них дозволялося придбати продукти харчування або товари промислового виробництва.

Головна причина зростання значення праці військовополонених полягала в необхідності відбудови зруйнованого війною народного господарства на територіях, визволених від німецько-фашистських військ. Так,

у 23-х таборах, розміснених на території України, утримувалося на 1 червня 1947 р. 209 488 чоловік. З них були закріплені і працювали на будовах та підприємствах 158 799 чоловік¹³.

Порядок використання полонених солдатів та офіцерів було визначено ще «Положенням про військовополонених». У промисловості, на будівництві, в сільському господарстві та інших галузях могли працювати, згідно з вищеназваним документом, лише рядові та унтер-офіцери. Що ж до офіцерів, то вони могли залучатися до праці тільки на внутрітаборних роботах по самообслуговуванню.

Медицна служба УПВІ здійснювала контроль за трудовим використанням військовополонених по лінії проведення лікарняно-трудої експертизи і власного медичного контролю. Лікарняно-трудої комісії (ЛТК) організувалися при управлінні таборами, і в кожному табірному відділенні проводилися щомісячні медичні огляди.

Ще в липні 1942 р. спеціальним положенням було встановлено розбивку військовополонених з урахуванням стану здоров'я кожного на чотири умовних групи працездатності з метою диференційованого використання на роботах різної важкості¹⁴. Військовополонені 3-ї групи працездатності могли бути використані тільки на легких фізичних роботах, а в зимові місяці взагалі звільнялися від праці. 4-а група або взагалі не залучалася до роботи, або виконувала спеціального виду обов'язки, які були під силу інвалідам. Робочий день для 1-ї та 2-ї груп тривав 8 годин, для 3-ї — 4—6 годин. За діючими положеннями, дорога на робочий об'єкт, яку долали пішки, не могла перевищувати 5 км. Полонені повинні були бути одягнені по сезону, забезпечені гарячою їжею в обідню перерву тощо.

Проте, оскільки практично розміщення й постачання військовополонених залежало від підприємств, до яких вони були прикріплені, всі встановлені правила часто порушувалися: не забезпечувалися доставка на місце роботи, нормальне харчування, обігрівання, на 2—3 години подовжувався робочий день, неправильно проводилися грошові розрахунки, не враховувалися групи працездатності та ін. Особливо в тяжке становище потрапляли військовополонені на віддалених ділянках, т. зв. «підвідрядженнях», де керівники підприємств абсолютно безконтрольно й безкарно використовували працю полонених на всі 200 %, порушуючи елементарний трудовий режим і заходи безпеки, виправдовуючи все це «справедливим пролетарським гнівом до нацистських нелюдів».

Повідомлення про кричущі порушення умов утримання й працевикористання військовополонених надходили в УПВІ та НКВС. Звідси розсилалися грізні телеграми табірному начальству з вимогами негайно виправити ситуацію, що склалася. Розірвати замкнуте коло вдалося лише на кінець війни, але й у післявоєнний період умови праці військовополонених залишалися важкими. А втім, вони не дуже відрізнялися від умов, в яких працювали радянські робітники на тих же підприємствах.

Як відомо, жодна більш-менш масштабна справа не проходила в СРСР без ідеологічного підґрунтя. Тому табори для військовополонених стали широким і неораним полем для діяльності політорганів. При катастрофічній недостатці матеріальних і людських ресурсів, радянська держава знаходила можливість для організації в цих спецустановах лекційної роботи, конференцій, демонстрації кінофільмів. Частими стали тут так звані «вечори запитань і відповідей», мітинги і збори, присвячені обговоренню документів радянського уряду про звірства німецько-фашист-

ських загарбників на радянській території, злочинні порушення ними міжнародного права щодо радянських військовополонених.

Великою заслугою радянських політпрацівників можна вважати створення в липні 1943 р. Національного Комітету «Вільна Німеччина», а у вересні 1943 р. — «Союзу німецьких офіцерів».

Проте значення антифашистської діяльності в роки війни не можна перебільшувати. Як відомо, німецьким антифашистам не вдалося своїми силами змінити хід війни (на момент її закінчення, за деякими даними, лише 3 % німців дотримувалися тією чи іншою мірою антифашистських поглядів). Шлях до дійсного прозріння виявився тернистим. Стереотипи минулого глибоко проникли у суспільну свідомість.

Нерідко траплялося так, що індиферентні військовополонені в радянських таборах досить швидко починали брати участь в антифашистській роботі, а після репатріації на батьківщину стали ренегатами антифашизму. Радянську пропагандистську машину вони там називали «системою ідеологічних тортур». Водночас деякі запеклі в минулому прибічники гітлерівського режиму ставали переконаними противниками фашизму. До речі, слід зауважити, що яких би поглядів вони не дотримувались, уряд їх країни ніколи не переслідував за перебування в радянському полоні, чого, на жаль, не можна сказати про колишніх радянських військовополонених, репатрійованих на батьківщину.

Безумовно, захоплення мільйонних мас ворожих військовослужбовців у полон — заслуга радянських солдат і офіцерів. Однак ця славна сторінка нашого недавнього минулого ще не розкрита повною мірою. В СРСР тема полону як радянських громадян у третьому рейху, так і іноземних — у Радянському Союзі, була практично заборонена. У той час, як радянські історики з повним правом засуджували нацистських злочинців за їх жорстоке ставлення до радянських військовополонених, вони навіть не могли натякнути, що під час війни злочини проти людськості були по обидві сторони фронту.

Якою ж є загальна кількість захоплених радянськими військами військовослужбовців противника? Сьогодні ми маємо максимально близькі до істини дані фронтів і окремих армій, узагальнені Спеціальною комісією Генерального штабу, які дають можливість стверджувати, що з 22 червня 1941 р. по 8 травня 1945 р. військами Червоної Армії було захоплено в полон 4 млн 377,3 тис. чоловік. 600 тис. з них у тиллові табори не направлялися, а були звільнені після відповідних перевірок уповноваженими фронтових органів¹⁵. Основну масу звільнених становили особи не німецької національності, які всупереч бажанню були мобілізовані у вермахт та армії союзників Німеччини, або ж ті, хто внаслідок тяжкого поранення став інвалідом і не міг самостійно рухатись.

3 млн 777,3 тис. військовополонених були направлені в тиллові табори НКВС, серед них близько 752,5 тис. військовослужбовців армій союзних Німеччині країн. З усієї кількості військовополонених, які перебували в радянських таборах, 15 % померли в полоні, решта — дожили до звільнення¹⁶.

В січні 1946 р., за Наказом НКВС СРСР «Про звільнення з таборів і спецтаборів частини військовополонених», почалась репатріація військовополонених чехів, югославів, італійців, голландців, датчан, швейцарців, люксембуржців, болгар, турків, норвежців, шведів, греків, французів, американців, англійців. Вони мали бути концентровані у таборі № 186 поблизу Одеси¹⁷. Відправленню не підлягали ті полонені, які служили в військах СС, СА, СД, гестапо, офіцери та працівники інших каральних органів.

Масова репатріація німецьких та японських військовополонених розпочалась у 1947 р. В першу чергу відправлялися ті полонені, від трудового використання яких відмовилися хозоргани, а також ті, які утримувались у невідпорядкованих табірних підрозділах, і ті, кого використовували на роботах невеликими партіями. Поступово кількість військовополонених зменшувалась, і до 1950 р. їх репатріація закінчилась у повному обсязі, крім окремих категорій.

У Німеччині, Австрії та інших країнах і сьогодні живуть тисячі колишніх солдат і офіцерів вермахту, для яких Друга світова війна і радянський полон стали частиною їх життя.

Багато з колишніх військовополонених та їх рідних зацікавлені в розшуку й вивченні своїх документів, реабілітації незаконно звинувачених, складенні точних списків померлих і тих, хто залишився живим, пошуку місць поховання.

Хочеться вірити, що і для людей, які житимуть у ХХІ ст., старий, добрий і трохи затертий лозунг «Ніхто не забутий, ніщо не забуте» набуде нового змісту, і з вузьконаціонального він стане загальнолюдським.

¹ Нюрнбергский процесс над главными немецкими военными преступниками. Сборник материалов. — Т. 3. — М., 1958. — С. 19—20.

² Всеволодов В. А. Военнопленные 1941 г. (идеологические, правовые и военные аспекты проблемы). — В кн.: Проблемы военного плена: история и современность. Мат-лы Международной научно-практической конференции. — Вологда, 1997. — С. 39.

³ Якушевский А. Расстрел в клеверном поле // Новое время. — 1993. — № 25. — С. 42.

⁴ Центр хранения исторической документации, ф. 1, оп. 23, спр. 1, арк. 1.

⁵ Государственный архив Российской Федерации (Далі — ГАРФ), ф. 4 п, оп. 1, спр. 1, арк. 10—11.

⁶ ГАРФ, ф. 1п, оп. 23 а, спр. 5, арк. И.

⁷ Там же, арк. 72.

⁸ Там же.

⁹ Центральный державный архив вищих органів влади і управління України, ф. КМФ-8, оп. 1, спр. 77, арк. 30.

¹⁰ К о в а л ь М. В. Шлак війни // Політика і час. — 1999. — № 2 — С. 83.

¹¹ Б е з б о р о д о в а И. В. Организация трудоустройства военнопленных и интернированных в лагерях НКВД—МВД СССР в годы II мировой войны. — В кн.: Проблемы военного плена: история и современность. — С. 51.

¹² Там же.

¹³ Центральный державный архив громадських організацій України, ф. 1, оп. 23, спр. 4587, арк. 164.

¹⁴ Кузьмин С. И. К вопросу об условиях содержания немецких военнопленных в СССР. — В кн.: Проблемы военного плена: история и современность. — С. 126.

¹⁵ Г у р к и н В. В., К р у г л о в А. И. Кровавая расплата агрессора // Воен.-истор. журн. - 1996. - № 3. - С. 33.

¹⁶ Там же.

¹⁷ К у з ь м и н С. И. К вопросу об условиях содержания немецких военнопленных в СССР. — В кн.: Проблемы военного плена... — С. 122.

Питання історичного краєзнавства

А. Г. ПЛАХОНІН (Київ)

Східна Волинь у зовнішній політиці Давньоруської держави (X — перша половина XI ст.)

Свідчення з історії східних слов'ян у переддержавний і ранньодержавний періоди поодинокі й суперечливі. Фольклорні джерела та візантійські хроніки переплелися в обробці київського літописця, становлячи основу початкової частини «Повісті временних літ». На перший план у ній виступають давні міста — Київ і Новгород, норманські князі та їх відносини із столицею Візантійської імперії. Що ж до історії периферійних земель, то про неї історикам більше розповідають археологічні джерела.

Писемні джерела не дають нам, здавалося б, ніяких свідчень про племінну приналежність населення межиріччя Горині і Случі. Тому даремно ще М. С. Грушевський вагався відносити ці землі до зони розселення чи деревлян, чи волинян¹. Н. П. Барсов, С. М. Середонін і Л. Нідерле вважали, що деревлянам належали землі у межиріччі Горині і Тетерева². Лише багаторічні дослідження археологів, започатковані В. Б. Антоновичем³, дали можливість встановити умовний кордон між цими племінними союзами, яким вважається р. Случ, «де полоса лісу слугувала за природний рубіж між волинянами і деревлянами»⁴.

Але, визначившись з цим питанням, ми одразу зустрічаємося з наступним. Літописець не знає усталеного терміну для населення межиріччя Західного Бугу і Случі: «Бужане, зане седоша по Бугу, послеже же вельняне»⁵; «дулебы живяху по Бугу, где ныне вельняне»⁶. Спроба пояснити вагання літописця лаконічною формулою «волиняни... — друга назва — бужане» і віднести існування союзу дулібів на кілька сторіч раніше⁷, не витримує критики. Той же літописець згадує дулібів не тільки в фольклорному переказі про «примучування» їх аварами (VI—VII ст.), а й серед учасників походу Олега на Константинополь у 907 р.⁸, а Константин Багрянородний розміщує десь у межах зазначеного регіону і плем'я лендзян⁹. На додаток можемо ще привести переказ, приведений в ал-Ма'суді, арабського автора першої половини X ст. Він пише про союз племен на чолі з племенем Валініана з царем Мажаком, який розпався «на окремі коліна і кожне плем'я обрало собі царя»¹⁰. Серед племен, на які розпався цей союз, Ма'суді згадує і «плем'я, яке називають Дулаба, цар же їх іменується Ванджслава»¹¹. Саме тому В. Д. Королюк та слідом за ним М. Ф. Котляр подовжують історію союзу дулібів до 80-х років X ст.¹²

Ще Ф. Вестберг (здається, слідом за Й. Лелевелем) запропонував вважати згадуваних тут дулібів чеським племенем (і, дійсно, за етнографічними матеріалами, дуліби відомі й на території сучасної Чехії), частина якого оселилася на Західному Бугу. Його князь Ванджслав — це чеський Вацлав (916—929)¹³. Ф. Вестберг намагається довести, що чехи згадуються у Ма'суді саме під назвою Дулаба. Але такі беззастережні висновки, характерні для історіографії XIX ст., у наш час були б передчасні. По-перше, Ма'суді серед слов'янських племен називає Мараву, а також Бамджин (богемців — чехів) на чолі з царем Азана, які сусідять на берегах Дунаю¹⁴.

Поруч з володіннями «царя Ди́ра» (літописний Дір?) згадуються володіння царя Аванджа, «який має міста, і великі області, багато війська і військового облаштування; він воює з Румом, Іфранджем, Нукабардом і іншими народами, але війни ці нерішучі. З цим слов'янським царем сусідить цар Турка (угри. — А. /7.)»¹⁵. Цар Аванджа — інша форма написання імені згаданого вище Вандж-Слава — А-Вандж-Слав — царя дулібів.

Отже, кордони держави Ванджслава визначені на півдні і сході. На півдні вона межує з Угорщиною, на сході — з державою Діра, що означає, що до її складу входили землі Чехії, Моравії (цар мораван не згадується), Малої Польщі і частини Волині. Це певним чином перекликається із сюжетом про східний кордон Празької єпархії в грамоті 1081 р.

Привертає увагу той факт, що в Ма'суді одночасно згадуються і чеська держава Ванджслава і князівство Богемів царя Азана. Це свідчить про різні джерела в арабського автора про землі Центральної Європи. Механічне зведення різномірної й різночасової інформації дуже характерне для ранньосередньовічної арабської географії. А. П. Ковалевський запропонував дещо інший варіант ідентифікації етнонімів ал-Ма'суді. Під «алл-Діра» він, слідом за М. Шармуа¹⁶, вбачає «аль-Лудйер» — Лотарингію, цар Авандж перетворюється на аль-Іфранджа (Франконію)¹⁷, з чим можна погодитись. Отже, якщо в попередніх реконструкціях перелік племен слов'ян ішов із сходу на захід — Русь, Чехія, Угри, — то, згідно з А. П. Ковалевським, оповідач орієнтувався у зворотному напрямку — Лотарингія, Франконія, Угри. Але в цій, беззаперечно, обґрунтованій гіпотезі є декілька недоречностей. Сам А. П. Ковалевський вважає, що ал-Ма'суді використовував записки анонімного автора слов'янського походження, чи принаймні добре знайомого з мовою слов'ян¹⁸. У наведеному ж фрагменті, за реконструкцією А. П. Ковалевського, не згадується жодне із слов'янських політичних утворень. Цей факт він пояснити не зміг. До того ж, викладення географічного матеріалу із заходу на схід, як правило, в середньовічній арабській географії має означати, що сам автор перебував на крайній західній точці, тобто в даному випадку в Магрибі. Але ал-Ма'суді останні десятиріччя життя прожив в Єгипті і ніколи не відвідував західну частину арабського світу.

Єдиний висновок, який ми можемо попередньо зробити з цих суперечливих повідомлень, це впевненість у племінній неоднорідності населення території межиріччя Західного Бугу і Случі, яке в історичній науці прийнято пов'язувати з територією одного племінного об'єднання дулібів—бужан—волинян.

Певні підстави для цього дає «Баварський географ», в якому племінні назви бужан (Busani), лендзян (Lendizi), волинян (Velunzani) названі одночасно¹⁹. До того ж, А. В. Назаренко небезпідставно проводить паралель між «Zerivani» і «Червенські гради»²⁰, що підкріплюється сусідством їх у тексті з Velunzani (волинянами) і Lendizi (лендзянами). Коментар «Баварського географа» до етноніма Zerivani на диво нагадує розповідь ал-Ма'суді про Валініану: «Це королівство таке велике, що від нього походять усі слов'янські народи і ведуть від нього, за їх словами, свій початок»²¹.

«Geographus Bavarus» — джерело дуже специфічне. Датується воно, як це показали останні дослідження, другою половиною IX ст. і було створено в абатстві Райхенау на верхньому Рейні (у Швабії)²². Саме в цьому монастирі в 870-ті роки тимчасово перебував звільнений за наказом папи св. Мефодій на шляху до Моравії, про що сповіщає «Liber confraternitatum» («Книга побратимів»), створена в абатстві. В цьому поминальнику двічі згадано на почесних перших місцях серед живої братії Мефодія і

один раз, як померлого його брата Константина-Кирила²³. Тут же зустрічаємо імена Святополка Моравського (871—894) і нитранського єпископа Вихинга²⁴.

Ця гіпотеза А. В. Назаренка²⁵ дозволяє не тільки віднайти джерело свідчень про Східну Європу в ченців Швабського монастиря, а й поєднати її з кирило-мефодіївською місією у Великій Моравії.

Однак ми далекі від того, щоб пов'язувати можливе знайомство Мефодія з населенням Волині і Погориння з поширенням політичної влади Великоморавської держави на ці землі. В історичній літературі дуже часто з'являються спроби екстраполувати кордони Празького єпископства, зафіксовані грамотою 1086 р.²⁶, на часи Великої Моравії — Червенські гради до 981 р. належать чехам²⁷. Ще у дослідженнях Б. Кшемєнської і Д. Тржештика²⁸, В. Д. Королжжа²⁹, А. В. Флоровського³⁰, А. Н. Насонова³¹ слушно наголошувалося, що східний кордон Празької єпархії по Бугу і Стиру можна віднести не до політичної, а до поширення місійної експансії в середині IX — середині X ст. чесько-моравського духовенства у землі східних слов'ян.

Не можна не помітити, що усі згадувані в «Баварському географі» етніми Східної Європи з числа тих, що надійно локалізуються, можуть бути пов'язані з місійною діяльністю Кирила і Мефодія: хозари (Caziri), угри³² (Ungare), руси (Ruzzi) згадуються у контексті хазарської місії св. Константина-Кирила³³, а вислян (Vuislane), бужан (Busani), лендзян (Lendizi), волинян (Velunzani) і Zerivan можна віднести до сфери політичних інтересів Великоморавської держави³⁴.

Хоча, як це видно з Константина Багрянородного, ті ж лендзяни були відомі й у Візантії. В історичній літературі досі ще не дійшли остаточного висновку щодо локалізації цього племінного об'єднання, не згаданого літописцем і відомого лише за іноземними джерелами. Л. Нідерле та слідом за ним Г. А. Хабургаєв запропонували транскрипцію «Лучани»³⁵. Більшість гіпотез ґрунтується на спільному походженні назв Lendzanie (Lendizi) і Lachowie, Ijach, I□nkas, lengyel (поляк)³⁶. Х. Ловмянський розміщував їх у південно-східній Польщі — Сандомирській землі³⁷.

Але географічні свідчення Константина Багрянородного не дозволяють локалізувати це племінне об'єднання західніше Волині. Саме тому вже Т. Василевський висунув припущення, що лендзяни — це друга назва волинян, пов'язана з тим періодом, коли вони перебували в політичній залежності від Давньопольської держави³⁸. Дотепну гіпотезу висунув Г. А. Іллінський³⁹, який припустив, що таку назву мали племінні об'єднання радимичів і в'ятичів, які, за свідченням літописця, походять «від ляхів»⁴⁰.

Але абстрактні міркування істориків слабо пов'язані з географічною кон'юктурою в Константина Багрянородного. Б. Н. Флоря, узагальнюючи результати досліджень з цієї теми на кінець 80-х років, слушно підвів ризик: «При сучасному рівні знань питання, чому Константин Багрянородний назвав волинян лендзянами, залишається відкритим»⁴¹.

Але, на диво, якщо для етнімів «Баварського географа» точна локалізація неможлива, то Константин Багрянородний приводить досить чіткий опис меж розселення лендзян. Печенізька «...фема Іавдертим сусидить з підплатіжними країні Росії місцевостями, з ультинами (уличі. — А. П.), деревленинами (деревляни. — А. 77.), лензанинами і іншими слов'янами»⁴². Отже, територія лендзян межувала з територією деревлян, уличів і печенігів. У середині X ст., після падіння Пересічена (940 р.), племінне об'єднання уличів переселилось із Середнього Подніпров'я до

межиріччя Південного Бугу і Дністра⁴³. Територія деревлян на півдні не йшла далі верхів'їв Тетерева (можливо, Росі)⁴⁴.

Отже, кордон між землею лендзян і печенігів міг проходити лише по водорозділу Погорині, Случі і Південного Бугу. Про те, що лендзяне, «пактіоти» русів, жили у басейні Дніпра, а не Вісли, здається, свідчить таке повідомлення візантійського імператора: «Слов'яни ж, їх пактіоти, а саме: кривитеїни (кривичі. — А. Я.), лендзаніни і інші славшії — рублять в своїх горах моноскіли під час зими і, обладнавши їх, з настанням весни, коли стане крига, вводять в сусідні водойми. Оскільки ці (водойми) впадають в річку Дніпро, то й вони з тих (місць) входять в цю ж саму ріку й вирушають до Києви»⁴⁵.

Таким чином, розміщення лендзян у Погорині ніби не суперечить версії про ототожнення лендзян і волинян. З іншого боку, як це вже зазначалося вище, в «Баварському географі» лендзяни названі поруч з волинянами і бужанами. А. А. Горський припускає, що «Lendizi Баварського географа є означення слов'ян Східної Волині, в той час, як Busani — спільність в Західній (побузькій) Волині»⁴⁶. Але свідчення того ж самого «Баварського географа» вказують на те, що етно-політична ситуація на Волині була набагато складнішою. В Західній Волині, по Західному Бугу локалізуються Busani (бужани) і Zerivani (Червенські гради), в центральній — Velunzani (волиняни), у східній (на Погорині) — Lendizi («лендичі»). До того ж, літописець під 907 р. згадує і дулібів, як учасників походу Олега на Константинополь⁴⁷. Такий висновок дає можливість остаточно відмовитися від невдалої схеми «дуліби -> бужани -> волиняни» на користь племінної різноманітності населення Волині. Можемо лише припустити, що літопис і ал-Ма'суді фіксують періоди певного домінування в регіоні одного з цих племен, починаючи з дулібів⁴⁸.

Увагу автора «Повісті временних літ» привернуто до двох полюсів історії східного слов'янства — Новгород і Константинополь. З першого, за свідченням літопису, прийшла правляча князівська династія, з другого — світ християнства. Саме ця вісь постає в літописі як «шлях з варяг у греки», шлях символічний, сповнений глибокого історичного змісту, і шлях торгово-політичний — варязьких дружин, князів, місіонерів, купців. Немовби центром рівноваги на цій осі стає «мати міст руських» — Київ — місто на півшляху від язичництва до християнства, від культури до дикості.

Ця схема, загалом сприйнята в історіографії, стала офіційною в багатьох узагальнюючих працях і підручниках. У той же час, ще із середини ХІХ ст. лунали окремі голоси на користь відмови від ідеалізації літературно-публіцистичних узагальнень літописця⁴⁹, на користь поліваріантності шляхів розвитку давньоруського суспільства і ролі у цьому процесі географічного фактора, економічних чинників, зовнішньополітичних впливів.

У сучасній літературі все ж таки не заперчується політична й економічна роль шляху «з варяг у греки» в історії Русі ІХ—ХІІ ст., але значна частина вчених виступає проти перебільшення саме економічного значення цього шляху, особливо як трансконтинентального⁵⁰. Багаторічні дослідження виявили ряд значних трансконтинентальних торговельних шляхів на землях Русі, серед яких виділяються Волзько-Балтійський⁵¹, «шлях з хазар у німці»⁵² і, як його складова частина, шлях з Булгара у Київ⁵³.

Саме завдяки їм землі Давньої Русі групувалися не тільки за меридіональним напрямком уздовж Дніпровсько-Волховської осі, але й за широтним, уздовж шляху «з хазар у німці», що підтверджується реконструкцією території «Руської землі» IX—X ст., зробленою А. Н. Насоновим⁵⁴. Міжрегіональні комунікації, які виникали ще за часів неолітичної революції, ставали засобом міжетнічної комунікації, пріоритетними шляхами міграції населення, а з часом виникнення державних утворень і шляхами кристалізації надплеменних ранньодержавних утворень. Дослідження К. Блашке і Г. Шрамма показали існування архаїчних широтних комунікацій у Європі всередині ландшафтних зон, перпендикулярних меридіональним річковим шляхам⁵⁵.

Для Середнього Подніпров'я, де проходить кордон між лісом і лісостепом, таким широтним шляхом стає шлях «з хазар у німці». «По шляхах, що з'єднали Баварію з крупним Празьким ринком, які тяглися звідти заломами північного схилу Карпат до самого Дніпра, рухалися каравани, на зворотному шляху навантажені також товарами з Константинополя й Азії. В Києві вони зустрічали могутній перехресний потік, який степами і водними шляхами установлював контакт між країнами Балтики і Чорним і Каспійським морями, а також оазами Туркестану. Бо Захід тоді був не в змозі виконувати функцію посередника між Північчю і Північним Сходом континенту і Східним Середземномор'ям; і, без сумніву, він не міг запропонувати на своїх землях нічого рівноцінного тому могутньому товарообміну, який приніс розквіт Київській Русі»⁵⁶. Ця могутня торговельна магістраль засвідчується і східними географами X ст.⁵⁷ З іншого боку, численні німецькі джерела свідчать про функціонування західного відрізка цієї магістралі: Київ — Прага — Баварія⁵⁸.

Саме цей шлях проходив землями Погориння через її політичні центри — Дорогобуж і Пересопницю⁵⁹. Тому не дивно, що увагу київських князів було прикуто і до цього регіону. І якщо військово-політичного аспекту ця зацікавленість набуває лише наприкінці X ст.⁶⁰, то це лише тому, що стосунки з населенням Погориння до другої половини X ст. мали характер договірно-правовий.

Вище ми вже зазначали, що саме уздовж цього напрямку поширювався в IX ст. місійний вплив Моравського центру християнізації слов'янства, а пізніше, у X ст., і Чеської держави. Поява наприкінці IX ст. у Середньому Подунав'ї угрів призвела до того, що упродовж наступного сторіччя торговельний маршрут «з хазар у німці» відхилився від Карпатських перевалів і пролягав виключно через землі Погориння і Волині на Краків та Прагу. Як і чеські Пржемисловичі, у зміцненні цих торгових контактів були зацікавлені і київські князі. Саме тому в основі їх політики було прагнення до мирних стосунків із своїми західними сусідами. Літописець не називає жодного походу Аскольда, Олега, Ігоря, Ольги, Святослава проти волинської групи східнослов'янських племен. І навпаки, окремі з них названі серед учасників походів цих київських князів на Візантію: 907 р. — дуліби, хорвати, тиверці⁶¹; 944 р. — тиверці⁶². Константин Багрянородний називає серед «пактіотів» Русі лендзян, які, як ми вже довели вище, населяли землі Погориння⁶³.

Вживання Константином Багрянородним терміну «пактіоти» зумовлено договірно-правовими відносинами між русами і слов'янськими племенами. Цей термін вживається грецькими авторами як для визначення данницьких відносин, так і для звичайних військово-політичних союзів⁶⁴. Такі відносини оформлювалися між київськими князями і східноєвропейськими племенами. Першим з відомих нам таких «рядів» була угода по запрошенню варягів⁶⁵; вбивство Ігоря древлянами, як вважав О. П. Ново-

сельцев, було зумовлено порушенням ним такого «ряду»⁶⁶. На користь того, що лендзян у трактаті Константина Багрянородного названо лише союзниками, а не данниками київських князів, свідчить той факт, що літописець вже не називає племена волинської групи серед учасників походу 944 р. (на відміну від 904 р.), тобто їх залежність була меншою від залежності кривичів або деревлян.

Включенню цих племен до складу Давньоруської держави заважав цілий ряд факторів. По-перше, від Середнього Подніпров'я їх було відділено значним лісовим масивом — Чортовим лісом. З іншого боку, поки не завершилося підкорення деревлян, будь-яка залежність племен Волині від Києва була б суто формальною (що і відбувалося насправді). Довгий час територія Давньої Русі обмежувалася лише територією навколо Києва і Новгородом⁶⁷. До часів Ольги і навіть Володимира сил київських князів вистачало лише на нерегулярне збирання данини з навколишніх племен. До того ж, знову зазначу, київські князі були зацікавлені у безперервному функціонуванні торгового шляху на захід, чому б стала на перешкоді будь-яка військова кампанія на кшталт багаторічного підкорення уличів.

Але вже в останній третині X ст. з'являються фактори на користь включення земель Погориння, Волині і Карпат до складу Давньоруської держави. Ліквідацію деревлянського племінного союзу було логічно завершено в 970 р., коли Святослав посадив свого сина «Ольга в дерев^хъ»⁶⁸. Згодом у ході конфлікту між різними угрупованнями дружини Олег гине, а його князівство включається безпосередньо до володінь київського князя Ярополка Святославича. Короткотермінове урядування Святослава Володимировича «вдерев^хъ» (після 1010—1015 рр.) — остання згадка автономії деревлянського князівства.

З іншого боку, на кінець X ст. значно активізувалася політика західнослов'янських держав у регіоні. Вже в середині X ст. кордони Чеської держави поширилися до Малої Польщі з Краковом, і можливо, далі на схід⁶⁹. У той же час полянському союзу племен на чолі з князем Мешко I вдається об'єднати під своєю владою значну кількість польських племен. Крім Східного Помор'я, до складу держави Мешко I увійшла і Мазовія, про що свідчить ібн-Якуб: «З Мешко сусидить на сході Русь, а на півночі Бурус» (пруси. — А. 77.)⁷⁰. Отже, територія Волинської групи східнослов'янських племен стала контактною зоною Чеської, Польської і Давньоруської держав.

Повідомлення ібн-Якуба, якщо сприймати його буквально, вказують на те, що на час його перебування у Центральній Європі (966 р.) володіння київських князів просунулися далеко на захід — до кордонів Мазовії. Чи свідчить це аргументом на користь приєднання земель Волині в середині X ст.? Адже шляхом проникнення дружин київських князів могла бути і Прип'ять. Саме річковими шляхами вони просувалися углиб племінних територій східних слов'ян, збираючи полюддя⁷¹. Та й торгові експедиції русів у джерелах IX—X ст. пов'язуються лише з річковими і морськими шляхами. Торгівля суходолом перебувала майже виключно у руках східних, переважно єврейських купців. Попри згадуване в літописі під 980 р. князювання варяга Тура у Турові: «Б'Ъ бо Рогъволодь пришель и заморья, имяше власть свою ПолотъскН;», а Туры Турові, и от него же и туровци прозвашася»⁷², яке згадується як синхронне Полоцькому князівству Рогволда, ми маємо певні причини вважати, що саме цим шляхом руські дружини доходили до Мазовії. Із самої першої згадки у літописі Берестя — фортеця, заснована Володимиром на волості з Прип'яті на Західний Буг, — згадується як саме київське, а не волинське місто⁷³. Саме

час приєднання до Давньоруської держави, можливо, і слугував аргументом на користь того, щоб і в XII ст. ця фортеця не прилучалася до Волинського князівства. До XII ст. Берестя входило чи то до безпосередніх володінь київського князя, чи то до володінь турівського князя (як то було за часів Святополка Володимировича, Ізяслава Ярославича, Святополка Ізяславича).

І, підкоривши деревлян, вже закріпившись на Прип'яті, заснувавши фортеці у Турові, Бересті, київські дружини отримали змогу уздовж її правих притоків приникати углиб території Волині, минаючи таким чином «Чортів ліс».

На користь пізнього і відносно мирного приєднання племен Волині говорить і той факт, що у літописі немає жодної згадки про приєднання, чи хоча б військових кампаній проти місцевих племен. Серед східнослов'янських племен, з якими воювали київські князі, згадуються деревляни (883, 914, 946 рр.)⁷⁴, сіверяни (884 р.)⁷⁵, радимичі (885, 948 рр.)⁷⁶, уличі і тиверці (885 р.)⁷⁷, вятичі (966, 981, 982 рр.)⁷⁸, хорвати (992 р.)⁷⁹.

Отже, не маємо жодної літописної згадки про підкорення бужан, волинян чи дулібів. Замість цього під 981 р. літописець зазначає: «В л'ѣто 6489. Иде Володимерь к ляхомъ и зая грады их, Перемышль, Червень и ины грады, и же суть и до сего дне подъ Русью»⁸⁰. Тим же роком, як і наступним, датуються кампанії Володимира на сході проти вятичів. А «в л'ѣто 6491 (983. — А. Я.) иде Володимерь на ятвагы, и поб'ѣди ятвагы, и взя землю их»⁸¹. Відправною точкою західних походів Володимира на Червенські міста та на ятвагів, скоріш за все, було Берестя. А. Н. Насонов дотримувався думки про те, що, закріпившись у Бересті, Володимир отримав можливість здійснювати походи проти ятвагів⁸². На цю думку наводить і послідовність західних походів Ярослава — спочатку Берестя (1022), потім Белз (1030), заняття Червенських міст і похід углиб Польщі (1031), похід на ятвагів (1038 р.). Саме через Берестя, Пінськ і Дорогобуж пролягав шлях Святополка Ізяславича на Володимир проти Давида Ігоревича в 1097 р.⁸³ Таким чином, і наприкінці XI ст. володіння київських князів у верхів'ях Прип'яті слугували найзручнішою базою для походів на Волинь.

З іншого боку, дослідження А. В. Назаренка дають певні підстави відносити початок військової активності київських князів на Волині на 70-ті роки X ст. Його думка полягає у тому, що, як він припускає, Русь брала участь у війні імператора Оттона II (973—983) проти баваро-чесько-польської коаліції в 974—979 рр.⁸⁴ Більше того, він вважає, що двоє із Святославичів — Олег і Володимир — уклали угоду з противниками Оттона II і Ярополка, чим, наприклад, пояснюються згадки про шлюб Володимира Святославича з «чехинею»⁸⁵ та свідчення про нащадків Олега Святославича у Чехії⁸⁶. Саме з цим А. В. Назаренко пов'язує кампанію Ярополка проти Олега, яка датується в «Повісті временних літ» 977 р.⁸⁷

Однак саме останній аргумент, з наведених А. В. Назаренком, унеможливує участь дружин Ярополка у безпосередній кампанії проти Чехії і Польщі. Лише підкоривши Деревлянське князівство, Ярополк мав отримати доступ до Волині. Але, зайнявши Іскоростень у 977 р., він вже на початку літа 978 р. був скинутий зі столу Володимиром. Отже, погоджуючись з аргументацією А. В. Назаренка на користь можливого існування русько-германського союзу за часів правління Ярополка, мусимо зазначити, що останній скористався ним лише для просування на захід, розпочавши підкорення західної гілки східного слов'янства. Остаточне вирішення цієї проблеми випало на часи правління Володимира Святославича.

Саме 979—981 рр. можна, на нашу думку, і датувати остаточне приєднання Волині до території Давньоруської держави. Наступним кроком Володимира було приєднання Подністров'я: «Въ лѣто 6500 (992. — А. 77.) ѿде Володимиръ на хорваты»⁸⁸. Політичним аспектом цієї західної кампанії Володимира (реально декількох кампаній 990—993 рр.) у літературі вже приділено достатню увагу⁸⁹. Зауважимо лише, що ці походи остаточно сформували західні кордони Давньоруської держави.

З перших років київського князіння перед Володимиром постало завдання подолати наслідки невдалої внутрішньої політики Святослава та міжусобної війни його нащадків, коли з-під влади київських князів випали значні території Східної Європи. В процесі підкорення повсталих племен Володимир відходить від практики укладання «рядів». Як свідчить літопис, підкоривши київське князівство Ярополка, Володимир «избра от нихъ (варягів. — А. П.) мужи добры, смыслены ы храбры, и раздая имъ грады»⁹⁰.

Відмовою від застарілої дружинної форми держави Володимир не обмежив переміни в адміністративно-територіальному устрої держави. У 988 р. він «посади Вышеслава в Новгороде, и Изяслава Полотск'Ѧ, и Святополка Турові, а Ярослава Ростові. Умершю же старейшему Вышеславу Нов-ігород^, посадиша Ярослава Нов-Ѧгород^, а Бориса Ростові, а Пгьба Муромі, Святослава Дерев-Ѧхъ, Всеволода Володимери, Мстислава Тмуторокани»⁹¹. Повідомлення «Повісті временних літ» не дає підстав вважати цей розподіл столів між синами Володимира одночасною акцією. Але зазначимо той факт, що ці новоутворені волості Рюриковичів роздавалися за певним принципом, — як зазначав ще А. Н. Насонов, усі вони розміщені на кордонах Давньоруської держави за межами «Руської землі», яка стає справжнім доменом київського князя⁹². Таким чином, Давньоруська держава все більше набуває рис двочленної структури, — власне Русь («Руська земля») і т. з. «Зовнішня Русь», територія якої розпадається на окремі волості синів Володимира.

Попри певні сумніви А. А. Шахматова⁹³, сучасні історики з довірою ставляться до літописного повідомлення 988 р.⁹⁴ М. Ф. Котляр вважає, що таким чином Володимир заміняє місцеву родову аристократію («светлые и великие князья») синами-посадниками⁹⁵. Тому не дивно, що новоприлучені західні землі не були обійдені увагою Володимира. Було відновлено князівство Олега Святославича «в Дерев^хъ» (Овруч), Святополк отримав Туров, а на Волині, у новозаснованому Володимирі, був посаджений Всеволод.

Пояснити, чому сини Володимира отримали ці окраїнні землі, можна постійним протистоянням київського князя та печенігів. Значну частину літописного повідомлення про князювання Володимира присвячено обороні від печенігів, обладнанню ним прикордонних укріплень на півдні «Руської землі», засвоєнню лісостепового лівобережжя Дніпра. Саме ця «Руська земля» й мала протистояти печенізькій навалі, отримавши від племінних окраїн «кращих мужів», — племінну еліту, яка населила фортеці по цих небезпечних кордонах⁹⁶. Замість них на окраїнних територіях з'являється зовсім нове урядування — сини Володимира з молодшою дружиною, як гарантія того, що київському князю не доведеться відволікати сили від південних кордонів на чергове «примучування» відпалих племен.

Як ми вже зазначали вище, не слід відносити усі ці призначення князів саме на 988 р. Так, на той час старшому з них Святополку не могло

бути більше десяти років. Більш слушною здається думка про зв'язок літописного повідомлення 996 р. з облаштуванням нових князівств на західному кордоні. Саме під цим роком у «Повісті временних літ» читаємо: «Бе живя (Володимир. — А. Я.) съ князи околними миромъ, съ Болеславомъ Лядскимъ, и съ Стефаномъ Угрьскимъ, и съ Андрихомъ Чешьскимъ»⁹⁷. Це літописне повідомлення логічно завершує об'єднавчі походи і реформи київського князя. Серед згаданих іноземних володарів лише західні сусіди Русі — Польща, Чехія, Угорщина. Мабуть, не випадково саме під 996 р. літописець звертає увагу читача на цей регіон. Припускаємо, що саме у 996 р.⁹⁸ було остаточно підтверджено західні кордони Давньоруської держави, реорганізоване місцеве урядування. Та й сини Володимира в той час вже досягли того віку, в якому їм вже можна було б довірити князівський стіл.

Але ж літописне повідомлення дає підстави датувати цим роком лише вокняжіння Святополка у Турові. Надання столів Святославу і Всеволоду пов'язується з датою смерті Вишеслава у Новгороді (В. М. Татищев датує її лише 1010 р. "¹⁰⁰. Якщо довіряти несторівському «Чтению о погублений Бориса и Гл'ьба», можемо вважати, що спочатку Володимир отримав Борис Володимирович, якого потім батько перевів у Ростов через якийсь конфлікт із Святополком¹⁰¹. А. А. Шахматов довіряв цьому повідомленню¹⁰². Спираючись на повідомлення саги про Олава Трюггвансона, Д. С. Лихачев вважав свідчення «Читання» легендарними, оскільки за сагою Всеволод мав втекти у Скандинавію ще у 995 р.¹⁰³ У сучасній скандинавістиці поширена думка, що сюжет саги не має відношення до конкретних історичних подій¹⁰⁴. Отже, поки що не маємо підстав заперечувати повідомлення «Читання». А от свідчення Густинського літопису про волинське князювання іншого сина Володимира — Позвизда — можемо вважати міфічним¹⁰⁵.

Привертає увагу і сюжет «Читання» про конфлікт Бориса і Святополка.

Як син старшого брата Володимира Ярополка, Святополк вважався головним претендентом на спадщину Володимира. З іншого боку, певні права на київський стіл мали і старші сини Ярослава — Вишеслав, Ізяслав, Ярослав. Як майбутній спадкоємець, Вишеслав посідав Новгородський стіл. Ізяслав, отримавши в спадкове володіння Полоцьке князівство, таким чином, певно, вважався викресленим з числа спадкоємців¹⁰⁶. Як припускає А. В. Поппе, в останні роки правління Володимира запланував передати стіл не комусь із старших синів, а саме синам від шлюбу з порфірородною Анною¹⁰⁷. Таке рішення ґрунтувалося на тому, що шлюб з Анною був освячений церквою, а родинний зв'язок з візантійським престолом сприяв би підвищенню статусу київських князів. Та й не будемо абсолютизувати слов'янську традицію успадкування влади старшим сином. Так, після смерті Болеслава I Хороброго престол, за волею батька, успадкував його середній син Мешко II (1024—1034), тоді як його старший брат Бесприм і молодший Оттон отримали невеликі уділи¹⁰⁸.

Такі плани Володимира аж ніяк не могли задовольнити головних претендентів — турівського Святополка і новгородського Ярослава (який був переведений з Ростова після смерті Вишеслава у 1010 р.). Отже, в останнє десятиліття правління Володимира зростала напруга у великокнязівській родині. Яким же чином ці процеси справили вплив на західні землі Русі?

Як пише А. В. Назаренко, 992—1012 рр. — це період політичного зближення Давньоруської і Давньопольської держав¹⁰⁹. Після охолод-

ження німецько-польських стосунків у 1008—1009 рр. особливо важливим для Болеслава I було закріпити союз із східним сусідом. Як вважав В. Д. Королюк, укладання такого союзу можна було б датувати 1009—1010 рр.¹⁰ Закріплений він був шлюбом Святополка з донькою Болеслава. Як повідомляв Титмар Мерзебурзький, разом з донькою Болеслава до Турова був відправлений і єпископ Колобжега Рейнберн.

М. Б. Свердлов, спираючись на свідчення анонімного «Саксонського аналіста», відносить цей шлюб до періоду після 1013 р.¹¹ Зауважимо, що анонімний саксонський хроніст працював у XII ст., спираючись насамперед на свідчення «Хроніки» Титмара. Титмар же однозначно датує цей шлюб до походу Болеслава на Русь у 1013 р. Угода 1013 р., на нашу думку, мала скріплюватися шлюбом дочки Володимира Передслава з Болеславом, який так і не відбувся, про що свідчить «Хроніка» Галла Аноніма¹².

Шлюб з донькою могутнього польського князя значно підвищив шанси Святополка у боротьбі за київський стіл. «Повість временних літ» нічого не сповіщає про причини того, чому колишній турівський князь на момент смерті Володимира опинився у Києві. Титмар же повідомляє, що він був схоплений за наказом київського князя разом з дружиною та єпископом Рейнберном за підозрою у заколоті¹³. Болеслав отримав змогу помститися лише у 1013 р., коли він, досягнувши певного компромісу у війні з Імперією, у союзі з печенігами здійснив невдалий похід на Русь¹⁴.

Отже, датування шлюбу 1010 р. і невдалого виступу Святополка 1012 р. дають можливість не тільки пояснити причини польсько-руської війни 1013 р.¹⁵, а й провести паралелі із свідченнями «Чтения о погублений Бориса и Гл'ьба» і «Повісті временних літ». Як ми вже зазначали вище, посадження синів Володимира в Овручі та Володимирі можна датувати після смерті Вишеслава у 1010 р. Можемо припустити, що, спираючись на певні обіцянки свого тестя, Святополк спробував розширити кордони свого турівського князівства. За свідченням Літописця Переяславля-Суздальського, Святополк спочатку отримав не тільки Турів, а й Пінськ (можливо, з Берестям) і Деревлянську землю¹⁶. Вступивши в конфлікт з Борисом, він спочатку змусив Володимира перемістити Бориса з Волині до Ростова, на стіл, який звільнився після переміщення Ярослава до Новгороду. У дійсності, Борис не поїхав до Ростова, а залишився біля батька. Його брат Гліб у Муромі мав приглядати за володіннями брата¹⁷.

Наступною фазою конфлікту можна вважати арешт Святополка і його сім'ї. Його володіння були розділені. Святослав отримав Деревлянську землю, а Всеволод — Володимир. Таким чином, можемо з впевненістю датувати їх посадження 1012 р. З того, що літопис нічого не сповіщає про подальшу долю Всеволода (Святослав, із зрозумілих причин, був убитий Святополком одразу ж після захоплення ним київського столу у 1015 р.¹⁸), можемо припустити, що він загинув під час польсько-руської війни 1013 р.¹⁹

Таким чином, на початку XI ст. землі Погориння опинились у центрі міжусобної боротьби навколо київського столу. Нижня течія Горині і Стиру, беззаперечно, належала до Турівського князівства Святополка. Що ж до іншої частини Погориння, маємо певні підстави вважати, що саме у той час її було включено до володінь київського князя. Вище ми вже зазначали, що географічні межі «Руської землі» сформувалися саме в період княжіння Володимира Святославича. До неї входили землі навколо Києва, щойно засвоєне Лівобережжя Дніпра з Черніговом і Переясла-

вом — військовий кордон проти печенігів. Як це довів А. Н. Насонов, спираючись на літописну статтю 1157 р.¹²⁰, до її складу входили і землі верхньої Горині¹²¹.

Роль Погориння як західної окраїни «Руської землі» на рубежі X—XI ст. підтверджують і археологічні джерела. Поблизу літописного Дорогобужа збереглися залишки курганного некрополя з дружинними похованнями, який датується саме цим періодом¹²². Можемо припустити, що адміністративний центр у Дорогобужі виник саме на рубежі X—XI ст., а не в середині XI ст., як це вважають сучасні дослідники¹²³. Саме цим періодом датується і найдавніший вал дитинця Дорогобужа¹²⁴. Особливо важливого значення він набуває під час придушення повстання Святополка і пізніше, під час походів Болеслава на Київ у 1013 і 1018 рр. Саме в той час, за археологічними даними, вал городища зазнає першої реконструкції¹²⁵.

Саме у південно-східній Волині мали об'єднатися війська Болеслава I та печенігів у 1013 р. Таким чином, спорудження фортеці у цьому регіоні стало важливим завданням київського уряду, який особливо чутливий був до печенізької загрози.

З іншого боку, усобиця Володимировичів, що затяглася до 1026 р. (коли Ярослав, нарешті, наважився повернутися до Києва), напевно спричинила до занепаду влади київських князів у цьому регіоні на ціле десятиріччя. Перехід Західної Волині до Давньопольської держави мав привернути їх увагу до укріплення рубежів по Горині. Але похід Ярослава на Берестя 1022 р.¹²⁶ став поодиноким спробою повернути втрачені території на заході. Його сили відволікала боротьба з численними претендентами на київський стіл. У 1021 р. йому довелося вибивати Брячислава з Новгорода, а в 1023 р. у Середньому Подніпров'ї з'явився Мстислав Володимирович «с козары и съ касоги».

Але й усобиця навколо спадщини Болеслава I (помер у 1024 р.) надовго відволікала польський уряд від східних кордонів. Вакуум влади у регіоні почав заповнюватися лише після того як Ярослав і Мстислав Володимировичі «разд-ѣлиста по Дн-ѣпръ Руськую землю: Ярослав прия сю сторону, а Мъстислав ону»¹²⁷.

У своїй західній політиці в перші роки правління Ярослав, як вважає А. В. Назаренко, спирався на союз з імператором Конрадом II (1024—1039)¹²⁸. Їх спільні дії проти Польщі й Угорщини в 1030 р. призвели до першого успіху — «Ярославъ Белзы взялъ»¹²⁹. До кампанії 1031 р. Ярославу вдалося підключити і Мстислава: «Ярославъ и Мъстиславъ собраста вой много, идоста на Ляхы, и заяста грады червеньскыя опять, а повоеваста Лядьскую землю, и многи ляхы приведоста»¹³⁰. Одночасні воєнні дії Німеччини і Русі проти Польщі змусили Мешко II (1024—1034) втекти. Влада тимчасово перейшла до рук старшого сина Болеслава I Бесприма, який відіслав Конраду II королівські інсингнії і визнав васальну залежність Польщі від імператора¹³¹. Коли Мешко II вдалося повернути собі владу, йому довелося погодитися на ці принизливі умови миру.

Таким чином, Ярославу вдалося об'єднати під своєю владою правобережжя Дніпра і Західні землі Русі. А по смерті Мстислава, з 1036 р. Ярослав «бысть самовластець Русьѣи земли»¹³².

Західні походи Ярослава в оповіді літописця дивним чином повторюють послідовність походів його батька — похід на Берестя (1022), взяття Белза (1030), червенських міст та похід углиб Польщі (1031), похід на ятвигів (1038) і Литву (1041). І, так само, досягши певних кордонів, Ярослав охоче пішов на угоду з польським князем.

Політична криза, яка охопила Польську державу по смерті Мешко II, призвела до фактично повного її розпаду. До Чехії відійшли Силезія й Моравія, відокремилися Мазовія і Помор'я. Чеському князю Бржетиславу I вдалося навіть зайняти Краків. Таке підсилення Чеської держави та політичний безлад на польських землях, де спалахнуло антихристиянське повстання, не входило до інтересів ані Імперії, ані Русі. Тому, коли в 1039 р. молодшому сину Мешко II Казимиру I вдалося повернутися до Польщі, він, скориставшись підтримкою цих країн, поступово об'єднав батьківські володіння. Саме цим роком В. Д. Королюк датує укладання союзницької угоди між Руссю і Польщею, за якою дружиною Казимира I стала Марія-Добронєга — сестра Ярослава¹³³. На Русь поверталися полонені Болеславом, за нею остаточно закріплювалися Червенські гради. Ярослав же обіцяв допомогти в приєднанні Мазовії. В 1039—1047 рр. він здійснив декілька походів на допомогу польському князю.

Результатом цього багаторічного співробітництва став ще один шлюб. Поряд з паралелями між західною політикою Ярослава і Володимира впадає в око ще один факт — один із синів Ярослава також одружився з польською княжною, сестрою Казимира I Олисавою-Гертрудою. Цей князь, Ізяслав, отримав стіл у Турові.

О. Бальцер і В. Д. Королюк впевнено датують цей шлюб 1034 р.¹³⁴, тобто роком русько-візантійського конфлікту, коли Ярослав був особливо зацікавлений у мирних стосунках на західному кордоні. Ізяслав, який народився в 1024 р.¹³⁵, вже досяг дев'ятнадцятирічного віку. Отже, можемо припустити, що саме цього року він отримав і Турівське князівство¹³⁶.

Як повідомляє літописець, на момент смерті Ярослава (1054 р.) молодший брат Ізяслава — Святослав — сидів у Володимирі-Волинському¹³⁷. Можемо припустити, що він отримав цей стіл тоді ж, коли Ізяслав сів у Турові — у 1043—1047 рр., коли припиняються походи Ярослава у Мазовію. Адже саме після цього року і до 1068 р. західні кордони майже не привертати уваги київських князів і їх літописців. Як відмічає О. Б. Головка, «з кінця 40-х до кінця 60-х рр. XI ст. у джерелах немає відомостей про русько-польські контакти», що зумовлюється стійкістю русько-польського союзу¹³⁸.

Як свідчать результати нашого дослідження, Східну Волинь порівняно пізно було включено до складу Давньоруської держави. Якщо ще у VII—VIII ст., за свідченнями джерел, на території Волині існувало декілька великих племінних об'єднань східних слов'ян — дуліби, волиняни, то вже у IX ст. вони розпадаються на ряд більш дрібних племен — дуліби, волиняни, бужани, лендзяни тощо, які не мали меж розселення, а жили черезсмужне, що вкрай ускладнювало політичну карту регіону. Саме у той період Волинь, ймовірно, потрапляє у сферу політичних впливів Велико-моравської, а у X ст. — Чеської і Давньоруської держав. Відносини племен Волині з київськими князями регулювалися «рядами» — військово-політичними угодами, за якими ці племена брали участь у спільних походах. Зацікавлені у безперервному функціонуванні торгового шляху з «хазар у німці», київські князі довго не наважувалися здійснити спробу приєднання племен Волині. В останній третині X ст. ситуація змінюється. Стрімке піднесення Давньопольської держави та ліквідація деревлянського племінного союзу призвели до зіткнення у межиріччі Случі і Західного Бугу інтересів Чехії, Польщі і Русі. В ході конфліктів 970—1030-х рр. київським

князям вдалося закріпити західний кордон Давньоруської держави у межиріччі Вісли і Західного Бугу.

В процесі прилучення земель Волині всередині Київської Русі почалися складатися зародки державно-територіальних утворень — Турівське князівство, до складу якого входили Турів, Берестя, іноді деревлянська земля; Волинська земля, яка поступово формувалася навколо т. з. Червенських міст та новозаснованого Володимира; Руська земля, яка стала центром організації боротьби з кочовою загрозою. Межі цих трьох утворень проходили саме у басейні Горині, що стала західною межею Руської землі. Нормалізація польсько-руських відносин за Ярослава Мудрого і Казимира I Відновлювача, припинення територіальної експансії руських князів на заході створили умови до поступового окняжіння території Волині — процесу, який розтягнувся з кінця X до середини XIII ст.

¹ Грушенський М. С. Історія України-Руси. — К., 1992. — Т. 2 — С. 258.

² Барсов Н. П. Очерки русской исторической географии. — Варшава, 1885. — С. 127—129; Середонин С. М. Историческая география. — Пг., 1916. — С. 146—147; Нидерле Л. Славянские древности. — М., 1956. — С. 156.

³ Антонович В. Б. Раскопки в стране древлян // Материалы по археологии России. -СПб., 1893. -№11.

⁴ Седов В. В. Восточные славяне в древности и средневековье. — М., 1982. — С. 96.

⁵ Повесть временных лет. — М.—Л., 1950 (далі — ПВЛ. I) — Т. I. — С. 13.

⁶ Там же. - С. 14.

⁷ Седов В. В. Указ. соч. — С. 94; Седов В. В. Древнерусская народность. — М., 1999. — С. 41—49. В останній з цих монографій автор запропонував схему, за якою із союзу дулібів походять не тільки волиняни і бухани, а й поляни, древляни і дреговичі.

⁸ ПВЛ. I. -С. 23.

⁹ Константин Багрянородный. Об управлении империей. — М., 1991. — С. 44/45, 156/157.

¹⁰ Гаркави А. Я. Сказания мусульманских писателей о славянах и русских (с половины VIII века до конца X века по Р. Х.). — СПб., 1870. — С. 201; див. також останній варіант перекладу, запропонований А. П. Ковалевським (Ковалевский А. П. Славяне и их соседи в первой половине X в., по данным аль-Масуди) // Вопросы историографии и источниковедения славяно-германских отношений. — М., 1993. — С. 70—71.

¹¹ Там же; Ковалевский А. П. Указ. соч. — С. 70.

¹² Корольок В. Д. Западные славяне и Киевская Русь. — М., 1964. — С. 87—90; Котляр М. Ф. Галицьке-Волинська Русь. — К., 1998. — С. 19—21.

¹³ Вестберг Ф. К анализу восточных источников о Восточной Европе // ЖМНП, 1908. - Февраль. - Ч. XIII. - С. 394-397.

¹⁴ Гаркави А. Я. Указ. соч. - С. 136,141.

¹⁵ Там же. - С. 137.

¹⁶ Charmoy M. Relation de Macoudy sur lesanciens Slaves// Memories de FAcad. Imper. Des sciences de St. Petersburg, serie VI. - SPb., 1834. - P. 408.

¹⁷ Ковалевский А. П. Указ. соч. — С. 72—77.

¹⁸ Там же. -С. 62-79.

¹⁹ Назаренко А. В. Немецкие латипоязычные источники IX—XI веков: Тексты, перевод, комментарий. — М., 1993. — С. 13—15.

²⁰ Там же. - С. 34-35.

²¹ Там же. - С. 13-15.

²² Тому вірніше було б його називати "Швабським географом".

²³ Liber confraternitatum monasterii Augiensis: Das Verbrüderungsbuch der Abtei Reichenau / J. Autenrieth, D. Geunich, K. Schmid // MGH Libri memoriales et Necrologia. NS. — Hannover, 1979. -Т. I. — P. 4 AI, 5 D 4.

²⁴ Назаренко А. В. Русь и Германия в IX—X вв. // Древнейшие государства на территории СССР (далі - ДГ). 1991. - М., 1994. - С. 39.

²⁵ Назаренко А. В. Западноевропейские источники // Древняя Русь в свете зарубежных источников. Под ред. Е. А. Мельниковой. — М., 1999. — С. 294—295.

²⁶ Козьма Пражский. Чешская хроника. — М., 1962.

²⁷ Halvík. Tři kapitoly z nejstarších česko-polských vztahů // Slovanske historické Studie. — Т. IV. - 1961. - P. 70-73.

- ²⁸ Krzemieńska B., Tfeńtik D. O dokumente praskim z roku 1086 // Studia o rymie i o słowiańszczyźnie, 1960. - T. V.
- ²⁹ Корольков В. Д. Указ. соч. - С. 122-151.
- ³⁰ Флоренский А. В. Чехи и восточные славяне. Очерки по истории чешско-русских отношений (X—XVIII вв.). — Т. 1. — Прага, 1935.
- ³¹ Насонов А. Н. "Русская земля" и образование территории Древнерусского государства. - М., 1951. — С. 133-134.
- ³² Частина угрів в той час жила у Північному Причорномор'ї та на Сіверському Дінці (Див.: Шушарин В. П. Ранний этап этнической истории венгров. Проблемы этнического самосознания. — М., 1997).
- ³³ Сказание о начале славянской письменности. — М., 1981. — С. 77—78.
- ³⁴ Назаренко А. В. Русско-германские связи древнейшей поры (IX—XI вв.): состояние проблемы // Доклады научного центра славяно-германских исследований. — Вып. I. - М., 1995. - С. 25-26.
- ³⁵ Хабургаев Г. А. Этнонимия "Повести временных лет" в связи с задачами реконструкции восточнославянского глоттогенеза. — М., 1979. — С. 186—187.
- ³⁶ Lehg-Sptawinski T. Lędzianie — Lachowie // Opuscula Casimiro Ty-mieniecki septuagenario dedicata. - Poznan, 1959. - T. 4. — S. 195-197, 199, 202, 207.
- ³⁷ Lomianski H. Lędzianie // Slavia Antiqua. 1953. - T. 4. - S. 97-114.
- ³⁸ Wasilewski T. Dulebowie — Lędzianie — Ciołaci. Z zaganię osadnictwa ple-miennego i stosunkow politycznych nad Bugiem, Zanem i Wisla w X wieku // Przegląd Historyczny, 1976. - R. 67. - N. 2. - S. 181-187.
- ³⁹ І, незалежно від нього, В. Д. Корольков.
- ⁴⁰ Ильинский Г. А. Кто были Лейдишской Константина Багрянородного // Slavia. 1925-1926. - Т. IV. - С. 315-319; Корольков В. Д. Указ. соч. - С. 98-99.
- ⁴¹ Флоря Б. Н. // Константин Багрянородный. Об управлении империей. — М., 1991. — Гл. 37. — Примечание 15. — С. 390. З цього питання узагальнююча праця в Польщі: Labuda G. Czechy, Rus, kraj Lędzian w drugiej polowie X wieku // Labuda G. Studia nad początkami państwa polskiego. — Poznan, 1988. — Т. II.
- ⁴² Константин Багрянородный... — С. 156/157.
- ⁴³ ПВЛ. I. — С. 14, 20—21; НПЛ. — С. 14; Шахматов А. А. Повесть временных лет. — Пг., 1919. — С. 373; Седов В. В. Древнерусская народность. — С. 131 — 132.
- ⁴⁴ Там же. - С. 104.
- ⁴⁵ Константин Багрянородный... — С. 44/45.
- ⁴⁶ Горский А. А. Баварский географ и этнополитическая структура Восточного славянского // Древнейшие государства на территории Восточной Европы (далі — ДГ). 1995. — М., 1997. - С. 275-276.
- ⁴⁷ ПВЛ. I. - С. 16.
- ⁴⁸ Недосконалість «еволюційного» підходу до вирішення цієї проблеми добре ілюструє одна з останніх праць В. В. Седова, в якій він запропонував чергову схему етнічної історії Волині і Дніпровського Правобережжя, за якою племена цього регіону (включаючи деревлян, дреговичів і полян) походять від дулібського племінного союзу (Седов В. В. Восточнославянские племенные образования и земли Древней Руси // Восточная Европа в древности и средневековье. Х чтения к 80-летию чл.-кор. АН СССР В. Т. Пашуто. — М., 1998. - С. 106—108; Седов В. В. Древнерусская народность. - М., 1999. - С. 41-49).
- ⁴⁹ Див., напр.: Пресняков А. Е. Лекции по русской истории. — Т. 1. — М., 1938. — С. 80.
- ⁵⁰ Бернштейн-Коган С. В. Путь из варяг в греки // Вопросы географии. — Вып. 20. — М., 1950. - С. 241; Назаренко А. В. Русь и Германия в IX—X вв. // ДГ. 1991. - М., 1994. - С. 7-9 и др.
- ⁵¹ Дубов И. В. Великий Волжский путь. — Л., 1989.
- ⁵² Термін запропоновано в: Назаренко А. В. "Путь из немец в хазары" в первые века древнерусской истории (IX—X вв.) // Внешняя политика Древней Руси. (Сб. тези сов). - М., 1988. - С. 52-57.
- ⁵³ Рыбаков Б. А. Путь из Булгара в Киев // Древности Восточной Европы. — М., 1969. — С. 189—196; Мочя А. П. Новые сведения о торговом пути из Булгара в Киев // Земли Южной Руси в IX—XIV вв. (История и археология). — К., 1985; Мочя А. П. Булгар — Киев: Один из маршрутов Великого шелкового пути в эпоху средневековья // Степи Восточной Европы во взаимосвязи Востока и Запада в средневековье (Тезисы докладов): Междунар. науч. семинар. — Донецк, 1992. — С. 44—47; Мочя А. П., Халиков А. Х. Булгар—Киев. Пути — связи — судьбы. — К., 1997.
- ⁵⁴ Насонов А. Н. Указ. соч. - С. 32-33.
- ⁵⁵ Блашке К. Пути трансконтинентальной Европейской торговли между Западной и Восточной Европой в период классического средневековья. — М., 1970; Schramm G.

Nordpontische Ströme: Namenphilologische Zugänge zur Frühzeit des europäischen Ostens. — Göttingen, 1973.

⁵⁶ Б л о к Марк. Феодальное общество // Апология истории. — М., 1986. — С. 129.

⁵⁷ Калинина Т. М. Торговые пути Восточной Европы IX в. (по данным Ибн Хордадбега и Ибн ал-Факиха) // История СССР. 1986. — № 4 — С. 72; Ибн Х о р д а д б е х. Книга путей и стран / Перев., коммент. и исслед. Н. Велихановой). — Баку, 1986. — С. 124. — § 73Г; Коковцов П. К. Еврейско-хазарская переписка в X в. — Л., 1932. — С. 65—66; Н о в о с е л ь ц е в А. П. Арабский географ IX в. Ибн Хордадбех о Восточной Европе // Исследования по истории и историографии феодализма. — М., 1982. — С. 122, 126; К а л и и н а Т. М. Арабские источники VIII—IX вв. о славянах // ДГ. 1991. — М., 1994. — С. 216—218; Коновалова И. Г. Восточные источники // Древняя Русь в свете зарубежных источников. Под ред. Е. А. Мельниковой. — М., 1999. — С. 204—208.

⁵⁸ Узагальнюючі праці: В а с и л ь е в с к и й В. Г. Древняя торговля Клева с Регенсбургом. — СПб., 1888; Флоровский А. В. Чехи и восточные славяне. — Т. 1. — Прага, 1935; Н а з а р е н к о А. В. Русь и Германия в IX—X вв. ... — С. 7—61; та ін.

⁵⁹ Д а р к е в и ч В. П. К истории торговых связей Древней Руси по археологическим данным // КСИА АН СССР. 1974. - Вып. 138. — С. 99.

⁶⁰ Н а з а р е н к о А. В. Русь и Германия в IX—X вв. — С. 9.

⁶¹ П В Л. I. - С. 23.

⁶² Там же. — С. 33.

⁶³ Константин Багрянородный... — С. 44/45.

⁶⁴ Там же. Комментар 18 до главы 9. — С. 316; М е л ь н и к о в а Е. А., П е т р у х и н В. А. «Ряд» легенды о призвании варягов в контексте раннесредневековой дипломатии // ДГ. 1990. - М., 1991. - С. 225.

⁶⁵ П а ш у т о В. Т. Русско-скандинавские отношения и их место в истории ранне-средневековой Европы // Скандинавский сборник. — 1970. — Вып. XIV. — С. 51—61; М е л ь н и к о в а Е. А., Петрухин В. А. Указ. соч. — С. 219—229.

⁶⁶ Н о в о с е л ь ц е в А. П. Арабские источники об общественном строе восточных славян IX — первой половины X в. (полюдь) // Социально-экономическое развитие России. - М., 1986. - С. 26.

⁶⁷ Толочко О. П., Тол оч ко П. П. Назв, праця. — С. 81.

⁶⁸ П В Л. I. - С. 49.

⁶⁹ Relacja Ibdhima ibn Ja'kuba z podry do krajow s owia kich w przekazie al-Bekriego / Wyd. T. Kowalski. - Krakow, 1946. - S. 50 (MPH NS. T. 1).

⁷⁰ Ibid.-S. 41-42.

⁷¹ Н о с о в Е. Н. Речная сеть Восточной Европы и ее роль в образовании русских городских центров Северной Руси // Великий Новгород в истории средневековой Европы. К 70-летию В. Л. Янина. - М., 1999. - С. 157-170.

⁷² П В Л. I.-С. 50.

⁷³ Цієї точки зору дотримуються більшість істориків (див., напр.: Насонов А. Н. Указ, соч. — С. 127—128; К о т л я р Н. Ф. Формирование территории ... — С. 50—51). Г. Ловмянський, П. Ф. Лисенко, І. П. Крип'якевич вважали Берестя містом Турівської землі (Л и с е н к о П. Ф. Города Туровской земли. — Минск, 1974. — С. 20—21); L o w m i a n s k i H. Swietopelk w Bresciu w r. 1019 // Europa—Słowianszczyzna—Polska // Studiu ku uczczeniu prof. K. Tumienieckiego. — Poznan, 1970.—S. 229—244; К р и п ' я к е в и ч І. П. Галицько-Волинське князівство. — К., 1984. — С. 26.

⁷⁴ П В Л. I. -С. 20, 31,42.

⁷⁵ Там же. - С. 20.

⁷⁶ Там же. -С. 20, 59.

⁷⁷ Там же. — С. 21.

⁷⁸ Там же. - С. 47, 58.

⁷⁹ Там же. - С. 84.

⁸⁰ Там же. — С. 58. Хоча деякі дослідники вважають, що під назвою "Червенські гради" можуть переховуватися білі хорвати або дуліби.

⁸¹ Там же.

⁸² Н а с о н о в А. Н. Указ. соч. — С. 127.

⁸³ П В Л. I. -С. 178.

⁸⁴ Н а з а р е н к о А. В. Русь и Германия в 70-е годы X века // Russia Mediaevalis. — Т. VI. - I. - München, 1987. - S. 74-89.

⁸⁵ П В Л. I. - С. 66.

⁸⁶ Ф л о р о в с к и й А. В. Русское летописание и Я.А. Коменский // Летописи и хроники, 1973. - М., 1974. - С. 312-316.

⁸⁷ П В Л. I.-С. 53.

⁸⁸ Там же. — С. 84.

- ⁸⁹ К о р о л ю к В. Д. Западные славяне и Киевская Русь в X—XI вв. — М., 1964; Г о л о в к о А. Б. Древняя Русь и Польша в политических взаимоотношениях X — первой трети XIII вв. — К., 1988. — С. 13—15; П л а х о н і и А. Г. Маловідомі сторінки польсько-руських відносин останньої чверті X ст. // Київська старовина. — К., 1997. — № 3/4. — С. 76-81.
- ⁹⁰ ПВЛ. I. - С. 56.
- ⁹¹ Там же. - С. 83.
- ⁹² П р е с н я к о в А. Е. Княжое право в Древней Руси. Лекции по русской истории. — М., 1993. — С. 338; Насонов А. Н. Указ. соч. — С. 32; К о т л я р Н. Ф. Древнерусская государственность. — СПб., 1998. — С. 86.
- ⁹³ Ш а х м а т о в А. А. Разыскания о древнейших русских летописных сводах. — СПб., 1908. — С. 159.
- ⁹⁴ Критику А. А. Шахматова заперечив ще А. Е. Пресняков (Указ. соч. — С. 338).
- ⁹⁵ К о т л я р Н. Ф. Древнерусская государственность... — С. 87.
- ⁹⁶ Толочко О. П., Тол оч ко П. П. Назв, праця. — С. 121 —122.
- ⁹⁷ ПВЛ. I. — С. 86.
- ⁹⁸ В. Д. Корольок пропонував зсунути цю дату на 997 р. (К о р о л ю к В. Д. Указ. соч. — С. 100-103).
- ⁹⁹ Татищев В. Н. История Российская. — Т. 2. — М., — Л., 1963. — С. 70.
- ¹⁰⁰ З цим погоджується О. М. Рапов (Русская церковь в IX — первой трети XI в. Принятие христианства. — М., 1988. — С. 323.)
- ¹⁰¹ Чтение о погублений Бориса и Дрегаца // Пам'ятки мови і письменства давньої України.-К., 1928. - Т. 1. - С. 111; ПВЛ. 2. - С. 343.
- ¹⁰² Ш а х м а т о в А. А. Разыскания ... — С. 570.
- ¹⁰³ ПВЛ. - СПб., 1996. - С. 462.
- ¹⁰⁴ Д ж а к с о н Т. Н. Исландские королевские саги в Восточной Европе: (с древнейших времен до 1000 г.): Тексты, перевод, комментарий. — М., 1993. — С. 210—211. А. В. Назаренко також непевний в однозначному ототожненні Вісвальда і Всеволода Володимировича (Назаренко А. В. О русско-датском союзе в первой четверти XI в. // ДГ. 1990. — М., 1991. — С. 169—170). Певні сумніви щодо цього висувалися ще Ф. Бруном (Braun F. Das historische Russland im nordischen Schrifttum des X. — XIV. Jh. // Festschrift Eugen Mogk zum 70. Geburtstag. — Halle, 1924. — S. 160—161). Схвальне сприйняття цього ототожнення див.: Р ы д з е е в с к а я Е. А. "Россика" в исландских сагах // Р ы д з е е в с к а я Е. А. Древняя Русь и Скандинавия в IX — XIV вв.: Материалы и исследования. — М., 1978. — С. 63.
- ¹⁰⁵ ПСРЛ. - Т. П. - СПб., 1843. - С. 259.
- ¹⁰⁶ Хоча навряд чи він сам так вважав. Лаврентіївський літопис натякає на певні складнощі між Ізяславом і Володимиром, так і пізніше, між його сином Брячиславом і Ярославом Володимировичем (Лет. по Лавр. // ПСРЛ. — Т. 1. — М., 1998. - Стб. 299-301).
- ¹⁰⁷ П о п п е А. В. Феофана Новгородская // Новгородский исторический сборник (далі — НИС). 6(16). —СПб., 1997.— С. 116; Pop p e A. Spru□czna po W□odzimierzu Wielkim. Walka o tron kijowski 1015-1019 // Kwartalnik Historyczny. - R. II. — 1995. — № 3/4. — Warszawa, 1995. - S. 3-22.
- ¹⁰⁸ Z a k r z e w s k i S. Boles□aw Chrory Wielki. — Lwyw — Warszawa — Krakyw, 1925. — S. 353-354.
- ¹⁰⁹ Н а з а р е н к о А. В. Русь и Германия в IX-X вв. // ДГ. 1991. — М., 1994. -С. 134-135.
- ¹¹⁰ Корольок В. Д. Указ. соч. - С. 219.
- ¹¹¹ С е р д л о в М. Б. Известия о Руси в Хронике Титмара Мерзебургского // ДГ. 1975. - М., 1976. - С. ПО.
- ¹¹² "Болеслав отомстил за свою обиду русскому королю, который отказался ему отдать в жены свою сестру" (Хроника Галла Анонима. Книга I. Глава 7 // Щ а в е л е в а Н. И. Польские латиноязычные средневековые источники. Тексты, перевод, комментарий. — М., 1990. - С. 50.)
- ¹¹³ Die Chronik des Bischofs Thietmar von Merseburg und ihre Korveier Bberarbe itung. / R. Holtzmann. 3. Aufl. — Berlin, 1935 // Monumenta Germaniae Historica, Scriptores rerum Germanicarum, Nova series. — Т. 9 (далі — Thietmar, VII, 73).
- ¹¹⁴ Thietmar, VII, 91, P. 389.
- ¹¹⁵ Корольок В. Д. Указ. соч. - С. 216-229.
- ¹¹⁶ Летописец Переяславля-Суздальского, составленный в начале XIII века (между 1214 и 1219 годов). - М., 1851. - С. 35.
- ¹¹⁷ Р а п о в О. М. Княжеские владения на Руси в X — первой половине XIII в. — М., 1977. — С. 38. О. М. Рапов спирається на повідомлення В. Н. Татищева (Т. 2. — С. 70).
- ¹¹⁸ ПВЛ. I. -С. 94.

- ¹¹⁹ М. С. Грушевський вважав, що він був убитий Святополком (Назв, праця. Т. 2. — С. 363), але вороже налаштований до Святополка літописець не міг опустити такого виграшного сюжету.
- ¹²⁰ ПСРЛ. - Т. 2. - М., 1998. - С. 454.
- ¹²¹ Н а с о н о в А. Н. Указ. соч. - С. 29.
- ¹²² Ф о т и н с к и й О. А. Дорогобуж Волынский // Труды общества исследования Волини. — Житомир, 1902. — Т. 1. — С. 31—91; В. М. Петегрич. Дорогобуж // Археология Прикарпатья, Волини и Закарпатья. (Раннеславянский и древнерусский периоды). — К., 1990. -С. 129-131.
- ¹²³ К о т л я р Н. Ф. Формирование территории... — С. 46—47; Древняя Русь. Город, замок, село. — М., 1985. — С. 54; К у з а А. В. Малые города Древней Руси. — М., 1989. — С. 91-92.
- ¹²⁴ Прищепа Б. А., Н і к о л ь ч е н к о Ю. М. Літописний Дорогобуж в період Київської Русі. До історії населення Західної Волині в X—XIII століттях. — Рівне, 1996. — С. 39.
- ¹²⁵ Там же. - С. 40.
- ¹²⁶ ПВЛ. I. - С. 99.
- ¹²⁷ Там же. -С. 100.
- ¹²⁸ Н а з а р е н к о А. В. Русско-германские связи древнейшей поры (IX—XI в.): состояние проблемы. — М., 1995. — С. 7.
- ¹²⁹ ПВЛ. I. -С. 101.
- ¹³⁰ Там же.
- ¹³¹ Королю к В. Д. Указ. соч. - С. 274-276.
- ¹³² ПВЛ. I. -С. 101.
- ¹³³ К о р о л ю к В. Д. Указ. соч. — С. 319.
- ¹³⁴ В а l z e r D. Genealogia Piastuw. - Krakuw, 1895. - S. 92; К о р о л ю к В. Д. Указ, соч. — С. 319.
- ¹³⁵ ПВЛ. I. -С. 100.
- ¹³⁶ У Турові на момент смерті Ярослава згадує його Іпатіївський літопис (ПСРЛ. — Т. 11. — М., 1998. — Стб. 150). Навіть після смерті у Новгороді його старшого брата Володимира Ізяслав посадив на Півночі свого сина Мстислава (мабуть, формально, — Мстиславу могло бути на цей час не більше п'яти років) (ПСРЛ. — Т. III, — М., 2000. — С. 476), не залишивши, таким чином, турівський стіл.
- ¹³⁷ ПВЛ. I. -С. 108.
- ¹³⁸ Г о л о в к о А. Б. Указ. соч. — С. 49.

ДИСКУСІЇ

Т. Г. ЯКОВЛЄВА (Росія, С.-Петербург)

Іван Богун: проблеми біографії *

Тепер про польські джерела. М. С. Грушевський цитує польську "Нарративу", яка найдокладніше описувала хід польсько-татарських переговорів. Так, у час їх апогею, 13 грудня (за н. с.), поляк — свідок тих подій — писав про розміщення військ: "А збоку, трохи оподалік козацький табір з Виговським..."⁷⁶. 15 грудня, після укладення угоди, той же поляк зазначав: "А про козаків у тих переговорах говорено дуже виминаюче — тим тільки обмежились, що вони мають бути заховані при давніх вільностях. В тій купі, що трактували, не було ні Хмельницького, ні Виговського, ані кого-небудь з козаків"⁷⁷.

Скоріш за все, ми не зможемо встановити, чи брали участь Богун та інші старшини в переговорах, а якщо брали, то коли саме. Але в даному контексті важливіше інше, те, що Миргородський полковник Григорій Сахнович-Лісницький, як і Федорович, виїхав з табору в середині листопада і, якщо й брав участь у переговорах, як це стверджує Виговський, то аж ніяк не пізніше вищезазначеного періоду. В статейному списку В. Бутурліна говориться: "...ноября де в 26 день ему же, Якову (Портомоину. — Т. Я.), сказывал в Гоголеве гоголевский отоман Федор Матвеев: того де числа ехали мимо Гоголев из-за Днепра козельские казаки и сказывали ему, что они, едучи ис Чигирина тому с неделю, встретили суботовского отамана Капусту, едет от гетмана ис-под Бара в Чигирин, да с ним где отпустил гетман миргородцкого полковника Григорья Сохновича с хоронгою до них царского величества боярина Василья Васильевича с товарищи. От Белой Церкви тот миргородцкой полковник поехал на Переяславль. И в Переяславле де того полковника они видели"⁷⁸. Таким чином, Лісницький разом з Капустою були в Україні приблизно 29 листопада (за н. с.), тобто навіть на тиждень раніше, ніж там з'явився Федорович. Сам Капуста приїхав до Чигирин 29 листопада (за н. с.) і зустрівся із Стрешневим-Бредихінім. При цьому з'ясувалося, що від гетьмана він (а значить — і Лісницький) поїхав ще два тижні тому⁷⁹, тобто 15 листопада — на кілька днів раніше від Федоровича.

Лісницькому було доручено не допустити приїзду царських послів у Чигирин, бо старшина ще не визначилася в своєму рішенні — йти чи не йти їм під "високу руку"⁸⁰. Для нас важливо те, що Лісницький був на Україні в останні дні листопада, мав завдання від гетьмана і чигиринського полковника, який в свою чергу повинен був інформувати гетьмана. Значить, Лісницький назад у табір не збирався. З іншого боку, завершальні переговори під Кам'янець-Подільським почалися приблизно 9—11 грудня (за н. с.). Їхати від Бара до Білої Церкви приблизно 7—9 днів, плюс дорога від Бара до Кам'янця і від Білої Церкви до Переяславля. Виходить, що Лісницький ніяк не міг встигнути повернутися в табір до гетьмана і взяти участь у переговорах, як про це говорив Виговський. Отже, і факт перебування Федоровича в іншому місці у ті самі дні не можна вважати

* Закінчення. Початок див.: Укр. іст. журн. — 2000. — № 2.

доказом того, що він і Богун — різні особи. З таким же успіхом і на таких же підставах можна говорити, що Лісницький і Сахнович — два різні полковники одного миргородського полка.

Тепер звернемося до аргументу О. Гуржія — Федоренко присягав у Переяславлі, а Богун ні. Але що ми маємо насправді? Дуже дивний запис російського писаря, який вказав у списку полковників, що присягнули під дуже неясним титулом: "кальницький: бувший наказной полковник Иван Федоренко". Якщо допустити, що Богун через свою незгоду з союзом з росіянами перестав бути полковником, і його місце знову зайняв Федорович, то чому згадують про те, що раніше він був "наказним"? Цілковита нісенітниця. Чи колишній полковник, нині — наказний? Чи мається на увазі те, що Федорович не так давно був "наказаним гетьманом"? Чи це просто помилка писаря, який нічого не розумів у старшинській термінології? М. Петровський вважав наявність Федоренка у списку полковників, які присягнули, доказом того, що він і Богун — різні люди. М. Грушевський у відповідь на це висловив припущення: не дочекавшись Богуна у Переяславлі, вписали в список "колишнього полковника". Але тут же Михайло Сергійович сам заперечує проти такої версії: "...колишній наказний — се все-таки титул доволі абсурдний..."⁸¹. Грушевський не вважав дані про присягу Федоровича в Переяславлі точними, так само як можливу присягу — доказом того, що мова не могла йти про Богуна. Приписка імені Федоровича в кінці списку дрібним почерком викликала у Грушевського питання: "Чи приписане його ім'я пізніше — чи чутка була помилкова? (про те, що Богун не присягав. — *Т. Я.*). Треба мати на увазі, що Богун був відряджений гетьманом для зв'язку з посольством Бутурліна ще до того, як воно прибуло в Україну; він же проводжав потім Бутурліна з Путивля в Переяслав — та чи їхав він з посольством до самого Переяславля, це невідомо, і потім в описанні січневих подій його ім'я взагалі не згадується. Так що, ні заперечувати його присутність у Переяславлі, ні стверджувати ми зараз підстав не маємо. В час, коли писалася царська грамота гетьману про Богуна (12 квітня — ст. ст.), присяжні списки, можливо, не були готові, а можливо, в "Івані Федоренкові, колишньому наказному полковнику кальницькому..." і не впізнавали "Івана Богуна, полковника вінницького", про якого говорила грамота 12 квітня, і бояри без дальших довідок прийняли за факт, що він не присягав у Переяславлі, якщо так стверджувала польська сторона"⁸².

До цього надзвичайно логічного міркування Грушевського хочеться додати лише кілька моментів. Які є підтвердження того, що Богун не присягав? Заява напівгрека-напівполяка І. Тафрала, який, за його власними словами, був у тюрмі (!) у поляків, про те, що Богун "в то время государю креста еще не целовал, а с гетманом корунным с Потоцким был в дружбе"⁸³. Але нам відомо, коли й за яких обставин Потоцький та інші поляки загравали з Богуном. Олекшич писав йому 16 березня (за н. с.)⁸⁴, С. Потоцький — 10 березня⁸⁵. У ці ж дні (16 березня) про те, що серед невдоволених може опинитися Богун, писала "Французька газета". Але до того часу, в березні 1654 р., вже почалися воєнні дії на Брацлавщині⁸⁶, в яких активну участь брав Богун. Яка ж це "дружба"? З початку квітня Богун вів постійні бої з поляками, в результаті яких відбив наступ на Умань П. Потоцького⁸⁷. Отже, слова Тафрала, м'яко кажучи, "неточні". Олекшич писав, що король мав відомості про те, що Богун "не учинил еси присяги", але, як правильно зазначав Грушевський, — це лише посилення на плітки, які взагалі спростовуються самим фактом участі Богуна в боях. Адже він не був в опозиції, а виконував свої прямі обов'язки полковника кальницького.

Що ж до посилання О. Гуржія на "свідчення першої особи Російської держави", тобто на царську грамоту з наказом привести Богуна до присяги, то в даному випадку царя навряд чи можна вважати істиною в останній інстанції. Стосовно того, наскільки "добре" розбиралися російські правителі у козацькій старшині, можна наводити багато фактів. Ось хоча б такий: на початку квітня (н. с.) 1654 р., через три місяці після присяги, київські воєводи (!) писали: "...полской гетман Чарнецкой, а с ним войска десять тысяч Умань оступили, а уманской полковник Богун Носач (!) их одерживает..."⁸⁸.

Ні козацькі послі, які привезли листи поляків до Богуна, ні Богдан Хмельницький не говорили, що Богун не присягав, а, навпаки, вважали ці документи свідченням надзвичайної вірності Богуна. Крім того, ніде немає свідчень про те, що Богун пізніше прийняв присягу. Отже, найбільш вірогідно, що цього й не було. Важко допустити, щоб російські воєводи не повідомили про таку важливу подію. Вона могла не відбутися через антимосковські настрої Богуна, через тривожний воєнний стан або в разі з'ясування, що Богун уже присягав. У будь-якому випадку, ми не маємо доказів того, що Богун не присягав, чи того, що він присягав в іншому місці. Немає точних даних і про саму присягу Федоровича. Між іншим, у березні 1654 р. "Французька газета" писала: "... деякі ватажки козаків відмовилися прийняти присягу цим Московитам", і серед них назвала уманського полковника, який справді не присягав, а також Федоровича (!)⁸⁹.

З іншого боку, в жорстоких боях 1654—1655 рр. на Брацлавщині і в районі Кальника ні разу не згадувалося ім'я "Федорович", а лише полковники Богун (вінницький), Зеленський (брацлавський), Глух (уманський) та Гоголь (подністровський). Причому Богун виступає полковником вінницьким, тобто кальницьким — тим самим, під іменем якого тільки що присягав у Переяславі Федорович (!).

Сам по собі факт, що одна людина виступає під різними іменами, — не виняток. Наприклад, миргородський полковник Григорій Лісницький у 1653 р. називався Григорієм Сахновичем (у тому числі і в списку присяги в Переяславі), а в 1657—1659 рр. у тих самих російських документах він уже фігурував як Лісницький. Відомо, що Павло Янович Хмельницький часто в джерелах називався Яненко; Яцько Іскра відомий в історії як Остриця (Остринин); батька Тимофія Носача звали Іван Шкамаг⁹⁰, тобто, він сам увійшов в історію під прозвиськом.

Кілька слів стосовно питання — хто був батьком Івана Богуна? Як його звали? Липинський висував дуже серйозний доказ того, що Іван був сином Федора (Теодора) Богуна, орендатора Бубнова, про якого згадується в документах воєводства Київського в 1618—1624 рр. О. Гуржій не говорить про те, що Федір Богун був сусідом і суперником Олександра Олекшича (у них були взаємні образи — явище звичайне в житті шляхти тієї епохи, коли кожний "наїжджав" на кожного)⁹¹. А в січні 1654 р. якийсь польський шляхтич Павло Олекшич пише до Івана Богуна, умовляючи того перейти на бік поляків. Привертають увагу такі слова Олекшича: "...поклонясь пану своєму природному, под которым нам Бог изволил породитися и под которым мы в той же вере с вами безстрашно и при волностях жили... // ... я, с жалательного моего издавна к твоей милости приятства..." — і підпис: "Твоей милости желательний брат і слуга..."⁹². В той же період до Богуна з напучуваннями писали великий гетьман коронний Станіслав Потоцький⁹³, відомий польський полковник Андрій Окунь і колишній сотник брацлавського полка Ян Ямпольський⁹⁴. Звернення цих трьох "посередників" до відомого козацького полковника більше зрозуміле — Станіслав Потоцький був командуючим польськими військами на Україні, Окунь —

командиром загону, що брав безпосередню участь у боях на Брацлавщині, яку захищав Богун⁹⁵, а Ямпольського використали як приклад успішного переходу на бік поляків. І тільки Олекшич зовсім не відомий у джерелах, однак у своєму листі він посилається на старе знайомство, приятель і спільні роки життя з Богунем. Таким чином, припущення Липинського стосовно давнього знайомства Олександра Олекшича та Івана Богуна, оскільки вони жили по сусідству в Бубнові (можливо, в дитячі роки), більш як правдоподібно. А отже, можна стверджувати, що Іван був сином Федора Богуна.

В такому випадку можна було б погодитися і з теорією, що Іван Федорович — це ім'я й по-батькові. Тоді зрозумілі й такі форми, як "Федоренко" (порівняймо — Яненко, Янович), "Федорович" і "Федоров". Крім того, прізвище Бргуни справді дуже поширене в Україні. З іншого боку, чому ж тоді сам Іван Федорович Богун називає себе в усіх офіційних документах за ім'ям батька — "Іван Федорович", а не за прізвищем — "Іван Богун"? В останньому виданні "Реєстру Війська Запорозького" Богун трактується як "назва рослини *Ledum palustris*"⁹⁶. Є свідчення поляка-су-часника, автора "Рифмованої хронічки", що прізвище "Богун" походило від ріки Буг (*Bohun—Boh*)⁹⁷. Крім того, саме прізвище "Федорович" перекладається зі старогрецької як "Богом даний", а звідси могло виходити й прозвисько "Богун", що більше підходило для козака, адже в Україні дуже часто ім'я "Богдан" вживалося замість "Федір". О. Гуржій посилається на те, що "козаки Богуни" відомі з кінця XVI ст., і вважає Юрія Богуна, який загинув під Чигирином у 1596 р., дідом Івана. При цьому чомусь забувається, що в ті самі роки жив відомий козацький полковник у Наливайка — Сасько Федорович, якого також можна вважати предком Богуна-Федоровича. На початку 30-х років знаменитим ватажком козацького повстання був Тарас Федорович. Що ж до Юрія Богуна, то його було покарано на смерть за те, що він утік з польського війська і повідомив Наливайкові дані про плани Жолківського⁹⁸. Проте в списках польського війська ніякого Юрія Богуна немає, зате є Єжі Федорович⁹⁹.

О. Гуржій пише про якогось "полковника Федора Богуна", який нібито був надісланий Хмельницьким у 1648 р. після захоплення Кам'янця-Подільського. При цьому він припускає, що це той самий Федір Богун, який був орендатором Бубнова¹⁰⁰. По-перше, Богун—орендатор Бубнова останній раз фігурує в документах у липні 1624 р.¹⁰¹, і важко з певністю стверджувати, що він був живий через 25 років, до того ж таких бурхливих в Україні. Але найголовніше те, що Федір Богун — фігура абсолютно міфічна. Про нього згадується в Енциклопедичному словнику Брокгауза і Єфрона¹⁰² — виданні визначному для свого часу, однак не позбавленому неточностей. А в даному випадку джерелом для словника послужила відома "Історія Русів", в якій розповідається про здобуття козаками Кам'янця-Подільського у 1648 р. й згадується при цьому про Федора Богуна¹⁰³. Подія, як відомо, абсолютно вигадана, як і названий полковник. Адже ніяких інших згадок про "полковника Федора Богуна" в 1648—1649 рр. знайти не вдалося ні Липинському, ні Петровському, ні автору цієї праці. Не згадується про нього і в творах М. С. Грушевського, і в новітніх дослідженнях Хмельниччини.

Найвірогідніше, що Іван Богун був серед тих козаків, які разом з Я. Остряниним (Іскрою) пішли в Слобідську Україну і побудували з дозволу царя Чугуїв (можливо, Іван був тоді ще підлітком, оскільки його ім'я не зустрічається). Серед старшин Іскри був полковник Василь Богун¹⁰⁴, очевидно, родич Івана. 1641 р. козаки збунтувалися, вбили Остряницю і розійшлися. І саме того року, за даними Б. Флорі, на Північному Донці

з'явився отаман Іван Богун. Скоріш за все, саме цей бунт і вбивство гетьмана мала на увазі "Французька газета", зазначаючи, що Богун відмовиться присягати царю, "...побоюючись, що Московіти захочуть помститися за дурну справу, яку він вчинив у їхній країні..."¹⁰⁵. А вже в якийсь інший період опинитися на території Росії Богун не міг. Інтерпретація О. Гуржія відомостей про битви Богуна на Північному Донці як його "службу польському королю" аж ніяк не відповідає реальному стану речей. Справа в тому, що на Донці, точніше — в Дикому Полі — промишляло багато українських вільних отаманів ("загонщиків" чи "вождів полови" — на жаргоні того часу), які не визнавали ні польського короля, ні російського царя. Дуже цікавий такий факт: 1645 р. Іван Богун воював разом із знаменитим отаманом Семеном Забузьким¹⁰⁶ (тим самим, якого 1649 р. поляки проголосили гетьманом замість Богдана Хмельницького). Ім'я Забузького постійно зустрічається в Донських справах 1642—1645 рр.¹⁰⁷ А в 1647 р., коли вже розігралася Суботівська трагедія, що стала передвісником Хмельниччини, Семен Забузький, Іван Ганжа, Філон Джеджалія та інші (можливо, і Богун, більш молодий) брали участь у поході Станіслава Конецького проти татар¹⁰⁸, що закінчився поразкою і відомим арештом Богдана Хмельницького.

Саме перебування Богуна на Донці й пояснює його відсутність у перших битвах повстання. Ні Богун, ні Федорович не згадуються серед численних ватажків під Жовтими Водами, Корсунем і Пилявою, а також в інших битвах весни й літа 1648 р. Крип'якевич писав, що в середині того року почалося повернення запорожців з Донця, і припускав, що саме тоді "з Дону повернувся Іван Богун"¹⁰⁹. Крип'якевич також наводив дуже цікаві дані про те, що під час облоги Львова у жовтні 1648 р. згадувалися донські козаки¹¹⁰. Насправді, ця дата на диво точно збігається з вказівками Кушевича (яким О. Гуржій не довіряє) щодо участі Богуна в дискусіях старшини під Львовом¹¹¹ і з першою згадкою про Федоровича львівськими домініканцями в жовтні 1648 р. (про його дії під Львовом)¹¹².

З іншого боку, якщо не довіряти даним Кушевича і не вважати Богуна Федоровичем, то стає абсолютно незрозумілим, чому досить відомий на Північному Донці отаман Іван Богун не з'являвся в Україні аж до 1650 р. А якщо з'являвся, то чомусь залишався непомітним для всіх численних джерел того часу, які зберігають імена великої кількості навіть дрібних "ватажків", тим часом як інші "вожді полови" — Ганжа, Забузький — з перших днів Хмельниччини активно включаються в круговорот подій.

Найбільш відомі роки діяльності Богуна (1651 — 1655), його участь у двох оборонах Умані, Брацлавля та Дрижиполя — широко висвітлено в працях істориків, починаючи з Костомарова, і не викликають заперечень. Значно менше відомо те, що в 1656 р. Богун очолив політичну опозицію проти Б. Хмельницького. У червні 1656 р. папський нунцій у Варшаві писав: "...казаки раскололись меж собою, и одна их часть, якобы, избрала некоего Богуна, славного воина, себе в командиры"¹¹³. А І. Радзівський у ті ж дні доповідав шведському королю: "Хмельницкий находится во вражде с полковником Богуном..."¹¹⁴. Йому знову вдалося уникнути покарання, як і в 1652 р. І причиною цього була передусім величезна популярність Богуна, з якою навіть всесильному гетьману доводилося рахуватися. В 1657 р. Богун фактично очолював похід козацьких військ на допомогу Ракочі¹¹⁵. Сам похід був порушенням Переяславського договору, оскільки козаки самовільно вирушили воювати з Річчю Посполитою в час, коли Москва уклала з нею Віденське перемир'я. Цей похід (Гуржій скромно пояснює його тим, що козацьке військо "виборювало в Польщі незалежність населення західноукраїнських земель"¹¹⁶) насправді був яскравим при-

кладом незалежної політики гетьмана, а саме такої політики добивався Богун. Ракоці уклав сепаратний мир з поляками, і козацьке військо розійшлося. Богдан оскаженів і віддав передсмертний наказ: "Антонія (Ждановича. — *Т. Я.*) та інших воєначальників стратити", але його не встигли виконати ¹¹⁸.

Розповідь Гуржія про життя Богуна після смерті Б. Хмельницького досить традиційна і в основному дотримується тих штампів і міфів, що створювали бездоганний образ "народного героя", який боровся із зрадниками Виговським та Юрієм Хмельницьким. Насправді ж, в кінці 50-х років аж до своєї смерті Богун був одним з лідерів державного угруповання старшини і соратником Виговського. Під час гетьманства останнього Богун став одним з найближчих йому людей. Це видно з того, які доручення давав йому гетьман. На початку січня 1658 р. Богун разом з Виговським був присутнім на важливій таємній розмові з воєводою Н. Зюзіним, на якій вирішувалася доля відносин Гетьманщини і Росії¹¹⁸. У лютому 1658 р. Богун очолював війська, що вступили в перший бій із заквлотниками-пушкаренківцями. У березні 1658 р. Виговський пише досить відвертого листа Богуну: "На кручину то старшинство мне осталось... Ах, Боже наш! тем бесчинникам веровать, а нам, вижу, и слова не дадут доброго за наши услуги верные! Да судит Творец всем!" ¹¹⁹. Заколот Пушкаря-Барабаша створив величезну загрозу для Гетьманщини, підриваючи її сили зсередини, а тому Богун активно боровся із зрадниками. В битві під Полтавою через зраду Джеджалії Виговський ледве не потрапив у полон, але вірні йому козацькі сили вчасно вступили в бій. Пушкарь був убитий. Очевидно, в цій битві Богун відіграв вирішальну роль, бо саме його гетьман призначив полтавським полковником ¹²⁰. Влітку 1658 р. Богун воював під Києвом проти В. Шереметьєва ¹²¹. Гадяцький договір, точніше його редакцію, схвалену сеймом, він справді не прийняв, як і більшість старшин, включаючи рідного брата Виговського та його сім'ю ¹²². Проте Богун залишається з Виговським, але стає одним з лідерів опозиції "старшин-державників". Під час Конотопської битви з росіянами він разом з іншими членами старшинського угруповання робить ще одну спробу об'єднати Україну. Вони направляють листи до російського ставленика Безпалого, царя і Трубецького ¹²³. Необхідність принести в жертву непопулярного Виговського призводить до того, що група правобережної старшини (з активною участю Богуна) вручає булаву Юрію Хмельницькому. Ніякого "народного повстання", очоленого Богуном, не було — це міф, що не має будь-якої опори на факти. Насправді був дуже вдалиий, швидкий і тихий старшинський переворот ¹²⁴.

Виговський розлютився на свого колишнього соратника і наказав: "чтобы, поймав Богуна, бунтовщика посадили на кол" ¹²⁵. Скинувши Виговського, старшина, однак, ще не визначилася, до кого ж прихилитися — до царя чи до короля. Як повідомляв поляк-очевидець, на старшинській раді "некоторые вольнодумцы говорили, а особенно Богун Полковник Паволоцкий, против Царя Московского. Что мы под Царем не думаем оставаться, когда знаем, что Царь не даст нам таких вольностей, которые мы имели от К.Е.М..." ¹²⁶. В результаті старшина ставить перед Москвою "Жердовські статті", але більшість полковників — К. Андреев, І. Кравченко, В. Бугримов, М. Ханенко, М. Зеленський, І. Богун та О. Гоголь — не брали участі в раді в Переяславі ¹²⁷, і воєводам вдалося нав'язати вигідні їм нові умови Переяславського договору. Коли старшина ознайомилася з цим документом, "особливо полковники Богун, Ханенко, Гоголь и инние... крепко нарекали за неисpravление на старшину, в Переяславе при Хмельниченку бывшую" ¹²⁸. Після невдалої спроби старшини в січні

1660 р. добитися від Москви зміни умов договору розрив союзу з Росією був питанням часу. Нагода трапилася під час Чудновської битви.

О. Гуржій пише, повторюючи Липинського¹²⁹, нібито Богун заявив про свою незгоду зі слободищенським договором Юрія Хмельницького з поляками, за що в 1662 р. його посадили в Мальборк (через два роки!)¹³⁰. А насправді, як повідомляє поляк-очевидець, Богун особисто брав участь у переговорах під Слободищами разом із Зеленським, Гоголем, Кравченком та Ханенком¹³¹ — все з тією ж групою "державників". Щоправда, на самому документі підпису Богуна немає, але ж там немає й підписів Гоголя, Зеленського, Гуляницького і багатьох інших¹³². У грудні 1660 р. царський посланець Феоктист Сухонін у своєму донесенні наводив список полковників, які підтримували Юрія Хмельницького. Серед них був і Іван Богун, полковник паволоцький¹³³.

Протягом усього 1662 р. Богун досить активно брав участь у походах Юрія Хмельницького. В березні його було направлено наказним гетьманом разом з полковником Бережицьким на Лівобережжя¹³⁴. 22 березня (за н. с.) між Г. Г. Ромодановським і Богуном відбувся бій¹³⁵. В серпні 1662 р. в Жолкві Богун передає королю листи Юрія Хмельницького¹³⁶. Коли і за що Богун упав в немилість — невідомо. Але 27 січня (за н. с.) Тетеря, ледве ставши гетьманом, дав наказ Гуляницькому, який їхав до короля: "... просит Запорожское войско, дабы Богун, оскорбивший Величество, был выпущен со всем имуществом его и освобожден, и вместе с Г. Гуляницким, послом, возвратился к Запорожскому войску"¹³⁷. А вже 26 лютого (за н. с.) Тетеря висловлює вдячність королю "за освобождение Богуна, который не нахвалится за это перед Войском..."¹³⁸. Дату підтверджує й лист королівської канцелярії від 2 березня (за н. с.), в якому зазначається, що король "приказал... освободить Богуна, который в это время должен быть в войске"¹³⁹. Їхати Гуляницькому до Польщі треба було як мінімум днів десять. Потім кілька днів розглядалося прохання. Виходить, що Богун повернувся в Україну менш як за два тижні. Якби він дійсно знаходився у Мальборку, це було б неможливо, а втім, абсолютно незрозуміле, яким чином він міг бути у фортеці "з усім майном". Отже, його затримали просто у короля. Взагалі саме формулювання "оскорбивший Величество" — дуже оригінальне. Не "зрада" чи щось подібне. Тут можна робити багато припущень стосовно того, що ж відбулося насправді. Одне з можливих пояснень — це те, що в той період старшина жорстко вимагала повернення православним володінь та кафедр, зайнятих уніатами. Можливо, саме через це Богун і виявив нестриманість, що було розцінено як "оскорбление". У будь-якому випадку немає ніяких фактів, що дозволяли б говорити про його відверту нелояльність до поляків у той період, так само як і свідчень про його ув'язнення в Мальборзьку фортецю. І навпаки, якби у короля, гетьманів і сенаторів були б підозри щодо можливої "зради" Богуна, вони, безумовно, не довірили б йому найвідповідальнішу посаду наказного гетьмана під час походу короля на Лівобережжя восени 1663 р. — походу, в якому сам гетьман Тетеря не брав участі, і таким чином уся відповідальність за козацькі полки лягла на Богуна. "Польська новина" ("Ossolineum") від жовтня 1663 р. писала: "Богун вірно до нас ставиться, за його домовленостями здаються міста і присягають королю. А на його ім'я прибуває дедалі більше війська"¹⁴⁰. Брюховецький перебував у справжній паніці, пояснюючи цареві, що хоч з королем ідуть чималі сили, але це "...не Гуляницький і не Виговський..."¹⁴¹, а сам Богун.

Проте незабаром з'ясувалося, що зовсім не Брюховецькому слід було боятися Богуна. Відомий полковник, а вданий час наказний гетьман, діяв згідно з конкретним таємним планом. Примушуючи міста здаватися, він

залишав у них лише невеликі гарнізони поляків, і як тільки польське війсьсько затрималося під Глуховим, усе Лівобережжя запалало вогнем повстання¹⁴². Під час облоги Глухова Богун та його козаки не тільки стримували дії поляків і заважали їм під час штурмів¹⁴³, а й постачали обложеним інформацію про плани поляків, передавали їм порох та кулі¹⁴⁴. Дівав Богун, безсумнівно, в координації з І. Виговським, Юрієм Хмельницьким, О. Гоголем, М. Ханенком, Ф. Коробкою, Г. Лісницьким та іншими старшинами, які тоді ж підняли повстання на Правобережжі¹⁴⁵. Дуже важливий той факт, що в цьому повстанні активну участь брав С. Височан¹⁴⁶, який колись воював разом з Богуном у Вінниці, та Василь Варениця¹⁴⁷, колишній сотник в його полку ще за реєстром 1649 р. Коли дії Богуна стали відомими через свідчення полонених та зрадників-козаків, у поляків був справжній шок. Так, у "Польській новині" зазначалося: "Одержавши багато благодіянь від короля, будучи наказним гетьманом, він хитрував, укладав плани й бунтував козаків..."¹⁴⁸. Король у листі до дружини писав: "Насправді Богун — найзлостивіша людина на світі"(!)¹⁴⁹. Богуна було заарештовано і покарано на смерть 27 лютого 1664 р.¹⁵⁰, а через кілька тижнів було вбито й Виговського¹⁵¹; Юрія Хмельницького та Гуляницького — заслано до Мальборку¹⁵².

Іван Богун загинув як політичний діяч, який боровся за кращу долю Гетьманщини. Проте для багатьох він залишається тільки хоробрим воїном-козаком. Мало хто знає, що більшу частину свого життя Богун віддав активній політичній боротьбі, яка була не менше небезпечною й ефективною, ніж його військові дії, і не менше потребувала мужності й сміливості. І дуже шкода, що ця сторінка його біографії залишається невідомою.

⁷⁶ Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. IX. — С. 709.

⁷⁷ Там же. - С. 711.

⁷⁸ Воссоєдиненіе... - Т. 111. - № 205. - С. 135; Акты ЮЗР. - Т. X. - № 4. - С. 164.

⁷⁹ Акты ЮЗР. - Т. X. - № 3. - С. 76-77.

⁸⁰ Про це детальніше див.: Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. X. — 4. 1. - С. 685-687 та ін.

⁸¹ Там же. - Т. XI. - Ч. 1. - С. 735.

⁸² Грушевський М. К истории Переяславской Рады. — С. 303.

⁸³ Акты ЮЗР. - Т. X. - № 17. - С. 773.

⁸⁴ Там же. - № 11. - С. 555-556; Gazette de France. - N 50. - С. 393. - Обычные новости за 25 апреля 1654 года.

⁸⁵ Акты ЮЗР. - Т. X. - № 11. - С. 561-562.

⁸⁶ Там же. - № 8. - С. 445-446 та ін.

⁸⁷ Там же. - № 7. - С. 405, 407; Жерела... - Т. XII. - № 367. - С. 308; Памятники... - Изд. 1-е. - Т. III. - № XI. - С. 39-52 та ін.

⁸⁸ Акты ЮЗР. - Т. X. - № 7. - С. 405.

⁸⁹ Gazette de France. — № 44. — С. 345. — Обычные новости за 11 апреля 1654 года.

⁹⁰ М у ц ы к Ю. А. Анализ архивных источников... — С. 21.

⁹¹ Судные дела Богуна и Олекшича // *Źródła Dziejowe*. — Т. 21. — Warszawa, 1894. — 5. 293, 320-321, 329.

⁹² Акты ЮЗР. - Т. X. - № 11. - С. 557-558.

⁹³ Там же. - С. 561-562.

⁹⁴ Там же. - № 4. - С. 272.

⁹⁵ Акты Московского государства. — Т. II. — СПб, 1894. — N 576. — С. 360; Акты ЮЗР. - Т. X. - № 8. - С. 445-446 и др.

⁹⁶ Реєстр Війська Запорозького. — С. 529.

⁹⁷ М у ц ы к Ю. А. Записки иностранцев как источник по истории Освободительной войны украинского народа. — Днепропетровск, 1985. — С. 58.

⁹⁸ Pisma St. Zolkewskiego. — Lwyw, 1861. — S. 71-72; H e j d e n s z t e j n R. Dzieje Polski. - Petersburg, 1857. - S. 272-273.

⁹⁹ Жерела... - Т. VIII. - № 57. - С. 80.

¹⁰⁰ Г у р ж і й О. І. Назв, праця. — С. 99.

¹⁰¹ *Źródła Dziejowe*. - Т. 21. - S. 329.

¹⁰² Энциклопедический словарь Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона. — Т. IV. — С. 203.

¹⁰³ История Русов // ЧОИДР. -1846. - С. 67-68.

- ¹⁰⁴ Воссоєдинення... — Т. 1. — № 145. — С. 248—250; Матеріали для історії колонізації та быта степної окраїни Московського державства. — Т. 1. — Харків, 1886. — N 5. — С. 17, і др.
- ¹⁰⁵ Gazette de France. — N 50. — С. 393. — Обычные новости за 25 апреля 1654 года.
- ¹⁰⁶ РДАДА. Сношения России с Польшей, 1645, л. 228.
- ¹⁰⁷ Донские Дела. - Т. II. - СПб., 1906. - С. 434-435, 443-444 и др.
- ¹⁰⁸ Памятники... - Изд. 2-е. - Т. 1. - С. 173.
- ¹⁰⁹ К р и п' я к е в и ч І. Богдан Хмельницький. — С. 122.
- ¹¹⁰ Там же.
- ¹¹¹ Жерела... -Т. VI. -С. 66.
- ¹¹² Там же. -С. 188-190.
- ¹¹³ Там же. - Т. XVI. - № 349. - С. 219.
- ¹¹⁴ Архив ЮЗР. - Ч. III. - Т. VI. - N 52. - С. 122.
- ¹¹⁵ Про участь Богуна в цьому поході див.: Документи епохи Хмельницького. — Т. 1. — С. 94; Жерела... - Т. XII. - С. 475, 485, 509.
- ¹¹⁶ Г у р ж і й О. І. Назв, праця. — С. ПО.
- ¹¹⁷ Архив ЮЗР. - Ч. 3. - Т. 6. - С. 321.
- ¹¹⁸ РГАДА, Белгородский стол., № 602, л. 10.
- ¹¹⁹ Акты ЮЗР. - Т. IV. - № 60. - С. 105.
- ¹²⁰ Про все це детально розповідається в реляції слуги Беневського, який був з Виговським (Див.: Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. X. — С. 236—237).
- ¹²¹ Акты ЮЗР. - Т. XV. - № 6. - С. 275-276.
- ¹²² Реакцію сім'ї Виговського на прийняті сеймом статті Гадяцького договору яскраво описав посланник Беневського К. Перетяткович (Див.: Памятники... — Изд. 2-е. — Т. 111. — № ХСIV. - С. 352-353).
- ¹²³ Акты ЮЗР. - Т. XV. - N 10. - С. 414-418; N 9. - С. 405-406.
- ¹²⁴ Див.: Яковлева Т. Назв, праця. — С. 335—340.
- ¹²⁵ Теки Нарушевича, ЦНБ у Києві, ф. 11, од. зб. 13 707, арк. 7.
- ¹²⁶ Лист Т. Карчевського від 18.10.59, надрукований у: K u b a l a L. Szkice historyczne, ser. VI, Wojny Duńskie i pokuj Oliwski. — Lwuw, 1922. — Dodatek N LXXIV. — S. 625.
- ¹²⁷ Акты ЮЗР. - Т. XXV. - № 7. - С. 273.
- ¹²⁸ Вел и ч ко С. Летопись событий в Юго-Западной России в XVII в. —Т. 1. — С. 426.
- ¹²⁹ L i p i n s k i W. Z dziejw Ukrainy. - S. 292.
- ¹³⁰ Г у р ж і й О. І. Назв, праця. — С. ПО.
- ¹³¹ Wojna polsko-moskiewske... — S. 92.
- ¹³² Чудновский договор // Памятники...— Т. IV. — N VI. — С. 24; Ojczyste Spominki. — Krakow, 1845. — Т. I. — S. 168 та ін.
- ¹³³ Памятники... - Изд. 1-е. - Т. IV. - N XIV. - С. 71.
- ¹³⁴ РДАДА, Столбцы Белоцерковского ст., № 475, л. 216.
- ¹³⁵ Там же, л. 217-218.
- ¹³⁶ Памятники... - Т. IV. - № XL-XLII. - С. 182-188.
- ¹³⁷ Реестр Козацких дел // ЧОИДР. - 1861. - Кн. VI. - Отд. V. - С. 16-17.
- ¹³⁸ Памятники... - Т. IV. - № LIX. - С. 272.
- ¹³⁹ Там же. - N LX. - С. 280.
- ¹⁴⁰ Ossolineum. - N 189. - L. 1519.
- ¹⁴¹ Акты ЮЗР. - Т. V. - № 84. - С. 191.
- ¹⁴² Zbiyr pamiatnikow do dziejw polskich, wyd. Plater. — Warszawa, 1859. — N V. — S. 138-139; N VIII. - S. 145; N XII. - S. 153-154 та iii.
- ¹⁴³ Там же. - № V. - S. 138; № VI. - S. 141-142; № X. - S. 149 та ін.
- ¹⁴⁴ К о с h o w s k i W., Historia panowania Jana Kazimierza. — Т. II. — Poznań, 1840. — S. 269; (J e r l i c z J.) Latopisiec albo Kroniczka. - Т. II. — Petersburg, 1853. — S. 89—90.
- ¹⁴⁵ К о с h o w s k i W., Historia... - S. 275-276; Памятники...- Т. IV. - № LXXXVII. - С. 396; Plater. — N XI. — S. 150—152 та ін. Детальніше про цедив.: Яковлева Т. Іван Виговський: істина та вимисел // Київська Старовина. — 1998. — № 3. — С. 155—156.
- ¹⁴⁶ К о с h o w s k i W. Historia panowania Jana Kazimierza. — Т. II. — S. 275.
- ¹⁴⁷ Акты ЮЗР. - Т. V. - С. 162-163.
- ¹⁴⁸ Ossolineum. - N 189. - L. 1542.
- ¹⁴⁹ Listy Jana Kazimira do Mariji Ludowiki // Kwartalnik Historiczne. — 1891. — S. 22.
- ¹⁵⁰ Детальніше про його загибель див.: Яковлева Т. Загибель Івана Богуна //УІЖ. — К., 1991. -№ 5. -С. 139-142.
- ¹⁵¹ Див.: Яковлева Т. Іван Виговський: істина та вимисел / Київська Старовина. — 1998. -№ 3. -С. 156.
- ¹⁵² Опись Актовой книги Киевского Центрального архива. — К., 1869. — № 21, Житомирская книга. — С. 11.

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

Ф. О. Самойлов, М. О. Скрипник, О. Т. Ярещенко

ОДЕСА НА ЗЛАМІ СТОЛІТЬ (кінець ХІХ - початок ХХст.). ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧИЙ НАРИС . - Одеса, "Маяк", 1998. - 232 с.

Рецензована книга порівняно невелика за обсягом і традиційна за структурою. Вона охоплює головні аспекти історії Одеси з початку 90-х років ХІХ ст. до 1917 р. — економіку, соціальні відносини, суспільно-політичне життя і культурний розвиток. Попри цю традиційність, книга вражає своєю незвичністю. Такої історії Одеси ще не було ні в дореволюційній, ні в радянській історіографії.

Незвичність цього історико-краєзнавчого нарису — в деталізації сюжетів. Автори немовби підносять збільшувальне скло до кожної проблеми і досліджують її з тією увагою до деталей, яка створює ефект присутності. Книга зайвий раз підтверджує відоме положення: істина — в деталях. Наш читач звик до інших підходів, коли деталі зникають під соціологічною типізацією, проілюстрованою для переконливості окремими підібраними фактами.

Щоб задовольнити читацький попит, дослідники в країнах Заходу останнім часом всерйоз зацікавились історією повсякденності. В деяких працях, які вони присвятили Одесі, теж спостерігається увага до деталей. Під час коротких відряджень в одеські бібліотеки зарубіжні історики могли користуватися так званою "одесікою" — унікальними колекціями каталожних карток, нагромадженими і систематизованими бібліографами кількох поколінь. Однак їх дослідження непорівнянні з рецензованою монографією. Завдяки постійній, триваючій роками праці в архівах, Ф. О. Самойлову, М. О. Скрипнику й О. Т. Ярещенку вдалося досягти величезної концентрації інформації про найпотаємніші сторони одеського життя.

Про Одесу й одеситів розглядуваного періоду писали видатні майстри високої літератури — І. Бунін, М. Горький, О. Купрін, Шолом-Алейхем та ін. Письменники, які провели у місті своє дитинство і юність, талановито відтворили у творах і спогадах тогочасне одеське життя. Серед них — І. Бабель, Е. Багрицький, І. Ільф, В. Катаєв, К. Паустовський, Ю. Ліпа, Ю. Олеша, К. Чуковський та ін. Після знайомства з книгою Ф. О. Самойлова та його колег, в якій картини одеського життя подано у систематизованому вигляді, розповіді цих письменників набувають нових граней. Постаті їх органічно вплетені в книгу разом з тими реальними подіями, що послужили основою для створення загальновідомих літературних шедеврів.

Розкриття глибинних закономірностей суспільного розвитку можливе лише у монографіях і синтезуючих дослідженнях, історико-краєзнавчий нарис виконує інші завдання. Рецензована книга своє завдання виконала: вона переконливо проілюструвала на одеському матеріалі властивий для передреволюційної Росії феномен прискореної економічної модернізації і потужного культурного злету.

В радянській історіографії передреволюційні досягнення (так званий "рівень 1913 року") ретельно приховувалися, щоб штучно збільшити ре-

зультати комуністичної модернізації. Причини цих досягнень у суспільстві, охопленому надзвичайно гострими соціальними суперечностями, залишаються малозрозумілими. На жаль, ми надто поверхово знаємо історію Російської імперії в останні десятиліття її існування, а відтак — й власну, вітчизняну історію.

Хоч автори називають свою книгу науково-популярною, пересічному читачеві не так просто "перетравити" величезний обсяг інформації, яка найчастіше подається без будь-яких пояснень. Книга незручна і для науковців через відсутність в ній покажчиків. Ці недоліки викликані прагненням авторів "втиснути" надто великий фактичний матеріал в обмежений обсяг книги.

Книга має два десятки репродукцій з аутентичних фотографій початку ХХ ст. Вони цікаві за змістом, але неякісні. Мабуть, краще було б за цих умов подати замість фотоілюстрацій іменний та предметний покажчики.

Оцінюючи книгу в цілому, слід вітати авторів з безсумнівно цікавою працею.

С. В. КУЛЬЧИЦЬКИЙ (Київ)

Н. А. Терентьева

*ГРЕКИ В УКРАИНЕ: ПРОШЛОЕ И НАСТОЯЩЕЕ
(ЭКОНОМИЧЕСКАЯ И КУЛЬТУРНО-
ПРОСВЕТИТЕЛЬСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ. XVII-XX вв.)
К., 1999. -352с.*

Дослідження всесвітньої історії в Радянському Союзі здійснювалося майже винятково на університетських кафедрах, а в розгалуженій системі установ Академії наук традиційно залишалося монополізованим Москвою, тоді як периферійні центри у столицях поодиноких республік могли вивчати лише локальну, місцеву історію в межах, дозволених догмою офіційної ідеології, й неодмінно під кутом зору боротьби проти буржуазного націоналізму та інших зловорожих ухилів. Унезалежнення начебто мусило би радикально змінити ситуацію і простелити шляхи до розгортання всебічного розгляду донедавна занедбаних питань світової історії у фундаментальних проектах, а також у контексті порівняльного аналізу процесів вітчизняного розвитку, проте цього не сталося за браком коштів на збереження наявного потенціалу і, чи не найважливіше, з небажання чи неспроможності збагнути значення цього для формування адекватного світосприйняття.

Українську історію принаймні безперешкодно перебрали до викладання колишні кафедри і відділи, що за старого ладу завжди спеціалізувались у царині ідеології, а відтепер просто змінили кольори прапору і швидко перекваліфікувались від героїчної боротьби за пролетарський, чи соціалістичний, інтернаціоналізм на, мабуть, не менш шляхетне фахове виплекування національного патріотизму і європейської свідомості. Студентам різної спеціалізації доводиться нині, замість генеральних секретарів і пленумів Центрального Комітету партії, закарбовувати в пам'яті імена гетьманів і універсали Центральної Ради, а позаяк це робиться здебільшого цілком автоматично, без будь-якої спроби збагнути регіональне і глобальне доквілля в часі й просторі, то поступово в молоді знову виникає

роздратовано байдуже ставлення до Вчительки життя, як колись шанобливо називали історію. Подеколи навіть буває досить важко визначити певно, що тут переважає: планомірно замислене, підступне і, врешті-решт, зловмисне прагнення ізолювати молоду генерацію і цілу громадську думку від змоги порівняти власну долю зі шляхом інших націй, самостійно мислити і чинити, а натомість замкнути людей професіоналізацією і в такий спосіб полегшити маніпулювання їх поведінкою з боку цинічних політиканів. В кожному разі за таких обставин годі облудно чи короткозоре дивуватися з нездатності багатьох ошуканих і спантеличених співгромадян відрізнити популістську соціальну демагогію від базованої на знанні справжніх фактів оцінки навколишнього становища, а відтак перспектив швидкого і якомога безболісного подолання кризи в господарстві, суспільстві й ментальності з поверненням країни на традиційно віддавна належне їй місце у складній геополітичній та світоглядній структурі сучасного світу.

Навіть нова історія самої Греції вивчалася за радянських часів дуже фрагментарно, адже під виглядом інтернаціоналізму фактично простелялися шляхи шовіністичному панславізмові, лише поверхово і легко забарвленому камуфляжем марксистської фразеології, що зрештою виявилось навіть в архаїчному, з точки зору сучасної методології, принципі побудови наукових і навчальних інструкцій. Коли під час Другої світової війни виявилася більша ефективність національних гасел, а не класової боротьби пролетаріату, відтоді постали численні університетські кафедри та інститутські відділи історії південних і західних слов'ян, друкувалися відповідні підручники, в той час як Європа, навчена жажливими расовими експериментами, давно вже відмовилася від поділу на латинську і германську культури, а в поляків і чехів слов'янство нині застосовується винятково до лінгвістичних питань. Навіть у Москві, попри незрівнянно більші можливості, хіба що лише Г. Арш систематично вивчав добу національно-визвольної боротьби греків, і, зокрема, аспекти її тісного зв'язку з Російською імперією, отже, звичайно, насамперед з Одесою, Кримом, іншими теренами південної України, де тоді існувала грецька діаспора і мешкали політичні емігранти, а решту періодів нової та сучасної історії Греції репрезентували майже виключно публікації грецьких комуністів, які знайшли притулок у Радянському Союзі після своєї поразки в громадянській війні. У Києві В. Жебокрицький створив цікаву школу дослідження Балканських війн, з розглядом внутрішнього становища країн-учасниць, їх активної чи пасивної ролі у складній дипломатії Європейського Концерту великих держав на межі сторіч, але попри комплексний характер цієї роботи, вона охопила тільки одну, хай навіть дуже важливу, епоху.

Коли кільканадцять років тому нами готувалися матеріали до видання науково-бібліографічного покажчика з балканістики в Радянській Україні, вже його упорядникам під час роботи впала в очі кричуща диспропорція між порівняно великим обсягом і кількістю праць з болгаристики, зумовленим тривалою сваркою Кремля з Белградом меншим доробком з історії націй тодішньої Югославії, а з другого боку, зовсім мізерною увагою до новочасної Греції, на яку вона не заслуговує, адже ціла балканізація Південно-Східної Європи з утворенням її сучасних націй розпочалася саме з бурхливого виникнення Грецького королівства в кривавих повстаннях і війнах на початку минулого століття, а лише згодом постала решта держав регіону з усіма складними взаєминами, суперечностями і колотнями навколо Боснії чи Македонії, аж до косовської проблеми включно. В іншому ракурсі важливим, але майже зовсім не висвітленим, залишається гарний внесок грецької меншини, що населяла компактними анклавами

чимало теренів України, а не лише Причорномор'я, до багатобарвної палітри культурного, мистецького, економічного життя цілого краю, а з іншого боку, трагічна доля, що спіткала інтелектуальну еліту українських греків під час злочинного панування тоталітаризму.

Неупередженому читачеві вистачить зважити ці міркування, аби дійти висновку про конечну потребу вивчати, досліджувати і викладати історію України в її взаємовпливах і взаємодії з Центрально-Східною Європою та іншими прилеглими чи віддаленішими регіонами, що, зрештою, має відповідати також проголошеним, але, на превеликий жаль, аж ніяк не завжди здійснюваним з достатньою послідовністю засадам зовнішньополітичної та економічної орієнтації. А тим часом підґрунтя для відновлення багатоманітного і плідного співробітництва України в білатеральному і мультilaterальному вимірах з рештою держав Центрально-Східної Європи й Середземномор'я закладене дуже давно, бо до цих регіонів вона входила найвагомішим складником від давніх давен, доки не була звідтіля штучно висмикнута бруталною силою тоталітарного безглуздя.

Терени Північного Причорномор'я відігравали помітну роль вже в античній Ойкумені, й від збалансованої стабільності взаємин між полісами і елліністичними монархіями та континентально-степовим гінтерландом чималою мірою залежало збереження міжнародного миру, що врешті засвідчили від зворотного руйнівні навали кочовиків і сповнений трагічних братовбивств півторатисячолітній досвід Рухливого Кордону, який розпадував живе тіло України від середніх віків до нової доби, важкими конвульсіями формуючи обличчя цього унікального поліетнічного перехрестя цивілізацій. Тут поряд з давніми іранцями, германцями, слов'янами, тюрками та іншими народами завжди відігравали непересічну роль греки, бо значною мірою завдяки ним Центральна Європа і Балкани зі Східним Середземномор'ям зберегли своє вартісне надбання візантійської спадщини і водночас підтримали контакти з життєдайними джерелами духовної, політичної, інтелектуальної культури Заходу, що, в свою чергу, надавало змогу взаємозбагачуватись обом гілкам християнської цивілізації. Незграбно передчасна, а відтак і невдала спроба Флорентійської унії виглядає в цьому сенсі символічно навіть з точки зору місця її укладення, а тим паче віддаленішої перспективи аж до новочасних пошуків і здобутків європейської інтеграції, отож можна всіляко вітати будь-яке звернення авторів, які живуть в Україні, до тематики, пов'язаної з порівняльним аналізом яскравої ролі греків у налагодженні, підтриманні та зміцненні контактів між різними етнолінгвістичними групами людності, торговельних обмінів і культурних мистецьких течій, громадської та політичної думки. Якщо в галузі вивчення новогрецької мови і ромейських говірок в Приазов'ї певний доробок сучасна вітчизняна філологічна наука має завдяки працям А. Білецького, Т. Чернишової, О. Пономаріва та інших дослідників, то висвітлення історії залишалося білою плямою і чекало на розкриття.

Монографія співробітниці Інституту історії України Національної академії наук України, кандидата іст. наук Н. Терентьевої, яка, попри всі сучасні негаразди і фінансові труднощі, нещодавно вийшла друком у Києві, саме і являє собою цікаву спробу певною мірою надолужити дещо з прогаяного у висвітленні буття греків в Україні, й більше того, навіть узагальнити цілу історію цієї цікавої етнічної групи в одній підсумковій синтезі, що прагне охопити час від античності дотепер в обмеженому обсязі цієї публікації. Книга написана російською мовою, втім вона має всі підстави до того, аби привернути увагу і зацікавити також європейців і, певна річ, самих греків насиченістю викладу фактами, яскравістю особистості обраних собі авторкою найвидатніших персонажів, різноманітністю згада-

них у списку та підрядниках джерел і використаної літератури, широтою порушених питань і сфер зацікавленості, що охоплює різноманітні галузі економіки, культури, політики тощо. Етнологічний аспект економічного та культурного розвитку грецьких громад на українських теренах розглядається як складова частина політичної системи країни в контексті всього суспільно-політичного життя цього регіону. Дослідження Н. Терентьєвої охоплює значний період історії грецької діаспори. У передмові коротко визначається основна термінологія: "еллінство", "діаспора", "поселення", "грецька громада" тощо. Особливий інтерес становлять розділи, котрі висвітлюють економічну та культурну діяльність греків у XVII—XIX ст. Вони написані на невідомих доти архівних даних, і, таким чином, по суті, вводять до наукового обігу новий комплекс джерел. Вводяться також публікації XVIII—XIX ст., мало відомі читачу з огляду на бібліографічну унікальність видань.

Звісно, як до кожної іншої, можна висловити певні побажання до цієї книги, якщо виникне потреба перевидання чи доповнення іншою публікацією, а саме достатньої уваги історіографічному огляду дослідження проблеми. Очевидно, ця лакуна зумовлена широтою хронологічних рамок. На наш погляд, якщо роботу буде продовжено, звичайно, варто було би вмістити стислий огляд використаних авторкою архівних і опублікованих джерел разом з відповідною класифікацією та характеристикою документів і матеріалів, а також критичний аналіз найважливіших творів і концептуальних поглядів українських, грецьких та інших науковців. Порівняльний аналіз був би вельми корисним у змалюванні правового статусу греків на різних етапах життя цієї спільноти, становища греків України та інших держав, їх стосунків з іншими групами населення, зокрема в українських областях, що перебували поза Російською імперією і поки що не охоплені розглядуваною книгою. В зв'язку з тим, що наводиться багато імен представників грецької діаспори України протягом століть, було б, на наш погляд, доцільним доповнити книгу іменним покажчиком. Бажаємо також, щоб підсумкові висновки містили більше елементів прогнозування і, можливо, навіть певні рекомендації з оптимальної державної політики щодо грецької меншини, що надасть цій цікавій монографії більшої ваги і сприятиме успіхові в читачів та загальному прогресові українсько-грецьких відносин.

Таким чином, потреба в комплексному характері праці, яка рецензується, була зумовлена цілим рядом причин, насамперед поліетнічністю, що історично склалася в Україні, та зростанням ролі етнопонаціональних факторів у житті сучасного українського суспільства. Н. Терентьєва в своїй монографії зробила спробу комплексно висвітлити історичне минуле та сьогодення етнічних греків на території сучасної України.

М. В. КІРСЕНКО (Київ)

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

М. С. БУР'ЯН (Луганськ), Г. О. ФРЕЙМАМ (Луганськ)

Всеукраїнська олімпіада з історії та методики її викладання 2000 р.

За рішенням Міністерства освіти і науки України вже вдруге історичний факультет Луганського державного педагогічного університету ім. Т. Шевченка став базовим для проведення Всеукраїнської олімпіади з історії та методики її викладання. Вона тривала з 24 по 27 квітня. У ній взяли участь 66 студентів з 35 вищих навчальних закладів. Учасники приїхали з різних міст нашої держави.

До складу журі увійшли член-кореспондент НАН України, заступник директора Інституту історії України НАН України, доктор іст. наук, професор О. П. Реєнт; завідувач відділом сучасної історії Інституту історії України, доктор іст. наук, професор П. П. Панченко; завідувач відділом міжнародних відносин та всесвітньої історії Інституту історії України, доктор іст. наук, професор С. В. Віднянський; завідувач кафедру міжнародних відносин та зовнішньої політики Інституту міжнародних відносин Київського національного університету, доктор іст. наук, професор Л. Ф. Гайдуков. Журі очолив декан історичного факультету ЛДПУ, доктор іст. наук, професор М. С. Бур'ян.

Програма олімпіади передбачала творчу роботу студентів упродовж двох днів. У перший день студенти виконували письмову роботу, яка містила три творчих і десять тестових завдань з історії України та методики її викладання. Наступного дня виконувалася робота з всесвітньої історії та методики її викладання.

Аналіз конкурсних праць показав, що переважна більшість учасників олімпіади має достатні знання з історії України, з всесвітньої історії, з проблем методологічного та історіографічного характеру. За підсумками олімпіади було нагороджено 16 студентів. Грамоти за ґрунтовні знання та виявлені практичні вміння й навички з всесвітньої історії одержали: Шніцер Ігор Омелянович (Ужгородський державний університет, історичний факультет, 4 курс), Чуриков Сергій Борисович (Луцьк, Волинський державний університет, історичний факультет, 4 курс), Гусев Денис Миколайович (Маріупольський гуманітарний інститут ДонДУ, історичний факультет, 4 курс), Петровський Едуард Петрович (Одеський державний університет, історичний факультет, 3 курс). Грамоти за ґрунтовні знання та виявлені практичні вміння і навички з методики викладання історії одержали: Марчук Володимир Володимирович (Запорізький державний університет, історичний факультет, 4 курс), Марченко Руслан Володимирович (Полтавський державний педагогічний університет, історичний факультет, 5 курс), Лахно Олександр Петрович (Полтавський державний педагогічний університет, історичний факультет, 4 курс) та інші. В загальному конкурсі призіві місця розподілилися таким чином: перше місце — студент п'ятого курсу ЛДПУ ім. Т. Шевченка І. Грицьких (82 бали), друге місце — студент п'ятого курсу Кіровоградського державного педагогічного університету імені В. Винниченка О. Ковальков та студент другого кур-

су Київського національного університету ім. Т. Г. Шевченка І. Іваньков (76 балів), третє місце — студент п'ятого курсу Черкаського державного університету ім. Б. Хмельницького С. Федоренко, студент третього курсу ЛДПУ В. Вербовський, студент п'ятого курсу Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського А. Несторович (74 бали).

В командних змаганнях вищих навчальних закладів в першу п'ятірку ввійшли: Кіровоградський державний педагогічний університет ім. В. Винниченка, Черкаський державний університет ім. Б. Хмельницького, Луганський державний педагогічний університет ім. Т. Шевченка, Вінницький державний педагогічний університет ім. М. Коцюбинського, Тернопільський державний педагогічний університет ім. В. Гнатюка.

У рамках олімпіади студенти мали змогу ознайомитися з музеями та історичними пам'ятками Луганська. Спілкування творчої молоді, обмін інформацією були дуже корисними. Такий форум студентів дає можливість зберігати і удосконалювати державний освітній простір, сприяє розвитку обдарованої молоді, налагодженню наукових зв'язків, підвищенню якості підготовки майбутніх спеціалістів.